

Jednota teoretického a empirického poznávání — stále aktuální téma

Konstatování, že hlavním prvkem vědecké práce je vysvětlování, bude přijata asi bez námitek.

Teoretická práce nikdy nezačíná z ničeho, není bádáním „nad čistým stolem“. Předpokládá osvojení si určitých poznatků a vědomostí, které byly shromážděny dříve, předpokládá tedy spojení nových faktů s existujícími teoretickými poznatky.

Jednou z vlastností vědy je kumulativní charakter jejího vývoje. V práci jednotlivých vědeckých generací existuje nejen diskontinuita, ale i kontinuita společenskovo-vědního poznání. Rozvoj či vyvracení a popírání dříve poznatého je nutnou etapou, která vede zpravidla k adekvátnějšímu poznání.

Znamená to tedy, že kontinuita v práci společenskovo-vědních badatelů vytváří stále plnější a přesnější teoretický odraz určité sféry společenského života.

Osvojení si nových poznatků a poznání realizované člověkem je aktivním prvkem, který vyplývá z analýzy vztahů mezi lidmi, vztahů mezi lidmi a sociálními útvary, jež se z lidí skládají, a z analýzy vztahů mezi lidmi a předměty „mimolidského světa“, tj. buď „přirozeného“, nebo utvořeného v procesu lidské činnosti.

My, marxisté, toto poznání a osvojování si nových poznatků spojujeme se zápasem, který je procesem praktické přeměny sociální skutečnosti. Aktivní prvek poznání se tedy realizuje v tom, že teorie zasahuje do praxe našeho života a v procesu vzájemného ovlivňování nejenže mění tuto praxi, ale koriguje, obohacuje, modifikuje a rozvíjí své poznatky v nových podmínkách a skutečnostech.

Za nejdůležitější součást teoretického poznání považujeme taková vysvětlení, která vedou k odhalování kauzálních závislostí zkoumaných jevů a k systematickému uspořádání autentických poznatků vztahujících se ke zkoumané oblasti.

V rozvoji sociologické teorie nestačí pro-

to jen popisovat či klasifikovat empirické fakty.

Metodologické přístupy marxismu-leninismu umožňují, aby „fakty empirického poznání“ mohly být zobecněny, uspořádány a vysvětleny na základě vnitřního, vědecky pravdivého teoretického systému. V těchto metodologických přístupech přestává být empirické poznání „izolovaným empirickým poznatkem“. Je organicky včleněno do výkladu a přeměny světa. Získává tak nové kvality, hlubší a plnější charakter.

Marxismus-leninismus představuje takový systém teoreticko-metodologických poznatků, jenž umožňuje přeměny empirických pravidelností v teoretické vývoody. Dává rovině „empirických závislostí“ možnost vstupovat do obecnějších, souvztažnějších procesů.

Teoretická zkoumání mají různé roviny obecnosti. Meritorní úlohu přijímá poznání obecných zákonitostí vývoje přírody, společnosti a myšlení.

Takovou nejobecnější rovinou dialektickomaterialistické teorie přírody, společnosti a lidského myšlení je vědecká filosofie. Přijímá úlohu všeobecných metodologických direktiv, zaměřuje badatele na podstatné skutečnosti, umožňuje orientovat se v množství poznanych skutečností, dešifrovat empirický materiál a usnadňuje selekci. Je základem pro správnou interpretaci poznání zákonitostí společenského pohybu. Má určující význam, ale sama o sobě samozřejmě nezabezpečuje poznání jednotlivých oblastí, enkláv společenské skutečnosti.

Usilujeme proto tedy o taková teoretická zkoumání, která by v rámci dialektickomaterialistické koncepce věnovala svou bezprostřední pozornost specifice dílčích procesů, která by analyzovala problematiku, s níž se setkáváme např. v hranicích určitého společenského subsystému, apod.

Tato poznání jsou zpravidla spojena

s bezprostředním řízením jednotlivých úseků společenského života. Neobejde se bez nich nejen plánování, předvídání jisté enklávy, ale konec konců se bez nich nemůže obejít ani socialistická společnost jako celek.

To vše umocňuje závažnost výchozích teoreticko-metodologických principů, se kterými vstupuje naše sociologie do analýzy obecných, ale i těch nejkonkrétnějších otázek společenského života.

Redakce Sociologického časopisu

Dělnická anketa Karla Marxe — pokus o analýzu postavení dělnické třídy Francie

KAREL RYCHTAŘÍK

Karel Marx pro svou teoretickou práci využíval v širokém měřítku všech dostupných materiálů. Zejména k napsání *Kapitálu* použil nesmírného množství statistických údajů, článků z časopisů, novin, parlamentních zpráv, publikací různých úřadů a institucí apod.

Marxističtí sociologové věnovali zatím málo pozornosti tomuto základnímu dílu společenskovědní teorie. Po pravdě řečeno obsah *Kapitálu* jako ekonomického díla se dostal mimo okruh zájmu sociologů a teoretiků společenských procesů.

Kapitál je nenahraditelný nejen pro pochopení teorie tříd a třídní struktury buržoazní společnosti. Je obecným, teoretickým a metodologickým modelem, jak postupovat ve společenskovědní analýze.

V předmluvě svého díla se Marx hlásí k takové metodě práce, ve které „...bádání si musí dopodrobna osvojit látku, musí analyzovat různé formy jejího vývoje a dopídit se jejich vnitřní spojitosti. Teprve když je tato práce dokončena, může být náležitě vyličen skutečný pohyb.“¹ V uplatnění tohoto přístupu se Marxovi podařilo analyzovat skutečný pohyb kapitalistické společnosti a odhalit jeho určující příčiny.

Dluh, který má marxistická sociologie vůči tomuto dílu, nechce a ani nemůže splatit tato stať. Je nad síly jednoho autora vykonat to, co se musí stát programovým požadavkem celé naší sociologie.

Všimneme si proto jen jednoho ze způsobů získávání empirického materiálu a pokusíme se ukázat vliv teorie, která nese Marxovo jméno, na sociální výzkum.

L. Kaszkarewa uvádí, že k napsání asi dvaceti stran *Kapitálu* o dělnickém zákonodárství prostudoval Marx celou knihovnu *Modrých knih* anglické tovární inspek-

ce, pořídil si vyčerpávající soupis nejdůležitějších materiálů, které bylo možno statisticky získat.²

Nicméně ani Marx, pokud to situace jen trochu umožnila, se nerozpakoval zajistit si vlastní materiál o dané společenské skutečnosti a přistoupit k organizování terénního sběru informací pomocí průzkumu. Činil tak zejména proto, že dokumenty, se kterými pracoval — a zvláště oficiální statistika — nesly v sobě všechny rysy třídní omezenosti svých autorů. Těmi byli představitelé státní správy, reprezentanti velkých institucí, různé — nejčastěji „výše sociálně postavené“ — soukromé osoby, filantropové, různí reformátoři apod.

Zejména v době, kdy poznatky a objevy historického materialismu ukazovaly potřebu zcela nových přístupů v analýze sociální reality, vypracovává Karel Marx dva významné dokumenty terénního sběru informací.

Prvním je návrh sociálního výzkumu, jenž se pod heslem *Všeobecná dělnická statistika* stává součástí stanov *Mezinárodního dělnického sdružení* — První internacionály, která byla založena v roce 1864.

Všeobecné stanovy a organizační řád Mezinárodního dělnického sdružení, přijaté generální radou v říjnu 1871, jsou jedním z pokusů K. Marxe využít internacionály k systematickému shromažďování poznatků o sociálním životě dělnické třídy.

V šesté části tohoto dokumentu se říká:

„Velkou společnou mezinárodní akcí je statistický průzkum postavení dělnické třídy ve všech civilizovaných zemích, který by prováděla sama dělnická třída. Má-li být tato akce úspěšná, je třeba znát materiál, který se má zpracovat. Pustí-li se dělníci do tohoto velkého díla, dokáží,

¹ Marx, K.: *Kapitál* I. Praha 1953, s. 30.

² Viz Kaszkarewa, L.: *Statystyka w pracach*

Marksa i Engelsa. In: *Marxizm-leninizm a statystyka*. Warszawa 1951, s. 15.

že jsou s to vzít svůj osud do vlastních rukou.“³

Každá místní odbočka byla povinná ustanovit komisi, jež zabezpečovala realizaci instrukcí internacionály. Každoročně k 1. srpnu měly být materiály předkládány generální radě a zpracovány pro potřeby kongresu nebo konference.

Pokyny přinášely jen nástin dotazníku s tím, že bude vždy upraven podle místních podmínek.

Marxem zpracované *obecné schéma dotazníku* má deset částí: „1. Výrobní odvětví, název. 2. Věk a pohlaví zaměstnanců. 3. Počet zaměstnanců. 4. Platy a mzdy: a) učedníků; b) denní nebo úkolová mzda; mzda, kterou vyplácejí zprostředkovatelé. Týdenní, roční průměr. 5. a) Pracovní doba v továrnách. b) Pracovní doba u malých mistrů a při domácí výrobě, pracuje-li se v daném odvětví těmito různými způsoby. c) Noční a denní práce. 6. Přestávky na jídlo a zacházení. 7. Charakteristika dílny a pracovních podmínek: přeplněnost, špatné větrání, nedostatek denního světla, plynové osvětlení, čistota atd. 8. Vliv zaměstnání na fyzický stav. 9. Morální stav. Výchova. 10. Charakter výroby: zda je sezónní či zda je víceméně rovnoměrně rozdělena na celý rok, jsou-li v ní velké výkyvy, je-li vystavena zahraniční konkurenci, je-li určena převážně pro vnitřní nebo zahraniční spotřebu atd.“⁴

Koncepce šetření, ve kterém chtěl K. Marx zabezpečit internacionále a zejména její generální radě, kongresu a konferencím potřebné údaje, neměla v tomto případě charakter jednorázového výzkumu. Řečeno v dnešní terminologii — výzkum byl koncipován „panelově“ a měl zajistit trvalý proud poznatků, postihnout dynamiku problémů a otázek, jež v sobě neslo spojení teoretické práce s praktickými úkoly hnutí.

Tento Marxův první pokus o koncipování terénního sběru informací má mnoho shodných rysů s jeho druhým návrhem, kterým je *Dělnická anketa*.

Na *Dělnické anketě* se pokusíme ukázat ty skutečnosti, které v sobě v určité podobě nesla i *Všeobecná dělnická statistika*

z r. 1871. Oba Marxovy pokusy jsou pak svědectvím toho, jaký zlom v sociálních výzkumech způsobily objevy historického materialismu.

Marxův projekt *Dělnické ankety* nelze posuzovat bez přihlédnutí k podmínkám, které charakterizují dělnické hnutí ve Francii kolem roku 1880.

Pád Pařížské komuny je spojen s krvavým terorem a zostřením všech zákroků proti dělnickému hnutí. Kontrarevoluce svou střelbou nerozbíjela jenom vrata na hřbitově Père Lachaise, kde se mezi hroby bránila hrstka komunardů proti celé armádě. Kontrarevoluce využila situace. Zesílila boj proti dělnickému hnutí a systematicky rozbíjela jeho organizace. První internacionála, která splnila svou historickou úlohu v tom, že položila základy rozvoje dělnických stran v Evropě i v USA, musela být rozpuštěna.

V nových podmínkách se stává hlavním úkolem sjednotit dělnictvo, překonat rozštěpení celého hnutí a vytvořit masové, revolučně orientované dělnické strany.

Dělnické rodiny, zejména ženy a děti, žily velmi špatně. Morální a fyzické zblácování těchto rodin bylo spojeno s brutálními zákony proti dělnické třídě. Každým svým činem buržoazie znovu a znovu dělnictvu připomínala slova písně o psancích této země.

Za této situace byl K. Marx požádán vydavatelem časopisu *La Revue socialiste* Bonitou Malvou o sestavení *Dělnické ankety*. Marx tento časopis považoval za jeden z prvních dělnických listů. Chopil se nabízené příležitosti a připravil anketu, která byla otištěna 20. srpna 1880.

Marx ve svém dopise Fridrichu Adolfu Sorgovi z 5. listopadu 1880 vzpomíná, že *Revue socialiste* byla prvním francouzským dělnickým listem v pravém slova smyslu. V dopise píše, že přes nedůslednosti a eklektickou povahu jeho vydavatele sestavil pro časopis anketu, „... která vyšla v *Revue socialiste* a pak byla ve značném nákladu rozšířena po celé Francii“.⁵

V polovině třicátých let zkoumá H. Weissová dokumenty, které se z celého šetření zachránily, a výsledky této výzkumné ak-

³ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 17. Praha 1965, s. 540.

⁴ Tamtéž, s. 493.

⁵ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 34. Praha 1971, s. 450.

ce.⁶ Přes pečlivé archivní zkoumání se jí nepodařilo nalézt žádné jiné materiály než Marxem sestavený dotazník a úvodní poznámku, která jej uvádí.

V této úvodní poznámce, o níž se lze oprávněně domnívat, že jejím autorem je rovněž K. Marx, se říká, že žádná vláda se nikdy neodvážila uspořádat vážnou anketu o situaci francouzského dělnictva. A protože se francouzská buržoazie bojí nebezpečí, která jsou spojena s takovou anketou, chtějí v *Revue socialiste* i při svých omezených prostředcích s takovou anketou začít.

Výzva k dělníkům, kterou v této úvodní poznámce čteme, je vlastně formulací cílů celého šetření.

„Očekáváme, že nás v naší práci podpoří všichni dělníci ve městech i na venkově, kteří jistě chápou, že jen oni sami mohou s plnou znalostí věci popsat strážně, které snášejí; neboť jen oni sami, a žádní spasitelé seslaní prozřetelností, mohou energicky prosazovat nápravu sociální bíd, již trpí; počítáme rovněž s pomocí socialistů všech škol, kteří usilují o sociální reformu, jistě chtějí *přesně a spolehlivě* znát podmínky, v nichž pracuje a žije dělnická třída, které patří budoucnost. Tento *dotazník o práci (Cahiers du travail)* je první věc, kterou musí udělat sociální demokracie pro přípravu sociální obnovy.“⁷

Marxem sestavená anketa je pro nás svědectvím a argumentem stále důležitým a platným. Ukazuje na význam existence teorie historického materialismu, který tvoří vědecký, teoreticko-metodologický základ nejen všech společenských věd, ale i konkrétních sociálních výzkumů.

Celá koncepce a zaměření ankety, způsob kladení otázek, jejich struktura a předpokládané vyústění potvrzují, že autor disponuje systémem poznatků, které odkrývají zákonitosti mechanismu kapitalistického hospodářství. Tento systém poznatků se stal teoreticko-metodologickým základem ankety. Anketérovi umožnil, aby se orientoval na podstatné a určující skutečnosti a aby v sumarizaci empirického materiálu správně utřídil a vyhodnotil svá

zjištění. Respondentovi dal příležitost, aby si uvědomil a pochopil podstatu takových jevů kapitalistické společnosti, jakými jsou např. vlastnictví a nevlastnictví výrobních prostředků, třídní boj, vztahy vykořisťovaných k institucím vládnoucí třídy, místo dělnické třídy v sociálně třídní struktuře kapitalistické společnosti a ve společenské organizaci práce, závislost dělnické třídy na celém systému ekonomických vztahů atd.

Koncepce otázek zahrnuje všechny podstatné základy kapitalistické ekonomiky.

Marx, vycházející z teorie historického materialismu, ze znalosti zákonů společenského vývoje a z poznání historické úlohy dělnické třídy, využívá ankety k prohloubení poznatků o základních jevech a procesech, ke kterým dochází v kapitalistické společnosti. Dotazovaní si každou svou odpověď současně skládali mozaiku o vlastní situaci a o jejích příčinách.

Pokusme se tato naše tvrzení ukázat konkrétněji. Všimněme si nejprve struktury Marxova dotazníku, který se soustřeďuje na základní problémy života kapitalistické společnosti a jehož otázky mohou být z hlediska svého zaměření kategorizovány např. do následujících šesti problémových okruhů.

1. Základní konflikt kapitalistické společnosti, daný rozporem mezi antagonistickými třídami

Na několika místech se Marx — přímo nebo nejčastěji nepřímo — ptá svého respondenta, komu patří podnik, v němž pracuje, jaké místo zaujímá v systému společenských vztahů, jaké úlohy v tomto systému plní jeho zaměstnavatel a proč je plní.

Otázky klade tak, aby se odpovídající soustředil na hlubší poznání svého vlastního postavení ve společnosti a na to, jak je toto postavení spojeno s životními podmínkami celé jeho rodiny.

Odpověď na tyto otázky znamená zamyslet se nad tím, co a jak zasahuje do otázek pracovní a společenské problematiky dělnické třídy.

⁶ Viz Weiss, H.: „*Enquete Ouvrière*“ von Karl Marx. Zeitschrift für Sozialforschung. Jahrgang V, 1936, H. 1, s. 76–98.

⁷ Viz Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 19. Praha 1966, s. 593.

2. Určující dějinný zájem proletariátu

Zatímco pro filantropicky laděné výzkumy byl dělník trpícím objektem péče, pro Marxe je objektem sebeuvědomění, objektem i subjektem společenského pohybu. Sugestivnost otázek se v dotazníku stává součástí procesu třídní výchovy.

Karel Marx se například ptá:

„9. Existují sdružení podnikatelů k tomuto účelu, aby mohla dělníkům vnucovat snížení mezd nebo prodloužení pracovního dne, zasahovat do stávek a vůbec vnucovat dělnické třídě svou vůli?

10. Pamatujete se někdy podle vaší zkušenosti, že by vláda zneužila veřejné moci ve službách podnikatelů proti jejich zaměstnancům?

11. Stalo se někdy podle vaší zkušenosti, že by táž vláda zasáhla ve prospěch pracujících proti přehmatům a nezákonnému sdružování podnikatelů?

12. Uplatňuje táž vláda tovární zákony — pokud existují — proti podnikatelům? Plní její inspektoři — pokud existují — přesně své povinnosti?“⁸

3. Skutečnosti, jež vedou ke zvětšování absolutní nebo relativní nadhodnoty

Marx se prostřednictvím dotazníku vrací k tomu, co analyzoval v pátém a šestém oddílu *Kapitálu I*. V pátém oddílu vyložil, jaký proces prodělává nadhodnota vyráběná prodloužováním pracovního dne (absolutní nadhodnota) a nadhodnota, která vzniká zkrácením nutné pracovní doby a příslušnými změnami v poměru mezi pracovní dobou nutnou a pracovní dobou nadbytečnou (relativní nadhodnota). V šestém oddílu Marx analyzoval přeměnu hodnoty pracovní síly ve mzdu a otázky spojené s časovou a úkolovou mzdou.

Respondent odpovídal např. na tyto otázky:

„8. Jak dlouhou pracovní dobu mají děti a mladiství pod 16 let?

9. Střídají se během pracovního dne různé směny dětí a mladistvých?

12. Tam, kde se pracuje ve dne v noci, jaký je systém směn — střídání jedné skupiny dělníků jinou?

13. Do jaké míry se v dobách konjunktury prodlužuje obvyklá pracovní doba?“⁹

„17. Uveďte, jak velkou mzdu dostávají za stejnou dobu ženy a děti, které s vámi pracují v téže dílně.

19. Uveďte nejvyšší a nejnižší úkolovou mzdu za poslední měsíc.

22. Vyplácí se mzda v penězích nebo zčásti jinak?“¹⁰

„31. Uveďte změny v ceně zboží, které vyrábíte, nebo služeb, které poskytujete, ve srovnání s tím, zda se *současně změnila* vaše mzda, nebo zůstala na dřívější výši.

33. Přinesl rozvoj strojů a produktivity práce růst nebo pokles intenzity práce a prodloužení nebo zkrácení pracovní doby?“¹¹

V sérii otázek, které nebudeme na tomto místě reprodukovat, Marx jakoby krok za krokem svému respondentovi ukazoval, že kapitalistický výrobní proces ve svých určujících souvislostech vyrábí nejen zboží a absolutní i relativní nadhodnotu, ale reprodukuje i samotný kapitalistický výrobní vztah — kapitalisty a námezdního dělníka. Ty, kteří vlastní výrobní prostředky, a ty, kteří prodávají svou pracovní sílu.

4. Spojení osobních, každodenních zkušeností s obecnými zákonitostmi

Marxův výzkum postavení dělnické třídy není omezen jen na ekonomické příčiny. Je spojen s poznáním pracovních a životních podmínek třídy, s celou šíří života člověka, kterému bylo přiřčeno postavení vykořisťovaného.

Proto Marx zařazuje do dotazníku např. tyto otázky:

„11. Existují školy pro děti a mladistvé zaměstnané ve vašem odvětví? Jestliže ano, v kterou dobu jsou děti ve škole? Čemu se učí?“¹²

„16. Popište hygienické poměry na pracovišti, to jest jeho rozměry (prostor připadající na každého dělníka), větrání, teplotu, vybitení zdí, (záchody), celkovou čistotu, hluk působený stroji, prach, vlhkost atd.

17. Existuje nějaký dohled, vládní či

⁸ Tamtéž, s. 257.

⁹ Tamtéž, s. 253.

¹⁰ Tamtéž, s. 255.

¹¹ Tamtéž, s. 256.

¹² Tamtéž, s. 254.

místní, nad hygienickými poměry na pracovišti?

18. Existují v podniku, kde pracujete, nějaké zvláštní škodlivé vlivy, které způsobují specifická onemocnění dělníků?¹³

„24. Uveďte, kolik vás stojí takové základní potřeby jako:

- a) nájemné za byt a jaké jsou podmínky nájmu; počet místností, z nichž se byt skládá, kolik lidí v něm bydlí...
- b) potraviny...
- c) oblečení (pro rodiče a děti)...
- d) různé výdaje, jako poštovné, školné za děti...
- e) výdaje způsobené výkonem vašeho povolání, pokud nějaké jsou.“¹⁴

5. Důsledky užívání strojů

Marx už v *Kapitálu* analyzoval vlivy kapitalistického užívání stroje, a to jak ve vztahu k bezmeznému prodlužování pracovního dne, tak ve vztahu k samotnému způsobu práce a sociálnímu složení společenského organismu.

Otázky ankety se ptají, je-li práce výlučně nebo hlavně ruční nebo strojová (otázka č. 12), používá-li se jako hnací síly páry (otázka č. 14), jaká je skutečná doba využití parní síly atd.

Marx upozorňoval na ekonomický paradox kapitalistického užívání strojů: „...nejmocnější prostředek ke zkrácení pracovního dne se proměňuje v nejspolehlivější prostředek, jak proměnit celou dobu života dělníka a jeho rodiny v pracovní dobu, poskytnout kapitál k jeho zhodnocení.“¹⁵

Proto se ne náhodou v třetí části dotazníku objevuje tato skupina otázek:

„32. Znáte z vlastní zkušenosti případ, že by dělníci ztratili místo v důsledku zavedení strojů nebo jiných zdokonalení?

33. Přinesl rozvoj strojů a produktivity práce růst nebo pokles intenzity práce a prodloužení nebo zkrácení pracovní doby?

34. Poznal jste, že by se nějak zvyšovaly mzdy v důsledku zdokonalení výroby?“ atd.¹⁶

6. Ideologický boj a politický zápas proti danému společenskému řádu

Tato skupina otázek má v dotazníku značnou frekvenci. Těm, kteří stáli v čele organizovaného hnutí dělnické třídy, měl být poskytnut konkrétní a zcela reálný obraz o situaci v jednotlivých odvětvích výroby.

Tak ve čtvrté části dotazníku byly položeny např. tyto otázky:

„1. Existují ve vašem oboru odbory a jak jsou vedeny?

2. Kolik stávek jste ve svém oboru sám zažil?

3. Jak dlouho tyto stávky trvaly?

4. Byly dílčí nebo všeobecné?

5. Byly stávky vedeny za zvýšení mezd nebo proti jejich snížení; nebo v nich šlo o délku pracovního dne; nebo vznikly z jiných příčin?

6. Jaký byl jejich výsledek?

7. Podporují dělníci vašeho oboru stávku dělníků z jiných oborů?“¹⁷

*

Ve srovnání se *Všeobecnou dělnickou statistikou* z roku 1871 je *Dělnická anketa* z roku 1880 hlubokým výzkumem, který zachycuje postavení dělnické třídy Francie v jednom nelehkém a složitém historickém období.

I tady však anketa slouží jednoznačně politickým cílům dělnické třídy. Je komplexním přístupem, ve kterém je kapitalistický výrobní způsob a postavení dělnické třídy v systému kapitalistické společnosti prezentován v souvislostech, které jsou určující.

Celá konstrukce dotazníku dokazuje, že o formulaci a celkovém zaměření otázek rozhodovala skutečnost, že jejich autor důsledně vycházel z jednoznačné teoreticko-metodologické predikce.

Anketa je však nejen „prostoupěna vědeckou teorií“, ale sama se stává dalším nástrojem této teorie. Slouží k prohloubení poznání jevů a skutečností, ke kterým dochází v kapitalistické společnosti, konkrétně v situaci, ve které se v roce 1880

¹³ Tamtéž, s. 252.

¹⁴ Tamtéž, s. 255.

¹⁵ Marx, K.: *Kapitál I*. Praha 1953, s. 435.

¹⁶ Viz Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 19. Praha 1966, s. 256.

¹⁷ Tamtéž, s. 256—7.

nacházela dělnická třída Francie. „Anketa tedy byla nástrojem určitých teorií — ekonomické a sociologické teorie, teorie vědeckého socialismu — sloužícím k poznání základních jevů a procesů, k nimž dochází v kapitalistické společnosti. Anketa však byla zároveň — ve službách téže teorie — nástrojem politického působení.“¹⁸

Je koncipována v úzkém sepětí s potřebami revolučního hnutí proletariátu. Reaguje na praktické potřeby a požadavky dělnického hnutí své doby.

Tak jak jsme toho byli svědky v Englově práci *Postavení dělnické třídy v Anglii*, i zde je základní metodologickou zásadou spojení výzkumu s revolučním hnutím dělnické třídy.

Přední polský sociolog Jan Szczepański v této souvislosti připomíná, že Marx i Engels chápali spojení sociálního výzkumu s revolučním hnutím zcela jednoznačně. „... prosazováním zásady stranického sociálního výzkumu... dokázali, že sociální výzkum prováděný buržoazními badateli splňuje určitou historickou úlohu ve službách buržoazie, že zdáním neutrality a objektivismu jsou zastírány ty znaky kapitalistické společnosti, které by buržoazie chtěla skrýt. Zásada stranickosti prikazovala provádět výzkum z hlediska zájmů proletariátu, který v boji o sociální osvobození má zájem o bezohledné odhalení pravdy... Marx a Engels požadovali, aby sociální výzkum sloužil úkolům proletariátu, a to znamenalo, že jeho cílem má být zjištění pravdy, poznání skutečností ve všech jejích aspektech, souvislostech a vývojových procesech.“¹⁹

Všimněme si nyní *technické konstrukce* dotazníku.

Dělnická anketa obsahuje 99 otázek, které jsou rozděleny na čtyři části.

Prvá část ankety (29 otázek) diferencuje respondenty podle určitých kategorizovaných znaků. Marx se zde ptá na odvětví výroby, na velikost závodu a obor, v němž respondent pracuje, na pohlaví, věk, lokalitu pracoviště (město či venkov), na charakter dělby práce uvnitř podniku atd. V této části ankety jsou však zahrnuty i otázky, které v komplexnosti postihují sociální, hygienické i bezpečnostní

podmínky práce továrního dělnictva.

Druhou část ankety tvoří 16 otázek. Zde je soustředěna problematika pracovní doby, otázky dětské práce, pracovní směnlosti, intenzifikace práce atd.

Třetí část ankety je nejrozsáhlejší — představuje 36 otázek. Předmětem dotazu jsou vztahové otázky mezi dělníkem a zaměstnavatelem, otázky časové a úkolové mzdy, výdělku, nájemného a nákladů na základní životní potřeby dělnických rodin. Sem také Marx zařadil „baterii“ otázek na téma zavádění nových strojů a dělníci.

Čtvrtá část ankety obsahuje 18 otázek. Směřuje vesměs k poznání stavu třídní solidarity a vede respondenta k tomu, aby se zamýšlel nad úlohou dělnické organizace, nad možnostmi, jež má v nerovném zápase proti organizacím zaměstnavatelů a státního aparátu, který „zneužívá veřejné moci“, atd.

Výrazným rysem celé ankety je *komplexnost* přístupu, ve kterém jsou spojeny základní, každodenní činnosti dělníka s determinujícími skutečnostmi daného systému společenské výroby.

V této souvislosti je možno připomenout, jak ploše vyznívají některé výzkumy např. v oblasti sociologie města, sociologie průmyslu apod., kde přes všechny vymoženosti spojené se zdokonalováním technik terénního sběru informací bývá velmi často zkoumaná lokalita oproštěna právě od svých určujících determinantů. Aspekt komplexního přístupu je předpokladem, který musí být naplněn, máme-li získat nejen přesnou, ale zejména pravdivou informaci.

Dospět k pravdivému poznání znamená zařadit každý (i dílčí) jev do určujícího spojení a souvislostí, jež rozhodují o jeho kvalitě. Dnes jako za života K. Marxe platí, že jednotlivé momenty našeho života mají svá spojení a jsou tak či onak podmíněny určitými zákonitostmi.

Marxova anketa díky svým teoreticko-metodologickým předpokladům překonává mozaikovitost, útržkovitost dílčího poznatku, který nemůže být správně zařazen, oceněn a zhodnocen, pokud je posuzován izolovaně, bez určujícího kontextu s výrobními vztahy.

~ Akademizující sociolog, oproštěný od

¹⁸ Szczepański, J.: *Odmiany czasu teraźniejszego* Książka i Wiedza. Warszawa 1971, s. 547.

¹⁹ Tamtéž, s. 550—551.

konkrétní historické situace, v níž anketa vznikala, by asi upozornil na sugestivnost jednotlivých otázek. Tato „sugestivnost“, spojená s jasnou a konkrétní formulací otázek, byla však jedinou cestou, jak spojit anketu s uvědomovacím procesem dělnické třídy.

Anketa přispívala k třídnímu uvědomění tím, že kladla takové otázky, jejichž zodpovězení vyžadovalo zamyšlení nejen nad sebou samým, ale i nad stavem kapitalistické společnosti jako celku. Anketa „naváděla“ respondenta k postižení společenské reality v těch přístupech, jak to učinily objevy dialektického a historického materialismu.

Marx se proto v anketě záměrně vyhýbá odpovědím typu ano — ne. Některé otázky vyžadovaly i obsírnější odpověď, delší popis (viz např. III/24, IV/17, IV/18 aj.). Respondent v odpovědi musel vyslovit své hodnotící stanovisko k situaci, ve které se nacházelo dělnické hnutí. Takto získané materiály bylo možno statisticky seřadit, v korelacích zpracovat a v analýze rozvinout problematiku obsaženou v jednotlivých etapách.

Respektujeme-li skutečnost, v jakých životních podmínkách, v jaké všeobecně kulturní a politické vyspělosti mohla být v r. 1880 dělnická třída Francie, pak zjistíme, že možnost tzv. volných odpovědí byla pravděpodobně jedinou reálnou cestou, jak zajistit, aby se dotazník stal jak zdrojem informací, tak i určitou učebnicí sociálního uvědomování dělnické třídy. V této souvislosti nelze přehlédnout to, co v informaci o dotazníku uvádí redakční poznámka *Revue socialiste*. Z ní se dovídáme, že počet rozeslaných exemplářů byl obrovský: do dělnických rodin bylo prostřednictvím dělnických spolků a různých socialistických smýšlejících skupin a organizací dělnictva rozesláno 25 000 dotazníků.

Rozsah i celá koncepce výzkumu dokazují, že šlo o rozsáhlé, hluboké, komplexní šetření.

Na rozdíl od dosavadních tradičních přístupů koncipoval Marx svůj výzkum tak, že se neorientuje na empirické zobecnění ve smyslu nalezení pravidelností a zákonitostí mezi dvěma proměnnými. Protože autor disponoval invariantními výroky,

nepodléhá koncepcí dotazníku „rozptylu“ oněch empirických šetření, jež v zaměření na konkrétní, dílčí skutečnosti společenského života „obětují“ možnost zobecnění a jež postihují kauzální závislosti společenského pohybu.

Marxovy metodologické přístupy umožňují, aby „fakty empirického poznání“ mohly být zobecněny, uspořádány a vysvětleny na základě vnitřně spjatého, vědecky pravdivého teoretického systému. To je cesta, která vede k zachycení určitých obecných vlastností jevů a skutečností společenského života a která přijímá své místo v systému vědeckých poznatků o společnosti.

A nejen to. Marxova anketa má své jednoznačné a výrazné ideologické efekty. Usiluje nejen o hlubší poznání materiální základny sociálního života a výrobních vztahů kapitalistické společnosti, ale právě proto, že je koncipována jako součást procesu třídního uvědomování, působí na lidské postoje, hodnoty a další jednání „třídy, které patří budoucnost“.

Podobně jako v Engelsově práci *Postavení dělnické třídy v Anglii* i tady se výrazně projevuje spojení výzkumu s revoluční činností dělnické třídy. Bezohledné odhalování pravdy cestou empirického výzkumu se pojí se zásadou stranickosti. Pravda odpovídá zájmům boje za sociální osvobození dělnické třídy.

Jestliže Marx, Engels a později i Lenin požadovali, aby cílem výzkumných šetření bylo zjištění pravdy, poznání skutečnosti ve všech jejich aspektech, vývojových procesech a komplexech jevů dané společensko-ekonomické formace, v genezi a prognóze historického procesu, pak tím současně požadovali spojování sociálních výzkumů s revoluční činností, se službou revolučním cílům proletariátu.

Pochopení těchto skutečností nás povede k aplikování Marxových, Engelsových a Leninových teoreticko-metodologických východisek a k překonávání vlivu zúženě pojaté metodologie, která vládne ve výzkumech buržoazní sociologie. Je to důležité zejména proto, že poznávací hodnota našich výzkumů je v podstatě určena svými teoreticko-metodologickými východisky.

Рыхтаржик К.: Рабочая анкета Карла Маркса - попытка дать анализ положения рабочего класса Франции

Проект Маркса «Рабочая анкета» является свидетельством того, к какой резкой перемене в социальных исследованиях привели открытия исторического материализма.

«Рабочую анкету» разработал К. Маркс для журнала «La revue socialiste» в сложных условиях 1880 г., когда нужно было преодолеть раскол всего рабочего движения.

Анкета «пронизана теорией» и сама становится дальнейшим орудием этой теории.

Концепция ее тесно связана с нуждами революционного движения пролетариата. Анкета реагирует на практические нужды и требования рабочего класса своего времени.

Методологические подходы Маркса дали возможность обобщить «факты эмпирического познания», упорядочить их и объяснить их на основе внутренне связанной, научно правдивой теоретической системы.

Понять концепцию исследования Маркса — это значит понять, что познавательная ценность всякого исследования зависит от его методологических предпосылок.

Rychtařík K.: Karl Marx's Public Inquiry about Workers — An Attempt at Analysing the Position of the Working Class in France

Marx's project of the "Workers' Public Inquiry" bears testimony to the revolution in social research effected by the disclosures of historical materialism.

Under the complicated conditions of the year 1880, when it was necessary to overcome the split in the workers' movement, K. Marx worked out the "Workers' Public Inquiry" for the journal "La revue socialiste".

The inquiry is "pervaded by theory", and becomes itself a further instrument of this theory.

It is drawn up in narrow connection with the needs of the revolutionary movement of the proletariat. It reacts upon practical needs and requirements of the workers' movement of its time.

Marx's methodological approaches enabled the "facts of empirical knowledge" to be generalized, arranged and explained on the basis of an internally consistent and scientifically true theoretical system.

To grasp the conception of Marx's research means to understand that the cognitive value of each research depends on its methodological preconditions.

Mezi sociology zabývajícími se problematikou dělnické třídy naprosto nejsou výjimečné nářky nad „planým teoretizováním“ o dělnické třídě a jednostranné vyzdvihování empirického šetření přinášejícího četná fakta a čísla o ní jako vlastně jediné smysluplné polohy sociologického výzkumu tohoto sociálního fenomenu klíčového významu. Podobná stanoviska, přes jejich nepochybně racionální jádro, jímž je snaha po empirické fundamentaci sociologických výpovědí, neznamenaají však bohužel celkově nic více a nic méně než souběžné podstrčení „jednoduché a jasné“, ve skutečnosti ovšem jen plytké pragmatické pozitivistické teorie za vědeckou teorii marxismu-leninismu.

Jednou z forem tohoto empiricistního redukcionismu, vystupujícího pod fasádou marxismu, jsou koncepce, které vycházejí z výrobně vztahové dimenze jako sféry bezprostředně relevantní pro třídní strukturu společnosti jen formálně, *fakticky* však pokládají v tomto ohledu za směrodatné distinkce, které vznikají mezi sociálními skupinami už na úrovni výrobních sil. Specifickým případem inklinace k uvedenému druhu redukcionismu jsou názory těch, kdož do marxistického modelu dvou základních antagonistických tříd kapitalistické společnosti dosazují pojem proletariátu s neadekvátním obsahem; takovým je v jedné krajnosti pojem proletariátu v tzv. úzkém slova smyslu, jemuž už z definice náleží znak manuální profesionální práce, a v druhé krajnosti pak pojem proletariátu v širokém smyslu, zahrnující bez dalšího všechny námezdně pracující. Prvním předpokladem toho, jak uvést tyto a jim podobné názory na pravou míru, je rekonstrukce pojmové náplně terminů proletář a dělník, respektive pro-

letariát a dělnická třída v celkovém kontextu děl klasiků marxismu-leninismu. Její elementární náležitostí je plný zřetel k podmínkám — nejen konkrétním společensko-historickým, ale i abstraktním modelovým — na něž jsou příslušné pojmy vázány a za nichž také jediné platí.

Nejobecněji je dělník určen jako *prostý nositel pracovního procesu vůbec* v abstrakci od jakýchkoli specifických společenských výrobních i jakýchkoli dalších přírodních a společenských daností. Pojem dělník na tomto vysokém stupni abstrakce postihuje nikoli prostě jen společný význak příslušníků určitého společenského uskupení od počátků lidského rodu dodnes, nýbrž význak, který má ve společenských vztazích význam podstatný a figuruje jako původní podstatné určení v komplexu podstatných určení dělníka v novodobých dějinách. Z druhé strany vyjadřuje pojem dělníka na tomto stupni abstrakce právě jen dílčí moment obecně konkrétních společenských určení: postihuje dělníka jen na úrovni ještě blíže nespecifikovaného výrobního způsobu a předpokládá nikoli pracovní aktivitu institucionalizovanou, tj. profesi, nýbrž pouze pracovní aktivitu aktuální. Ve smyslu tohoto nejširšího pojetí se funkce dělníka chápe jako nezávisle proměnná vzhledem k ostatním funkcím dané osoby včetně těch, které plynou z jejích relací vlastnických. Že vykořisťovatelská aktivita čili nepráce je přímým protikladem aktivity pracovní, v praxi i teorii nachází svůj výraz z antagonistických rozporech tříd; to ovšem nevylučuje, aby tento společensky institucionalizovaný rozpor nepronikal za zvláštních historických podmínek i do mikrostruktury funkčního systému jednotlivých účastníků výrobního procesu.¹

¹ Užití pojmu dělník v uvedeném nejširším smyslu vysvětlí např. z této formulace: „Soukromé vlastnictví jako protiklad společenského, kolektivního vlastnictví existuje jen tam, kde pracovní prostředky a vnější pracovní podmínky náleží soukromým oso-

bám. Podle toho však, zda tyto soukromé osoby jsou dělníky nebo nedělníky, mění se i charakter soukromého vlastnictví samého.“ (Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954, s. 801—802.)

Z druhé strany je ovšem zřejmé, že má-li pojem dělníka umožnit orientaci v procesech, které jsou v celých dějinných epochách fundamentální, musí být v první řadě jako komponenta makrostrukturálních společenskovo výrobních vztahů dále historicky specifikován. To činí Marx, když zavádí pojem dělník, jehož významem je už nikoli jen práce vůbec, nýbrž *práce vykořisťovaná*. V tomto modelovém přístupu vystupuje tedy dělník jako fenomen už blíže historicky určený, ovšem pouze *vykořisťovatelskými vztahy vůbec*, nikoli ještě vzhledem k určité společensko-ekonomické formaci. „Všude, kde část společnosti má monopol výrobních prostředků, musí dělník, svobodný či nesvobodný, přidávat k pracovní době nutné k udržení sebe samého nadbytečnou pracovní dobu, aby vyrobil životní prostředky pro majitele výrobních prostředků, ať je tímto majitelem aténský šlechtic, etruský teokrat, římský občan, normanský baron, americký otrokář, valašský bojar, moderní landlord nebo kapitalista.“² Diferentia specifica pojmu dělník v tomto smyslu, jež tkví v nejpodstatnější vrstvě výrobních vztahů, charakterizujících obecnou kvalitu celé epochy tzv. vykořisťovatelských formací, přirozeně nejen nevylučuje, ale naopak implicitně předpokládá další, jí podmíněné a s ní organicky spjaté třídní charakteristiky na všech základních úrovních společenské struktury. Zrcadlí z různých stran inferiorní společenské postavení „dělníků“, různé polohy a formy jejich odcizení, a na prvním místě zvnějšnění všech „dělníků“ v produktech jejich práce v souvislosti s více méně rigorózním a drastickým odsuzováním jich k roli pouhých odlidštěných pracovních sil. Při tom všem nelze přehlédnout, že konkretizace pojmu dělník v naznačeném směru se u Marxe uskutečňuje prostřednictvím modelu, který v jiném směru — totiž tím, že bere *bezprostřední* výrobce jako reprezentanty všech pracujících — realitu opět záměrně, tj. s cílem proniknout k jejím podstatným vrstvám, simplifikuje. To je ostatně pa-

trno i z uvedeného Marxova citátu. Někdy zvýrazňuje Marx tento svůj přístup i terminologicky: antipódem nepracujících vykořisťovatelů — vlastníků výrobních prostředků je mu nikoli jednoduše vykořisťovaný dělník — pracovník, nýbrž *bezprostřední* výrobce či *bezprostřední* dělník.³

Podmínkou zrodu a existence proletáře, respektive námezdního dělníka jako historicky *specifického* subjektu výroby a třídního boje je kapitalistický výrobní způsob. ... právě ta okolnost, že tyto výrobní prostředky vlastní nedělníci, mění dělníky v námezdní dělníky a nedělníky v kapitalisty.“⁴

Postavení a roli námezdních dělníků a jejich celkového souboru jako jedné ze dvou základních tříd kapitalistické společenské ekonomické formace podrobil Karel Marx fundamentální analýze. Už v *Ekonomicko-filosofických rukopisech z roku 1844* můžeme číst: „Z politické ekonomie samé jejími vlastními slovy jsme ukázali, že z dělníka se stává pouhé zboží, a to zboží nejubožejší, že dělníkova bída je nepřímou úměrnou moci a velikosti toho, co dělník vyrobí, že nutným důsledkem konkurence je akumulace kapitálu v rukou malého počtu lidí, tedy obnovení monopolu v hroznější podobě, že konečně mizí rozdíl mezi kapitalistou a pozemkovým rentiérem stejně jako mezi rolníkem a dělníkem v manufaktuře a že se celá společnost musí rozpadnout na dvě třídy, na třídu *vlastníků* a vlastnictví zbavených *dělníků*.“⁵ Analogickou formulaci nalézáme v *Manifestu Komunistické strany*. „Naše epocha, epocha buržoazie,“ praví tam K. Marx a B. Engels, „se však vyznačuje tím, že třídní protiklady zjednodušila. Celá společnost se stále více štěpí na dva velké nepřátelské tábory, na dvě velké, přímo proti sobě stojící třídy: buržoazii a proletariát.“⁶ A dále pak na četných místech v *Kapitálu*. Tak např. v II. dílu Marx praví: „Ale obtíž vzniká tenkrát, nepředpokládáme-li akumulaci peněžního kapitálu jako dílčí případ, nýbrž jako všeobecný zjev u třídy kapitalistů. Mimo tuto třídu neexistují po-

² Tamtéž, s. 253.

³ „... při všech výrobních způsobech založených na protikladu mezi dělníkem jako bezprostředním výrobcem a mezi vlastníkem výrobních prostředků...“ (Marx, K.: *Kapitál III-1*, Praha, SNPL 1955, s. 404.)

⁴ „... ve všech formách, v nichž bezprostřední dělník zůstává „držitelem“ výrobních prostředků a

pracovních podmínek nutných k výrobě jako vlastních existenčních prostředků...“ (Marx, K.: *Kapitál III-2*, Praha, SNPL 1955, s. 338.)

⁵ Marx, K.: *Kapitál III-1*, Praha, SNPL 1955, s. 50.

⁶ Marx, K.: *Ekonomicko-filosofické rukopisy z roku 1844*, Praha, SNPL 1961, s. 61.

⁷ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 4, Praha, SNPL 1958, s. 429.

dle našeho předpokladu — za všeobecného a výhradního panství kapitalistické výroby — vůbec žádné jiné třídy kromě třídy dělníků.“⁷

Uvedené citáty a ve shodě s nimi i nesčetné další vývody klasiků marxismu-leninismu vyznívají jednoznačně v ten smysl, že kapitálový vztah ztělesňuje *dvě velké proti sobě stojící třídy* — třída kapitalistů, respektive buržoazie, a dělnická třída, respektive proletariát. K podstatným charakteristickým znakům první z nich, jež je dominantní stránkou antagonistického rozporu, patří kapitalistické vlastnictví výrobních prostředků, podílení se na nadhodnotě, k podstatným charakteristickým znakům druhé z nich, jež je podřízenou stránkou zmíněného rozporu, pak postavení kapitalisticky vykořisťovaných námezdních pracovníků.

Tato tvrzení je třeba samozřejmě chápat jako premisy modelové konstrukce, která je jen vysoce zjednodušeným obrazem reálné existující struktury kapitalistické společnosti. Gnozeologická funkce tohoto modelu — stejně jako jakéhokoli ideálního modelu vůbec — tkví v tom, abstrakcí od mnoha stránek daného jevu vydělit jeho stránky nejpodstatnější, a tak obsahově interpretovat stěžejní teorém marxistické teorie kapitalismu.

Systém vztahů daného ideálního modelu, vytvořeného v souladu s objektivními společenskými zákony, není odrazem pouze možných, nýbrž reálně existujících vztahů kapitalistické společensko-ekonomické formace. To je dáno tím, že modelovaný systém vztahů nevyjadřuje nic jiného než finální výtěžek vědecké teorie. Přirozeně, s jedinečnou mnohotvárnou realitou jednotlivých kapitalistických zemí lze tento model spojit jen řadou zprostředkujících článků, momentů její celkové myšlenkové reprodukce.

K svému syntetickému modelu třídní struktury kapitalistické společnosti spěje však Marx využíváním modelů vyjadřujících vztahy, které sice v realitě kotví, avšak současně ji modifikují, a to tak, aby zavedením specifických abstrahujících předpokladů byly postíženy podstatné vnitřní souvislosti a zákonité tendence zkoumaných procesů, které jinak četné

další souvislosti a vazby zabojují. Jsou-li základní třídy marxistického syntetického modelu třídní struktury kapitalismu definovány ekonomicky, jak ukázáno výše, především podle kritéria vztahu k výrobním prostředkům a bezprostředněji k nadhodnotě, váží se určitá marxovská ekonomická určení buržoazie a proletariátu záměrně na takové abstrahující modelové předpoklady, jež reflektují tyto třídy jen v jejich zjednodušené, redukované podobě. Nevzít tuto skutečnost patřičně v úvahu by znamenalo ignorovat nevyhnutelnou stupňovitost a zprostředkovanost celého našeho poznávacího procesu, zaměňovat modelová určení jako nástroje pronikání do podstatných vrstev reality s realitou samou a zabředat při rekonstrukci marxistické koncepce základních tříd kapitalismu nevyhnutelně do scholastického nalézání různých zdánlivých rozporů a kontradikcí v samotných dílech klasiků marxismu-leninismu, případně tendenčního vybírání těch či oněch definic a charakteristik jako jediné směrodatných a závazných.

Na konstrukci modelů s tak či onak redukovanými výměry buržoazie a proletariátu je založeno stěžejní dílo marxismu *Kapitál*. Pro nás, kdož sledujeme relevantní ekonomické a sociologické určení základních složek kapitalistické třídní struktury, má prvořadý význam okolnost, že pojmový aparát zejména I. dílu *Kapitálu* je založen — mimo jiné — na abstrahujícím redukcím předpokladu, že vlastníkem celé nadhodnoty se stává jediné průmyslový kapitalista, čili na předpokladu synonymity pojmu kapitalista a průmyslový kapitalista. Marx na několika místech svého hlavního díla explicitně upozorňuje na to, že nebere zatím v úvahu, že se nadhodnota štěpí na různé formy odvozené z nadhodnoty, která musí být na počátku vždy v rukou průmyslového kapitalisty. Předběžná, podmíněná *identifikace průmyslového kapitalisty s kapitalistou vůbec* vysvětluje např. z tohoto místa: „... předpokládáme, že kapitalistický výrobce je vlastníkem celé nadhodnoty nebo, chcete-li, představitelem všech těch, kdo se s ním podílejí na kořisti. Zkoumáme tedy akumulaci nejprve abstraktně, tj. pouze jako moment bezprostředního výrobního pro-

⁷ Marx, K.: *Kapitál II*. Praha, SNPL 1955, s. 364.

cesu... štěpení nadhodnoty a zprostředkující pohyb oběhu zatemňují jednoduchou základní formu procesu akumulace. Proto analýza procesu akumulace v jeho čisté podobě vyžaduje, abychom prozatím nepřihlíželi ke všem jevům, které zakrývají vnitřní hru jeho mechanismu.⁸ Je jasné, že pokud nám vystupuje kapitalista v redukované podobě průmyslového kapitalisty, může být existenčně spjat pouze s *proletářem v redukované podobě výrobce nadhodnoty*. Právě tak je také definován v 1. díle *Kapitálu*. „Proletářem v ekonomickém smyslu je třeba rozumět jen námezdního dělníka, který vyrábí a zhodnocuje ‚kapitál‘ a je vyhozen na dlažbu, jakmile se stane zbytečným pro zhodnocení potřeby ‚pana kapitála‘, jak tuto postavu nazývá Pecqueur.“⁹ V organické souvislosti s tím, jak ve svých úvahách konkretizuje pojetí kapitalisty, konkretizuje Marx zároveň i své pojetí dělníka. Jeden z kroků této konkretizace činí Marx, když ruší svůj původní modelový předpoklad, že produktivní práci je jenom práce vyrábějící zboží, a v 1. kapitole druhého dílu *Kapitálu* bere v potaz produktivní práci ve formě produktivních služeb. K důsledné konkretizaci svého pojetí buržoazie a proletariátu pak dospívá, když do horizontu jeho úvah vstupují předtím abstrahované formy kapitálového vztahu založeného na neproduktivní práci a uvažuje o dělnících i v ekonomických sférách, v kterých se nadhodnota nevyrabí, ale pouze realizuje.

Tím se dostáváme k zásadní otázce: jak se má soubor námezdně vykořisťovaných k dělnické třídě. Identifikovat tyto fenomény je možno *jen v ideálním modelu* založeném na abstrahujícím předpokladu, že společensko-třídní diferenciaci není určována ničím jiným, nežli vztahem k výrobním prostředkům, a tedy skutečností námezdně vykořisťované práce jako takové. Jde-li o to vysvětlit sociálně třídní situaci v *reálně existujících* kapitalistických společnostech, je ale bezpodmínečně nutné tento abstrahující modelový předpoklad zrušit a zjistit, na základě jakých objektivních momentů či určení se v daných společnostech ze souboru námezdně vykořisťovaných vyděluje ta jeho část, kterou klasikové marxismu-leninismu v kontextu

celého svého díla chápou a označují jako dělnickou třídu. Na tomto místě konstatujeme zatím jen to, že empirie kapitalisticky nejvyspělejších zemí v kterékoli fázi jejich vývoje skýtá bezpočet dokladů o existenci podstatných rozdílů mezi námezdně vykořisťovanými, jejichž celkové společensko-ekonomické postavení je objektivně třídně vyhraňuje, a námezdně vykořisťovanými, které profilují více či méně rozvinuté objektivně ambivalentní prvky.

Ignorování sociálně třídní heterogenity námezdně pracujících v podmínkách soudobého státně monopolistického kapitalismu a na něm založené tzv. široké pojetí dělnické třídy, rozšiřující její sociálně ekonomické hranice do oblastí různých skupin inteligence, respektive tzv. zaměstnanců, a „zdůvodňující“ jejich vedoucí úlohu vůči vlastní dělnické třídě, patří k šlágrům soudobých revizionistů, jmenovitě R. Garaudyho a E. Fischera. Na neslučitelnost jejich vývodů s duchem i literou učení klasiků marxismu-leninismu přesvědčivě poukázal u nás Ivan Hruza ve své stati *Aktuální otázky historického poslání a vedoucí úlohy dělnické třídy* (viz *Dělnická třída a současnost*. Praha, Svoboda 1973). Ve shodě s názory P. N. Fedosejeva a dalšími (viz *Vědecký komunismus a jeho falzifikace novodobými renegáty*. Praha, Svoboda 1973) upozornil mimo jiné také na pochybenost všeskerých snah najít opodstatnění pro „široké pojetí“ dělnické třídy v termínu „souhrnný dělník“, který — jak lze dovodit z francouzských vydání *Kapitálu*, zredigovaného osobně Marxem — byl neadekvátně použit na místo termínu souhrnný pracovník.

Z toho, co bylo řečeno, plyne, že definování antagonistických pólů — kapitalistických vykořisťovatelů a jimi vykořisťovaných námezdně pracujících — v ekonomickém smyslu konečnou na základě jejich vztahu k výrobním prostředkům je klíčem k dešifrování jen nejzákladnějších limitů a možností jejich epochální společenské role a aktivity. V třídně konkretizovaném marxistickém modelu však hlavní společensko-ekonomický rozpor krystalizuje mezi třídou kapitalistů a dělnickou třídou neboli proletariátem.

⁸ Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1953, s. 596.

⁹ Tamtéž, s. 648.

Čím se však dělnická třída podstatněji odlišuje od ostatních námezdně pracujících? Předpokládáme-li kapitalistickou společnost jako dosud v plně rozvinuté, ryzí podobě a v epochální dimenzi, jsou objektivní distinktivní znaky dělnické třídy vůči ostatním námezdně pracujícím přímým důsledkem rozdílnosti podmínek, v nichž se reprodukuje kapitalistický výrobní způsob ve svých jednotlivých člancích, respektive fázích. A možno zároveň dodat, že škála těchto sociálně třídních rozdílů v táboře vykořisťovaných je v kapitalistické společensko-ekonomické formaci o to širší a bohatší než ve všech formacích, které ji v dějinách předcházely, oč složitější je proti předchozím společenská struktura formující se na bázi moderní průmyslové výroby a pozdvihující výrobní síly kapitalismu na historicky novou, podstatně vyšší úroveň. Obdobně jako v předchozích formacích vyvíjí se ovšem i neporovnatelně diverzifikovanější sociálně třídní struktura kapitalismu podle obecných zákonů historického materialismu.

Nezákladnější rozdíly mezi jednotlivými skupinami velkého souboru námezdně vykořisťovaných tkví — právě tak jako rozdíly mezi tímto souborem a buržoazií — v oblasti ekonomické základny společnosti a podobně jako ony též rozhodujícím způsobem podmiňují postavení svých příslušníků v struktuře dalších významných životních procesů společnosti, a tedy i jejich objektivní dispozice k rozvíjení negující antikapitalistické i pozitivní socialistické aktivity. Vzhledem k organické vazbě jednotlivých komponentů životního a ekonomického postavení zračí se tyto rozdíly v určitých typických svazcích dílčích faktorů tohoto postavení. Výchozím bodem ekonomické determinace, která se přitom uplatňuje, zůstává v rámci obdobného vztahu k výrobním prostředkům i nadále místo, které ta či ona skupina vykořisťovaných zaujímá v systému společenské výroby, a tedy i dělby práce; samozřejmě už jen v rámci práce jako jednoho z pólů kapitálového vztahu.

Dělba práce ve své výrobně vztahové

podmíněnosti se uplatňuje v naznačeném směru v jednotě dvou svých aspektů: a) jako projev rozdílů v oblasti subjektivních předpokladů a náležitostí práce, to jest v charakteru pracovní síly, podmiňujícím charakter práce a její společenskou funkci; b) jako projev rozdílů v oblasti objektivních předpokladů a náležitostí práce, to jest v úrovni vnějších, materiálních složek výrobních sil. Sledujeme-li kongruenci relevantních faktorů ekonomického a životního postavení podle prvního aspektu, odhalíme v rámci velkého souboru vykořisťovaných námezdních pracovníků skupinu, již tvoří ti, kdož jsou nuceni vykonávat *relativně jednoduchou*, mechanickou výkonnou práci, kteří jako nanejvýš abstraktní činnost podmiňuje jejich mnohostranné a nanejvýš vystupňované odcizení. Akcentujeme-li zároveň i druhý aspekt, vyčleníme z uvedeného široké třídní skupiny ty, kteří jsou pracovnívě angažováni v oněch člancích průmyslového komplexu kapitalistické společnosti, jejichž *organizační formy* skýtají *optimální podmínky* pro rozvíjení kolektivní antikapitalistické a socialistické aktivity.

Položíme-li otázku konkrétní historické podoby uvedených skupin, shledáme, že v historických fázích, jež ve svých analýzách reflektovali klasikové marxismu-leninismu, v prvním případě šlo o širokou skupinu *manuálně pracujících* produktivních i neproduktivních dělníků, v druhém pak o její rozhodující jádro, to jest o třídní skupinu *strojových dělníků*, respektive jen *vlastních továrních dělníků*. Citacemi z děl klasiků marxismu-leninismu lze celkem snadno doložit, že dělnickou třídou v její klasicky rozvinuté podobě rozuměli ve své době právě celek těchto továrních dělníků. Jen pro ilustraci uvedme namátkou, že Engels psal v letech 1851–1852 „o proletariátu čili o třídě průmyslových dělníků“, ¹⁰ Lenin o tom, že „kapitalismus dovedl hlavní průmyslová odvětví do stadia strojního velkopřemyslu, tím, že takto zespolečenštil výrobu, vytvořil materiální podmínky nového řádu a zároveň novou sociální sílu: třídu továrních dělníků, městského proletariátu“ ¹¹ atd. Toto pojetí

¹⁰ Engels, B.: *Revoluce a kontrarevoluce v Německu*. In: Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 8. Praha, SNPL 1960, s. 27–133.

¹¹ Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 1. Praha, Svoboda 1951, s. 201–202.

dělnické třídy v historicky klasicky rozvinuté podobě nejen nebrání, ale přímo vyžaduje, abychom ve vyvíjející se konkrétní sociální realitě počítali s dělnickou třídou jako komplexem všech jejích současně koexistujících vývojových forem. S ohledem na to pak můžeme dělnickou třídu definovat jako onu velikou sociální skupinu souboru vykořisťovaných námezdních pracovníků, jejíž obecnou podstatou je výše uvedený znak nuceného vykonávání relativně jednoduché, mechanické výkonné práce, podmiňující vystupňované odcizení příslušníků této skupiny, a jejíž konkrétní podobou v dosavadních historických fázích jsou manuálně pracující dělníci. V míře, v níž je tato sociální skupina zároveň vázána na organizační formy průmyslového komplexu, jež nejlépe objektivně disponují k sledování celotřídních zájmů (jejíž konkrétní podobou v dosavadních historických fázích jsou strojoví, respektive pouze tovární dělníci), vyvíjí se do své rozvinuté, klasické formy; v každém případě představuje rozhodující jádro celkové dělnické třídy. „Právě továrna,“ praví V. I. Lenin, „jež se zdá někomu pouze strašidlem, je onou vyšší formou kapitalistické kooperace, která sjednotila a zorganizovala proletariát, naučila jej organizovanosti, postavila jej v čelo všech ostatních vrstev pracujícího a vykořisťovaného obyvatelstva“.¹²

V jednotlivých společnostech vystupuje dělnická třída přirozeně jen ve zcela konkrétních, jedinečných podobách. Máme-li však stanovit, co tato třída jako taková skutečně je, jaká základní role jí připadá ve společenském vývoji, musíme proniknout jevovými vrstvami jejích specifík v těch či oněch časoprostorových parametrech k její epochální podstatě. Tomuto postupu také odpovídají *definice dělnické třídy dvojího typu*, jak byly výše podány: *definice obecné podstaty* dělnické třídy, relevantní pro epochální dimenzi, a *definice forem*, v kterých se tato podstata vyjevuje v jednotlivých historických fázích. Bohužel ne vždy se bere potřeba takového dvojího přístupu na vědomí a ty nebony historické jevové formy dělnické třídy se zaměřují za dělnickou třídu samu, anebo se některá z nich vydává za jedinou

možnou, respektive adekvátní formu. Skutečnost, že příslušníci dělnické třídy v určité historické fázi vykonávají vždy určitou charakteristickou konkrétní práci, neznamená, že touto konkrétní prací lze tuto třídu postihnout v její nehlubší podstatě. Právě tak jako nikoli konkrétní práce, nýbrž abstraktní práce určuje hodnotu zboží, určují ekonomické souvislosti nikoli konkrétní, nýbrž abstraktní práce podstatu dělnické třídy. Definice postihující podstatu dělnické třídy na základě abstraktní práce mají platnost epochální, definice postihující její konkrétní historické projevy mají platnost jen v dílčích etapách epochy. Pro určení dělnické třídy jako takové je úplně lhostejné, co kapitalisté s dělnickou prací dělají. Ti ji z druhé strany mohou použít „jen podle její určenosti“, jak se vyjadřuje Marx;¹³ a ta ovšem není libovolná a náhodná, závisí na podmínkách dané vývojové fáze dané společnosti. Dělník se stává dělníkem nikoli tím, že vykonává takovou a ne onakou konkrétní práci, nýbrž výlučně tím, že prodal disponování svou prací kapitalistovi, to jest tím, že dostává za svou užitnou hodnotu životní prostředky zprostředkovaně ve formě mzdy. Pro určení dělnické třídy v konkrétních historických podmínkách je vhodné připomenout si Marxovy teze o tom, že žádnou z historicky existujících forem moderní průmyslové výroby nelze pokládat nikdy za definitivní, že neustále dochází k převratům v její technické základně, což neustále revolucionizuje dělbou práce uvnitř společnosti a ustavičně vrhá masy kapitálu a masy dělníků z jednoho výrobního odvětví do druhého; plyne z nich totiž zprostředkovaně, že — i při rigiditě určitých podstatných momentů staré dělby práce — je vnitřní struktura dělnické třídy v neustálé proměně, a tedy také, že konkrétní historické určení dělnické třídy nemůže nebýt veličinou proměnnou.

Pouze z těchto teoreticko-metodologických pozic zdá se nám možné nalézt správnou odpověď na otázku, která je už delší dobu v popředí pozornosti v diskusích o charakteru dělnické třídy v soudobé epoše, totiž na otázku *významu pracov-*

¹² Lenin, V. I.: *Spisy*, sv. 7. Praha, SNPL 1953, s. 391.

¹³ Marx, K.: *Rukopisy „Grundrisse“*. Praha, Svoboda 1971, s. 247.

ních charakteristik pro charakteristiky třídní.

Vazby mezi místy, která zaujímají jednotlivci a jejich soubory ve společenské dělbě práce a jež — díváme-li se na ně spektrem výrobních sil — tvoří profesionální strukturu, existují samozřejmě reálně jen v konkrétní společenské formě; a jde-li o společnost třídní, pak tedy zásadně jako moment třídní struktury. Vezmeme-li profesionální strukturu v její svébytnosti jen jako výraz určité úrovně kooperativního charakteru práce samé, shledáme, že jde o onu dimenzi společenské organizace, která přesahuje horizont epochy třídních formací do minulosti i do budoucnosti. Tím je dáno, proč z profesionální příslušnosti samé nelze nikdy dovozovat bezprostředně závěry o příslušnosti třídní a — vztaheno k dělnické třídě — proč profesionální charakteristiky nevstupují do jejího podstatného epochálního určení. Z druhé strany exponujeme-li profesionální strukturu v rovině výrobních vztahů, vyvstanou nám ony rysy profesionální struktury, které jsou pro ni příznačné právě jako pro derivát struktury třídní. V kapitalismu stávají se tyto rysy logicky náležitostí konkrétnějších určení jak buržoazie, tak i proletariátu.

Kapitál přivádí pod své komando nevyhnutelně nejen fyzickou, ale také duševní práci, neboť se jako non-práce staví proti veškeré námezdní práci. Proto jsou duševní pracovníci neodmyslitelnou součástí veliké skupiny námezdně vykořisťovaných pracovníků. Jsou součástí také dělnické třídy podle vymezení, které jsme podali výše? K odpovědi na tuto otázku nutno upřesnit pojem manuálního a duševního pracovníka, respektive inteligence, a alternativ jejich třídního fungování.

Rozdíl mezi manuálními a duševními pracovníky jako příslušníky dvou odlišných socioprofesionálních kategorií jsou dány rozdíly v *instrumentální a předmětné sféře práce*, totiž tím, zda těžiště celkového pracovního angažmá je v operacích s hmotnými předměty (tak je tomu u prvých), anebo s ideálními předměty, se symboly (tak je tomu u druhých). Konkrétnější charakteristika manuálních a duševních pracovníků závisí pak zejména na takových přidružených momentech, jako jsou: specifické proporce mezi prvky

fyzické a duševní práce, úroveň složitosti a tvořivosti práce a konečně funkce ve společenské organizaci práce. Typické konfigurace vztahů těchto momentů s tou či onou základní předmětnou sférou práce třeba však chápat ne jako podstatnou náležitost tohoto vztahu jako takového, nýbrž jako veličiny historicky proměnné. Tak např. jestliže dříve bylo možno podle převahy prvků duševní práce nad prvky práce fyzické bezpečně odlišit duševního pracovníka od manuálního, dnes už to možné není. Jak známo, množí se počty manuálních pracovníků, u nichž výdej duševní energie není menší, ale spíše větší než u některých duševních pracovníků. Nejinak je tomu co do složitosti práce. Markantním dokladem je zmnožení některých skupin duševních pracovníků s vysloveně jednoduchou, rutinní prací. To svědčí současně i o tom, že exponované organizátorské a řídicí funkce, jež se jinak pojí zásadně s duševní prací, nemohou být pokládány za inherentní náležitost duševních profesí vůbec. Všechna tato fakta ukazují na to, že se pozoruhodně rozšiřuje hraniční zóna mezi socioprofesionálními kategoriemi manuálních a duševních pracovníků. Přesto však v podmínkách kapitalismu zůstává i nadále rozdíl mezi těmi, kdož se zabývají relativně jednoduchou ať fyzickou či duševní prací, a těmi, kdož jsou specializováni jako odborníci na relativně složitou duševní práci a o nichž lze hovořit nejspíše jako o *inteligenci v pravém slova smyslu*.

V modelových úvahách o podstatě dělnické třídy vycházíme — vedle už zmíněných rozhodujících společensko-ekonomických determinant — z povahy práce, avšak nikoli jako z faktoru, který lze pokládat za signifikantní sám o sobě, nýbrž jako faktoru, na němž závisí celý svazek dalších a který teprve tímto zprostředkováním vytváří podmínky pro adekvátní třídní koherenci a společenské fungování. Vzhledem k tomu, že složitost práce závisí na stupni kvalifikace a že se tedy v daném časoprostoru považují za relativně nejjednodušší ty institucionalizované pracovní činnosti, které předpokládají relativně nejnižší kvalifikaci, je zřejmé, že první podmínkou toho, aby se určité skupiny duševních pracovníků mohly stát

složkami dělnické třídy ve vlastním smyslu, by bylo, aby jejich kvalifikace a kvalifikace manuálních pracovníků byla téhož řádu, čili aby se rozdílly proporci mezi fyzickými a duševními operacemi mezi nimi změnily z podstatných v čistě formální. Jenom za této podmínky by se totiž také určité druhy duševní práce mohly stát základem kongruence všech nejvýznamnějších faktorů ekonomického a životního postavení, podmiňující citění, myšlení, postoje a jednání zásadně analogicky, jako je tomu u práce manuální.

O tom, zda uvedená modelová možnost se v současné etapě světového vývoje proměňuje anebo neproměňuje v empirickou skutečnost, nutno pojednat ve zvláštní stati. V této stati, v které chceme objasnit jen některé nejobecnější modelové a teoretické souvislosti, postačí, když připomeneme z objektivních tendencí ovlivňujících duševní pracovníky tu epochálně nejdůležitější. Máme na zřeteli skutečnost, že profesionalizovaná duševní práce — ač sama o sobě třídně specifikující význam nemá — jako základní moment specifické kongruence faktorů ekonomického a životního postavení námezdně pracujících v podmínkách kapitalismu se pojí v míře, v níž je využívána v intencích fungování kapitalistického společenského systému, s více méně silnou prokapitalistickou tendencí. Přes značné změny, které proběhly mezi duševními pracovníky v dosavadním vývoji kapitalismu a vrcholí v současnosti ve značném sblížení ekonomického a celkového postavení početných jejich částí s vlastní dělnickou třídou, nelze nicméně přehlédnout, že u masy duševních pracovníků trvají i nadále jisté, nikoli nevýznamné rozdíly v citění, myšlení, a tím i v sociálních postojích a v chování oproti vlastní dělnické třídě. A to přesto, že práce příslušníků zmíněných skupin je namnoze jednodušší než práce průměrně kvalifikovaných dělníků, nemluvě o výrazném snížení jejich společenské „hodnoty“ a prestiže.

¹⁴ Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě I*. Praha, SNPL 1958, s. 409.

¹⁵ Tamtéž, s. 159.

¹⁶ Tamtéž, s. 202.

¹⁷ „Určité práce domácích služebníků si tedy můžeme stejně dobře představit ve zboží (potenciálně), a díváme-li se na ně z věcné stránky, dokonce v týchž užitných hodnotách. Nejsou však produktivní prací, protože ve skutečnosti nevyrábějí zboží, nýbrž bezprostředně užité hodnoty. Pokud však jde o práce, které jsou produktivní pro jejich kupce neb zaměst-

navatele, jako například hercova práce pro divadelního podnikatele, ukázalo by se, že tyto práce jsou neproduktivní, protože jejich kupec je nemůže prodávat publiku ve formě zboží, ale jen ve formě činnosti.

Někdy se za sféru, v které zprostředkovaně kotví dělnická třída, pokládá ne sféra určité úrovně složitosti práce, nýbrž sféra tzv. *produktivní práce*. Podle K. Marxe „označení *produktivní práce* je taková charakteristika práce, která přímo nemá absolutně nic společného s *určitým obsahem* práce, s její zvláštní užitečností nebo se zvláštní užitnou hodnotou, v níž se zračí. Týž druh práce může být *produktivní* i *neproduktivní*.“¹⁴ To tedy znamená, že základní rozdíl mezi produktivní a neproduktivní prací nelze hledat ani v rozdílech mezi prací jednoduchou a složitou, ani v rozdílech mezi prací fyzickou a duševní. Ne obsah práce anebo její výsledky, nýbrž určitá společenská forma, určitý *společenský výrobní vztah* skýtají v tomto ohledu směrodatné rozlišující kritérium. Navazuje na vědecký objev A. Smitha, spatřuje Marx rozdíl mezi produktivní a neproduktivní prací v kapitalistickém systému v tom, že „v jednom případě se práce směňuje za kapitál, v druhém za důchod.“¹⁵ V těchto intencích pak podává přesnou definici: „Co je tedy produktivní práce?“ táže se a odpovídá: „Je to práce, která vytváří nadhodnotu, novou hodnotu nad ekvivalent, který dostává jako mzdu.“¹⁶ Přitom produktivní práce mu vystupuje ve formě zboží, kdežto neproduktivní ve formě osobních služeb.¹⁷ Produktivními pracovníky jsou tedy ti, kteří představují tzv. pravé náklady výroby, neproduktivními naopak ti, kteří představují tzv. nepravé náklady výroby. Tím je řečeno, že práce neproduktivních pracovníků může být zaplácena jedině z nadhodnoty, kterou vyrobili produktivní pracovníci, anebo z jejich mezd.

Hlavní smysl rozlišení produktivní a neproduktivní práce je, jak patrné, v tom, postihnout onu specifickou formu práce, jež je *základem* kapitálu a zároveň i elementární podmínkou existence všech ostatních druhů práce. Produktivní práce však nemůže být klíčem k dešifrování děl-

navatele, jako například hercova práce pro divadelního podnikatele, ukázalo by se, že tyto práce jsou neproduktivní, protože jejich kupec je nemůže prodávat publiku ve formě zboží, ale jen ve formě činnosti.

Necháme-li toto stranou, pak produktivní prací je taková práce, která vyrábí zboží, a neproduktivní taková, která vyrábí ostatní osobní služby. První se zračí v nějaké prodejné věci, druhá práce se musí spotřebovat v době, po kterou se vykonává.“ (Tamtéž, s. 171–172.)

nické třídy jako relativně vysoce homogenizované složky velkého souboru námezdně vykořisťovaných, neboť je společným jmenovatelem skupin nanejvýš heterogenních co do svého ekonomického postavení a objektivních dispozic k životním postojům.

Vraťme se ale ještě k problému možných variant třídního fungování určitých příslušníků dělnické třídy a inteligence v kapitalistické společenské formaci.

Při konfrontaci objektivní protikapitalistické tendence dělnické třídy ve vlastním smyslu a prokapitalistické tendence socioprofesionální skupiny inteligence, zajišťující fungování kapitalistického systému, jež plynou ze zmíněné klíčové role charakteru práce, s tendencemi plynoucími z dalších faktorů diferencujících společnost, na jejímž základě si teprve můžeme utvořit představu o jejich skutečném sociálně ekonomickém a politickém profilu v té které vývojové etapě kapitalistické společenské formace, nebudeme se samozřejmě nikdy setkávat jen s klasicky rozvinutým, ale v tom či onom rozsahu rovněž přechodným a *ambivalentním třídním fungováním*. To se týká především těch, jejichž příslušnost k té či oné společenské třídě je z hlediska společenského bytí jednoznačná. Je to tím, že soubory příslušníků třídy „o sobě“ a třídy „pro sebe“ se, jak známo, ve skutečnosti nikdy nekryjí, že soubor těch druhých je vždycky menší nežli těch prvních, což znamená, že příslušník třídy se svou aktivitou ne vždy zasazuje rovněž za zájmy své třídy. Příslušník třídy může se v praxi identifikovat dokonce s politikou přímo protichůdnou zájmům jeho vlastní třídy. I když proto nepřestává být i nadále jejím příslušníkem, je jeho společenské postavení vnitřně rozečkané, a to tím víc, čím převrácenější je forma — totiž jeho společenské vědomí — a politická aktivita vzhledem k podstatnému obsahu — totiž jeho společenské bytí. Zapojí-li se např. příslušník buržoazie do politického boje na straně proletariátu, mění svůj dosavadní společenský charakter obdobně, jako jej mění dělník, který opustí svou třídní frontu a bojuje za zájmy buržoazie. Třídně ambivalentní rysy příslušníků společen-

ských skupin neplynou ovšem vždy jen z uvedené diskrepance mezi jejich společenským bytím a vědomím; mohou vyvěrat i z vnitřních rozporů samotného jejich společenského bytí, jak je tomu např. u feudálů proměňujících se v procesu buržoazní sociální revoluce postupně v kapitalisty, anebo u malovýrobců v podmínkách kapitalismu. Vnitřně rozečkané objektivní postavení příslušníků takovýchto vedlejších, respektive přechodných tříd ozřejmuje výstižně tato Marxova charakteristika malovýrobců v kapitalistickém výrobním způsobu: „Nezávislý rolník nebo řemeslník je rozpolcen ve dvě osoby. Jako majitel výrobních prostředků je kapitalistou, jako dělník je svým vlastním námezdním dělníkem... V uvedeném případě je výrobce-pracovník majitelem, vlastníkem svých výrobních prostředků. Nejsou tedy kapitálem, právě tak jako on není vůči nim námezdním dělníkem. Ničméně se na ně pohlíží jako na kapitál a pracovník je sám v sobě rozpolcen, takže on jako kapitalista zaměstnává sama sebe jako námezdního dělníka.“¹⁸

Резюме

Гоушка И.: К теоретическому пониманию рабочего класса

Элементарной предпосылкой реконструкции понятийного содержания терминов рабочий и рабочий класс в общем контексте произведений классиков марксизма-ленинизма является полный учет условий — не только конкретных общественно-исторических, но и абстрактных, образцовых, из которых соответствующие понятия исходят и при которых они единственно действительны.

Самым общим образом рабочий определен как *простой носитель трудового процесса вообще* в отвлечении от любых специфических общественно-производственных и любых других естественных и общественных определений. Понятие рабочий на этой высокой степени отвлечения отражает не только просто общее обозначение членов определенной общественной группировки от начала существования человеческого рода по сегодня, а обозначение, которое в общественных отношениях имеет существенное значение и фигурирует в качестве первоначального существенного определения в комплексе существенных определений рабочего в новейшей истории. Конечно, очевидно, что если понятие рабочий должно дать возможность ориентации в процессах, которые во всех исторических эпохах являются фундаментальными, то оно как компо-

¹⁸ Marx, K.: *Teorie o nadhodnotě I*. Praha, SNPL 1958, s. 416—417.

нент макроструктурных общественно-производственных отношений должно быть дальше исторически специфицировано. Это делает Маркс, когда он вводит понятие рабочий, отличительным признаком которого уже не является труд вообще, но эксплуатируемый труд. В этом образцовом подходе рабочий выступает, следовательно, как феномен уже более подробно определенный, однако только *эксплуататорскими отношениями вообще*, не еще по отношению к определенной общественно-экономической формации.

Условием возникновения и существования пролетария или же наемного рабочего как исторически специфического субъекта производства и классовой борьбы является капиталистический способ производства. К своей синтетической модели классовой структуры капиталистического общества Маркс доходит при помощи использования моделей, выражающих отношения, которые хотя и уходят своими корнями в действительность, все же ее одновременно модифицируют, именно таким образом, чтобы введением специфических абстрагирующих предпосылок выразить существенные внутренние связи и закономерные тенденции исследуемых процессов, которые в общем многие другие связи и соотношения заслоняют. На конструкции моделей с так или иначе редуцированными определениями буржуазии и пролетариата и основывается главное произведение марксизма Капитал. Первоочередное значение имеет обстоятельство, что понятийный аппарат особенно первого тома Капитала основывается, кроме прочего, на абстрагирующей редуциционной предпосылке, что собственником всей прибавочной стоимости становится только промышленный капиталист, т. е. на предпосылке синонимии понятия капиталист и промышленный капиталист. Очевидно, что поскольку капиталист у нас здесь выступает в редуцированном виде промышленного капиталиста, постольку он может быть связан только с рабочим в редуцированном виде производителя прибавочной стоимости. К последовательной конкретизации своего понимания буржуазии и пролетариата доходит Маркс, когда в горизонт его рассуждений входят до этого уже абстрагированные формы отношения капитала, которое основывается на непродуктивном труде, и рассуждает о рабочих также в экономических сферах, в которых прибавочная стоимость не производится, но только реализуется. По этому пути мы подходим к принципиальному вопросу: как относится совокупность наемно эксплуатируемых к рабочему классу. Идентифицировать эти феномены возможно только *в идеальной модели*, основанной на абстрагирующей предпосылке, что общественно-классовая дифференциация не определяется ничем иным как отношением к средствам производства и, таким образом, действительностью наемно эксплуатируемого труда как такового. Если дело идет об объяснении социально-классового положения в действительно существующих капиталистических обществах, то, однако, безусловно необходимо эту абстрагирующую модель устранить и установить, на

основе каких объективных моментов или определений в данных обществах выделяется из совокупности наемно эксплуатируемых та часть ее, которую классики марксизма-ленинизма в контексте всего своего произведения понимают и обозначают как рабочий класс. Рабочий класс можно определить как ту большую социальную группу совокупности эксплуатируемых наемных работников, общей существенностью которой является признак принуждаемого исполнения относительно простого, механического исполнительного труда, обуславливающего доведенное до крайности отчуждение членов этой группы, и конкретным проявлением которой в существующих до сих пор исторических фазах являются ручным трудом занимающиеся рабочие. По мере, в которой эта социальная группа одновременно связывается с организационными формами промышленного комплекса, лучшим образом объективно располагающими к преследованию общеклассовых интересов (конкретной формой ее существующих до сих пор исторических фазисов являются машинные, или же лишь фабричные рабочие), он развивается в свою развернутую, классическую форму; обязательно он представляет собою решающее ядро рабочего класса в целом.

Процессу проникновения к эпохальной сути рабочего класса соответствуют два типа ее определений: Дефиниция общей сущности рабочего класса, существенной для эпохального размера, и дефиниция формы, в которых эта сущность выявляется в отдельных исторических фазах. Эпохальной действительностью обладает дефиниция, выражающая сущность рабочего класса на основе отвлеченного труда; дефиниции, выражающие конкретные исторические проявления этого отвлеченного труда, обладают действительностью только в отдельных этапах всей эпохи.

Что касается различий между работниками физического и умственного труда как членами двух отличных социoproфессиональных категорий, то различия даны в основной предметной сфере труда, именно тем, находится ли центр тяжести общего трудового участия в операциях с материальными предметами (так это у первого вида труда) или с идеальными предметами, с символами (так это у второго вида труда). Более конкретная характеристика работников физического и умственного труда зависит, в свою очередь, особенно от таких примыкающих моментов, какими есть: специфические пропорции между элементами физического и умственного труда, уровень сложности и творческого содержания труда и, наконец, функция в общественной организации труда. Типические конфигурации отношений этих моментов с той или иной основной предметной сферой труда необходимо, однако, понимать не как существенную принадлежность этого отношения как такового, но как величины, переменной в историческом отношении. В настоящее время замечательно расширяется межевая зона между социoproфессиональными категориями работников физического и умственного труда. Все же в условиях

капитализма и впрямь остается разница между теми, которые занимаются относительно простым — будь это физическим или умственным трудом, и теми, кто специализированы по области относительно сложного умственного труда и о которых можно больше всего говорить как об *интеллигенции* в настоящем смысле слова. Надо учитывать, что профессионализированный умственный труд — хотя он сам по себе не обладает специфицирующим в классовом отношении значением — как основной момент специфической конгуенции факторов экономического и жизненного положения наемно работающих в условиях капитализма связывается в мере, в которой она используется в устремлениях функционирования капиталистической общественной системы, с более или менее сильной прокапиталистической тенденцией. Несмотря на значительные изменения, осуществившиеся среди работников умственного труда в нынешнем развитии капитализма и завершающемся в настоящее время в значительном приближении экономического и общего положений многочисленных частей их с собственно рабочим классом, все-таки нельзя не заметить, что у массы работников умственного труда и впрямь продолжают существовать некоторые несколько незначительные различия в чувствах, мышлении, и тем самым и в социальных позициях и в поведении по отношению к рабочему классу. И это несмотря на то, что труд членов упомянутых групп по большей части проще чем труд средние квалифицированных рабочих, не говоря уже о снижении общественной «ценности» их и престижа.

Summary

Houška J.: On the Theoretical Conception of the Working Class

An elementary precondition for the reconstruction of the conceptual content of the terms "worker" and "working class" in the total context of works written by the classics of Marxism-Leninism is taking full account of the conditions — not only of concrete sociohistorical ones but also of abstract, model ones — with which the respective concepts are linked and under which they solely hold.

Most generally, the worker is defined as a *simple bearer of the working process in general*, in abstraction from any specific socio-productional or any other natural and social realities. On this high level of abstraction, the concept of the worker involves not only the common characteristic of the members of a particular social grouping from the beginnings of humankind till the present day but also a characteristic that is of substantial significance in social relations and figures as the original substantial determination within the complex of substantial determinations of the worker in modern history. It is, of course, evident that, if the concept of the worker is to facilitate the orientation in processes that are fundamental in whole historical epochs, it must — as a component

of macrostructural social and productional relations — be further historically specified. Marx does so by introducing the concept of the worker whose characteristic is not only work in general, but exploited work. In this model approach, the worker already figures as a phenomenon determined historically with more precision — of course, only on the basis of *exploitative relations in general* and not yet with regard to a particular socio-economic formation.

The capitalist mode of production is a precondition of the origin and existence of the proletarian or hired workman as a *historically specific subject* of production and of the class struggle. Marx has elaborated his synthetic model of the capitalist society's class struggle by making use of models expressing relations which, though anchored in reality, simultaneously modify it by introducing specific abstracting assumptions in order to facilitate the understanding of substantial inner connections and lawful tendencies of the processes under examination, otherwise obscured by numerous further implications and relations. The fundamental work of Marxism, "Capital", is based on the construction of models involving delimitations of the bourgeoisie and the proletariat, reduced in one way or another. The circumstance that the conceptual apparatus used especially in the first part of "Capital" is based on — besides other things — the abstracting reductional assumption that it is only the industrial capitalist who becomes the owner of the entire surplus value, or on the assumption of the synonymy of the concepts "capitalist" and "industrial capitalist", is of first-rate importance.

It goes without saying that, as long as the capitalist figures in the reduced form of the industrial capitalist, he can be linked only with the worker in the reduced form of the producer of surplus value. Marx arrives at a consequential concretization of his conceptions of the bourgeoisie and of the proletariat when a priori abstracted forms of the capital relation based on non-productive work enter the horizon of his considerations, and when he speculates about workers also in economic spheres where the surplus value is not produced but only realized. Thus we arrive at the basic question concerning the relation of the set of exploited hired workers to the working class. These phenomena can be identified only in the *ideal model* based on the abstracting assumption that the social-class differentiation is determined by nothing but the relation to the means of production, and hence by the reality of exploited hired work as such. If, however, the social-class situation in *really existing* capitalist societies is to be explained, it is absolutely necessary to abolish the abstracting model assumption and to discover the objective moments or determinations on the basis of which that part of the exploited set of hired workers is sorted out which is conceived and designated as the working class by the clas-

sics of Marxism-Leninism within the context of their entire work. The working class may be defined as a large social group constituting a part of the set of exploited hired workers whose general substance is the characteristic of the forcible performance of relatively simple, mechanical, executive work conditioning the enhanced alienation of the members of this group whose concrete form, in the historical phases elapsed until now, are manual workers. This social group is evolving into its developed classical form to the extent to which it is simultaneously linked with the organizational forms of the industrial complex which objectively best dispose for pursuing all-class interests (its concrete form in the hitherto elapsed historical phases are machinists, or only factory workers); in any case, it represents the decisive core of the working class as a whole.

Two types of definitions of the working class correspond to the process of penetration to its epochal substance: the definition of the general substance of the working class relevant for the epochal dimension, and the definition of forms in which this substance reveals itself in individual historical phases. The definition apprehending the substance of the working class on the basis of abstract work is of an epochal validity, whereas the definition dealing with concrete historical manifestations of this abstract work holds only in partial stages of the whole epoch.

The differences between manual workers and brainworkers as members of two different socio-professional categories are given by differences in the basic objective sphere of work, i. e. by whether the centre of gravity of the total working engagement lies in operations with material objects (this being the case with the former), or in operations with ideal objects, with symbols (this being the case with the latter). A more concrete characterization of manual workers and brainworkers depends primarily on associated moments such as: specific proportions among elements of physical work and brainwork,

the level of complexity and creativity of work, and, finally, functions in the social organization of work. The typical configuration of the relations between these moments and the respective basic objective sphere of work must, however, be conceived not as a substantial characteristic of this relation as such but as historically variable quantities. Nowadays, the border zone between the socio-professional categories of manual workers and brainworkers is remarkably extending. In spite of this, however, a difference continues to exist, under capitalist conditions, between those who are engaged in relatively simple — be it physical or mental — work and those who specialize as experts in relatively complicated brainwork, and who can most likely be referred to as *intelligentsia* in the proper sense of the word. It must be kept in view that professionalized brainwork — though, by itself, it is lacking a classspecifying meaning — as a basic moment of the specific congruence of factors of the economic and life position of hired workmen under the conditions of capitalism is linked (to the extent to which it is applied in the interest of the functioning of the capitalist social system) with a more or less strong procapitalist tendency. Notwithstanding the marked changes that have taken place among brainworkers in the present development of capitalism and culminate in a substantial rapprochement of the economic and general positions of very numerous parts of them with the working class, it cannot be overlooked that, in the mass of brainworkers, certain significant differences in feeling, thinking and thus also in social attitudes and behaviour towards the working class continue to exist. This is so in spite of the fact that the work performed by the members of the above-mentioned groups is frequently simpler than that of the workers with an average qualification, while no reference is made to the marked decrease in their social "value" and prestige.

„Nejdůležitější v marxistickém učení je objasnění světodějné role proletariátu jakožto tvůrce socialistické společnosti,“ napsal v roce 1913 Lenin [12 : 576]. Pravdivost tohoto marxistického učení a jeho revoluční síla byla nezvratně potvrzena existencí a vzrůstající silou socialistického světového systému; byla rovněž potvrzena vzrůstajícím počtem akcí dělnické třídy v kapitalistických zemích, které nabývají stále většího masového charakteru. Jen ve vyspělých zemích kapitalismu se účastní ročně přes 40 miliónů pracujících na akcích dělnické třídy. To je dvakrát více než v roce 1965 [25 : 25]. Toto zostření třídního boje nutí buržoazii dnes více než kdy jindy, aby „vyvracela“ revoluční roli dělnické třídy, aby ji teoreticky rušila jako sociálně ekonomicky jednotnou třídu a aby ji integrovala sociálně politicky a ideologicky do imperialistického systému. Přitom se buržoazie pokouší využít určitých jevů v dělnické třídě, které konec konců souvisí s vědeckotechnickou revolucí (např. vytváření nových povolání, vyšší kvalifikační úroveň, ubývání těžké tělesné práce, zkracování pracovní doby, vyšší materiální životní úroveň jedné části dělnické třídy), k falšování světodějné role dělnické třídy. Naproti tomu v době, kdy nedostatky kapitalistické společnosti jsou stále zřejmější a citelné pro nejširší masy pracujících, kdy v podobě socialistických zemí je dána reálná alternativa a v marxisticko-leninské ideologii teoretická alternativa kapitalistické společnosti, je pro buržoazní ideologii stále obtížnější otevřeně obhajovat existující kapitalistický řád. Za těchto podmínek má vyhlídku na působivost pouze ta varianta buržoazní politiky a ideologie, která — aniž by vyslovovala jakoukoli pochybnost o kapitalistickém systému — přiznává nutnost určitých reforem, v jednotlivostech přispívá reformami ke stabilitě celého systému a zároveň vzbuzuje dojem, že kapitalis-

mus je schopný vývoje, takže odpadá marxisticko-leninská alternativa revolučního vystřídání kapitalismu socialismem. [8: 48 a n.]. V rámci těchto snah buržoazní ideologie připadá zvláštní funkce buržoazní sociologii průmyslu. Zdánlivě vědeckými metodami zkoumá sociální jevy a souvislosti v podniku. Dodává analýzy a empirický materiál k vyhnutí se možným sociálním konfliktům, k zostření a zastírání vykořisťování, pro další manipulaci dělnickou třídou a má tak bezprostřední podíl na pokusu buržoazie integrovat dělnickou třídu do imperialistického systému. Takto se buržoazní sociologie průmyslu zařazuje nenápadným způsobem do politiky a ideologie sociálního reformismu, vydvihované pravicovými vůdci SPD jako státní doktrína.

V tomto článku se chceme pokusit analyzovat některé teoreticko-metodologické postoje a politickoideologickou funkci největších zkoumání buržoazní sociologie průmyslu.

Jako reflex na dělnickou třídu, která se po roce 1945 organizovala a masově vystupovala, provedla buržoazní sociologie průmyslu v této době svůj výzkum, v němž si položila otázku společenské integrace průmyslového dělnictva do kapitalistické společnosti. V této fázi šlo buržoazii o to, aby získala a přezkoušela empirickými výzkumy pohled do „společenského obrazu spodních vrstev“, do dělnického a třídního vědomí, „do jaké míry musí být tyto sociální skupiny nadále považovány za nositele socialistického třídního vědomí, nebo zda lze prokázat tendence, které by naznačovaly odbourání antikapitalistických postojů a třídního vědomí a takto prokazovaly trend ke společenské integraci,“ jak to charakterizují Deppe a Lange pro Německou spolkovou republiku [2 : 699].

V padesátých letech v souvislosti se stabilizací kapitalismu a relativně dlouhým

údobím ekonomického vzestupu posunuli se zaměstnanci a jejich práce dále do středu sociologického zkoumání. Životní úroveň dělníků, která vzrostla ve srovnání s předcházejícím údobím, sloužila jako „důkaz“ dokončené „integrace“ dělnické třídy do kapitalistické společnosti.¹ V šedesátých letech zvýšeně krizový vývoj kapitalistického hospodářství, vzrůst životních nákladů, zostřující se třídní konflikty, zkrátka rostoucí sociálně politická labilita kapitalismu, odporovaly „poznatkům“ buržoazní sociologie. Od poloviny šedesátých let se proto opět diskutovalo o dřívějších „poznatcích“, týkajících se údajně „dokončené“ integrace. Řada buržoazních sociologů průmyslu podrobila tuto tezi „kritickému“ zkoumání. „Zájem“ buržoazní sociologie o dělnickou třídu opět stoupl, dělník byl nově objeven jako předmět sociologického výzkumu.

Znovu oživil „zájem“ o dělnickou třídu se časově kryje s výstavbou rozvinuté socialistické společnosti v socialistických zemích, s dalším upevněním a posílením socialistického světového systému a jeho vlivu na dělnické hnutí v kapitalistických zemích. Pod vlivem rostoucí politické, ekonomické, vojenské a ideologické síly socialismu je buržoazní ideologie nucena používat „zjemnělého“ antikomunismu. V různých západoevropských zemích se v této době dostali do vlády pravicoví sociálně demokratičtí vůdci. Ne v neposlední řadě byla novější pozornost věnovaná dělnické třídě vyvolána vědeckotechnickou revolucí, která vedla ke vzniku nových sociálních konfliktů a rozporů.

Novější výzkumy buržoazní sociologie průmyslu o dělníkovi mají své teoreticko-metodologické východisko přímo nebo nepřímo v „teorii industriální společnosti“. Přitom lze rozlišit dvě varianty. Za prvé směr, jehož zástupci chtějí vysvětlit sociální postavení a vědomí dělníků bezprostředně z úrovně výrobních nástrojů, techniky a organizace práce [6; 11; 19], za druhé směr, jehož zástupci vycházejí ze

zvýšené (nekriticky reflektované) životní úrovně jedné části dělníků, z větších spotřebních možností na základě průmyslového vývoje, a odvozují vědomí, postoje a způsoby chování dělníka z *nevýrobní sféry* [7]. Tento druhý směr je pouze zdánlivě protikladný prvnímu. Oba směry absolutizují vždy v určitém okamžiku jeden faktor (jednou bezprostřední pracovní situaci, po druhé spotřební sféru) a nejsou s to vysvětlit vědecky sociální postavení dělníka a jeho vědomí. Oběma směrům je rovněž společné — a v tom spočívá základní teoreticko-metodologický princip buržoazních empirických výzkumů — že ignorují kapitalistické vlastnické poměry, které konec konců determinují veškerou kapitalistickou společnost. Takto je nemožné vniknout do skutečných společenských souvislostí a na jejich základě pochopit dělníka a dělnickou třídu v jejich společenské roli a vysvětlit jak diferencující vliv rozdílné techniky a organizace práce, tak roli a vliv spotřební sféry.

Právě kapitalistické vlastnické poměry jsou těmi materiálními společenskými vztahy, které konstituují celkový stav kapitalistické společnosti. S koncentrací vlastnictví v rukou buržoazie jsou současně determinovány třídní struktura v kapitalistické společnosti, celkový systém institucí a idejí k udržení těchto vlastnických poměrů a jejich funkce. „Doposud připadalo sociologům za těžké,“ napsal Lenin, „rozlišit v komplikované síti sociálních jevů důležité jevy od nedůležitých (zde leží kořen subjektivismu v sociologii) a nemohli se dopátrat žádného objektivního kritéria pro takové rozlišení. Materialismus poskytl plně objektivní kritérium tím, že vyzdvihl „výrobní poměry“ jako strukturu společnosti a umožnil použít pro tyto poměry ono všeobecně vědecké kritérium opakovatelnosti, jehož použitelnost pro sociologii subjektivisté popírali“ [16 : 130].

Buržoazní sociologové průmyslu, neschopní na základě svého třídního postoje

¹ Srovnej Schelsky, H.: *Die Bedeutung des Schichtungsbegriffes für die Analyse der gegenwärtigen deutschen Gesellschaft* [26]. Schelsky zde píše na s. 331: „Zdá se nám, že k těmto náhledům (že pojem rozvrstvení se stává poměrně bezvýznamným a nevydatným pro sociologickou analýzu — A. K./G. W.) vede obzvláště analýza současné německé společnosti, v níž radikálnost sociálních a politických událostí překonání bývalé třídní struktury buržoazní společnosti postoupilo snad nejdále, a

proto podává v tomto vývoji snad ... příklad pro novější všeobecnou zákonitost vývoje evropské industrializované civilizace.“ (Podtrženo autory.) Na místě bývalé třídní struktury vidí Schelsky „niveлизaci“ ke „společnosti středního stavu“. „Tento poměrně jednotný životní styl niveлизованé společnosti středního stavu není již nikterak vytvářen substancí sociálně nějak hierarchicky rozčleněného nebo rozvrstveného složení společnosti...“ (s. 332)

uznat výrobní poměry za nejpodstatnější sociálně ekonomicky určující faktor, uchylují se k technologickému determinismu popř. voluntarismu. To se projeví, když si např. Fürstenberg staví ve svém výzkumu za cíl vysvětlit vzájemné působení mezi „objektivní pracovní situací zúčastněných pracovníků a jejich subjektivním postojem k těmto danostem“ [6 : 3] a volí pro to teoretický rámec, který redukuje podnikové sociální vztahy a podnikovou sociální strukturu na technologicko-funkční vztahy, popř. na technicko-funkční strukturu. Tomu odpovídá, že pro Fürstenberga se stávající „sociální situace“ „pracovníků“ v podniku určuje podle „míry na něj přenesených funkcí a zmocnění, podle druhu norem, které mají zachovávat, a jeho podílu na komunikačních procesech, jakož i podle druhu a míry jeho příslušnosti k různým podnikovým skupinám“ [6 : 10]. Z tohoto úzkého vztahného rámce pozoruje Fürstenberg *bezprostřední* vliv na vědomí, postoje a chování dělníků. Podobné stanovisko nacházíme rovněž u Malleta. Z rozdílné úrovně techniky a s ní související činnosti odvozuje Mallet dvě „frakce“ uvnitř dělnické třídy — „tradiční“ a „novou“ dělnickou třídu, ke které patří vědci, technici a kvalifikovaní dělníci [19 : 45].

Kern a Schumann, kteří se zabývají otázkou „poměru technických změn a vědomí dělníků“, připouštějí, že všichni dělníci jsou námezdní dělníci. Popisují sice některé empirické jevové formy (zřejmě znevýhodnění s ohledem na „podílení se na příjmu a majetku, šance pro vzdělání, zdraví a bydlení, vyloučení z podnikových rozhodovacích grémií“ atd.), avšak nepátrají po sociálně ekonomických důsledcích, které vyplývají z poměrů námezdní práce jak pro postavení dělníka ve společnosti, tak pro jeho vědomí. Domnívají se, že určité změny a vývoj výrobních sil jsou určující pro vědomí dělníků. „Dělnictvo je třída v objektivním smyslu tohoto slova — jeho celkové chování se odhaluje pouze tehdy, bereme-li tuto skutečnost v úvahu. Zdá se nám však nesprávné... omezovat se při analýze vědomí dělníků nadále vý-

lučně na výrobní poměry...“ [10 : 34]. Zde Kern a Schumann podvrhují marxismu-leninismu, že odvozuje vědomí dělníků *vylučně* z výrobních poměrů.

Marxismus-leninismus nikdy nevysvětloval „vědomí dělníků“ *vylučně* z výrobních poměrů. V dopise Borgiovi píše Engels: „Spatřujeme v ekonomických podmínkách to, co v poslední instanci podmiňuje dějinný vývoj... Není tedy tomu tak, že ekonomická situace je *příčinou*, že je *jedině aktivní* a všechno ostatní je pouze pasivním účinkem. Nýbrž je to vzájemné působení na základě ekonomické nutnosti, která se v *poslední instanci* stále prosazuje. Není to tedy, jak si to tu a tam chceme pro pohodlí představit, automatické působení ekonomické situace, nýbrž lidé dělají své dějiny sami, avšak v daném, je podmiňujícím prostředí, na základě vyskytujících se skutečných poměrů, z nichž ekonomické poměry, jakkoli snad jsou ovlivňovány i jinak politicky a ideologicky, jsou přece v poslední instanci rozhodující a tvoří procházející, jediné k pochopení vedoucí červenou nit“ [4 : 206]. „Omezenost“ jimi zkomoleného marxismu „překonávají“ Kern a Schumann tehdy, když vylučují *úplně* výrobní poměry z analýzy.

Jestliže se uvedené výzkumy jednostranně soustřeďují na pracovní situaci jako určující faktor pro „vědomí dělníků“, pak Goldthorpe aj. se snaží přibrat jak výrobní, tak nevýrobní sféru jakožto určující pro postoje a způsoby chování dělníků, aby odstranili jednostrannost dřívějších pojetí. Za základní kategorii jim slouží „instrumentální“ postoj dělníka. Tento „instrumentální“ postoj je však považován za proměnnou nezávislou na pracovní situaci,² která podle mínění těchto buržoazních sociologů vyplývá z rostoucího významu rodiny a spotřební sféry. Tento „instrumentální“ postoj si prý dělník přináší s sebou do pracovní situace z mimopracovní sféry. Toto pojetí však nepřekonává jednostrannost a nesprávnost technologického determinismu, nýbrž vede k extrémnímu subjektivismu,³ přičemž „instrumentální“ postoj je odvozo-

² „Tento postoj (k práci) není vytvářen ani stylem dozoru, ani technickými podmínkami, nýbrž proměnnou nezávislou na pracovní situaci, jejíž původ je nutno hledat v mimopodnikových rolích a vztazích dělníka.“ [7 : (Sv. I) 77].

³ Goldthorpe a Lockwood věří, že „v sociologii

průmyslu by mohlo být užito s velkým prospěchem něčeho takového, jako je vztahová teorie sociálního jednání, tj. vztahový rámec, v němž definice jeho vlastní situace pomocí jedináčeho tvoří východisko pro vysvětlení jeho sociálního chování a jeho vztahů“ [7 : (Sv. I) 196].

ván z předpokládané sféry „svobody“.⁴ Tato předpokládaná sféra „svobody“ je objektivní zdání. Pro dělníka, který nemá v podniku v podmínkách kapitalistické námezdní práce možnost samostatně rozhodovat, postupovat v povolání a plnit své individuální představy a plány, který má v podniku pocit přívěsku nepřehledného výrobního aparátu a odosobněného byrokratického systému řízení, jeví se svoboda v kruhu jeho rodiny jako sféra vnitřního klidu, duševní rovnováhy a osobního rozhodování. Ve skutečnosti je tato sféra volného času pouze jednou stránkou zhodnocovacího procesu kapitálu, reprodukce jednotlivého dělníka a celé dělnické třídy. Zdánlivá svoboda osobního rozhodování ve sféře volného času se pohybuje stále jen v rámci materiálních podmínek, norem a úrovně daných předem kapitalistickými poměry. [3: 262 a n.]. Buržoazní sociologie upevňuje toto zdání, stává se jeho obětí, aniž by si kladla otázku na jeho sociálně ekonomické důvody a příčiny. Neproniká do podstaty celospolečenských souvislostí, nýbrž zůstává stát u některých empiricky zjištělých jevů.

V souhlase s pozitivistickými základními postoji vycházejí uvedené výzkumy, které jsou poplatné technologickému determinismu. z pracovní situace dané bezprostředně technikou a organizací práce a vysvětlují z ní vědomí dělníků. První krok v logice jejich zkoumání spočívá v tom, že dokazují rozdílné pracovní situace. Tak tvrdí Kern a Schumann, že jejich výzkum potvrzuje tezi, „že v moderním průmyslu existují rozdílné technické systémy se specifickými činnostmi dělníků. Nelze tedy nikterak vycházet z pracovní situace, která by byla typická pro průmyslové dělnictvo: spíše lze dokázat, že se vzájemně podstatně liší nejenom funkce, které průmysloví dělníci musí mít na zřeteli, nýbrž i dispoziční volnost při práci, řemeslné, technické a na procesu nezávislé kvalifikace, svalové a nervové zatížení, jakož i možnosti a formy kooperativních a neformálních interakcí“ [10 : 180]. Podobně odhaluje Fürstenberg „variace pracovního systému“.

Takovéto objevy nejsou obzvláště nové. Stěží někdo pochybuje o tom, že se funkční obsah práce liší, od jednoho průmyslového odvětví k druhému, ba dokonce od pracoviště k pracovišti. To však jsou *technologicko-pracovní-funkční* rozdíly uvnitř téhož sociálně ekonomického charakteru práce, rozdíly, které jsou sekundární proti sociálně ekonomickému charakteru práce jako vykořisťované námezdní práce, charakteru, který je tentýž pro všechny průmyslové dělníky v kapitalismu. Na tomto charakteru práce se nemění nic ani tím, že s vědeckotechnickou revolucí vznikají nová povolání, zvyšuje se úroveň kvalifikace atd.

V dalším kroku odvozují buržoazní sociologové vědomí dělníků z bezprostřední zkušenostní situace, která je dána rozdílnou pracovní situací. Tak Kern a Schumann zkoumají „diferencující vliv heterogenních pracovních zkušeností na vědomí dělníků“ [10 : 26]. Také Fürstenberg usuzuje z variací pracovního systému na „druhy postojů pracovníků v chemii“ [6: 208]. H. P. Bahrdt mluví o tom, že vlastně neexistuje „toho času typický osud dělníků, prožívaný konkrétně téměř všemi, který by mohl být zřejmým východiskem i pro elementární politické třídní vědomí“ [1 : 27]. Výkladové schéma pracovní situace — zkušenostní situace — vědomí dělníků obecně ignoruje vlivy vládnoucí, tj. buržoazní ideologie na dělnickou třídu. Tato buržoazní ideologie se neustále spontánně dělníkovi vnucuje. Současně disponuje dnes buržoazie všemi materiálními, finančními a osobními možnostmi pro manipulaci vědomím dělnické třídy. „Myšlenky vládnoucí třídy jsou v každé epoše vládnoucími myšlenkami,“ napsali Marx a Engels [23 : 46].

Vykonstruovaná souvislost pracovní situace — zkušenostní situace a vědomí dělníků chce ukázat, že dělnická třída dochází k vědomí svého historického poslání takřkajíc empirickou cestou, spontánně. Naproti tomu Marx, Engels a Lenin přinesli důkaz, že „dělnická třída je s to výlučně ze své vlastní síly vytvořit pouze trade-unionistické vědomí“ [17 : 585 a n.]. Proto dokazovali, že socialistická ideologie

⁴ „Pro naše dělníky blahobytu tvoří život mimo podnik říší přinejmenším relativní svobody, jako spotřebitelé mohou vyvinout určitou autonomii a

tvořivost v utváření svého života. Ovšem cenou za to je, že práce musí být přijímána jako říše nutností.“ [7 : (Sv. I.) 157].

musí být vnášena do dělnické třídy revoluční stranou [17 : 385]. Komunisté „předstihují teoreticky ostatní masu proletariátu v názoru na podmínky, chod a všeobecné výsledky proletářského hnutí“, napsali Marx a Engels [24 : 474]. Výkladové schéma buržoazních sociologů svědčí o výslovném „zkušenostním fetišismu“. Nikdy neexistovala lineární závislost mezi pracovní situací a vědomím, jak je podvrhována Kernem a Schumannem a jinými buržoazními autory. Vědomí, postoje a způsoby chování společenského významu nejsou nikdy konstituovány pouze bezprostřední zkušeností. Bezprostřední pracovní situace je zakoušena na základě již existujících poznatků a postojů, je jimi „rušena“ a podle toho také působí různě na tvorbu vědomí. Vědomí osobnosti se vytváří vždy dvěma způsoby. Jednou jsou ideologie, její normy, ideály a hodnoty přenašeny na osobnost tak říkajíc „institucionalizovaným“ způsobem školou, mládežnickou organizací, tiskem, rozhlasem a televizí. Naproti tomu osobnost nabývá určité zkušenosti ve svém denním životním procesu, v práci, v kontaktu k sociálnímu okolí atd. Teze o nezprostředkovaném, spontánním a přímém vzniku vědomí z pracovní situace zatajuje, že dělník má již před vstupem do práce vědomí a postoje, speciálně též k pracovní situaci, vědomí, které je rovněž formováno vládnoucí buržoazní ideologií.

Různí buržoazní sociologové se sice mnohdy zmiňují, že existuje *společná* základní situace dělníků — že jsou námezdními dělníky —, ale vylučují tuto zkušenostní situaci ze zkoumání. Avšak právě tyto společné zkušenosti jako *námezdních* dělníků jsou podstatnou podmínkou a spojovacím bodem pro činnost revoluční strany, jsou momenty, v nichž dělník prožívá kapitalismus nezastřeně, nezkrášleně. Pod dojmem svých empirických zjištění musí Fürstenberg relativizovat tezi o bezprostředním vztahu mezi pracovní situací a vědomím. Nelze prý mluvit o takřka automatickém přizpůsobení postoje zaměstnanců k „sociální struktuře vztahů“ a „pracovnímu systému“. Přes tuto relativizaci je třeba konstatovat, že Fürstenberg také vynechává nejpodstatnější determinantu pro podnikovou sociální struk-

turu a postoje zaměstnanců ~ kapitalistické vlastnické poměry.

Fürstenberg řeší — podobně jako jiní autoři — podnik, techniku celospolečensky. Vztah celková společnost — závod je redukován na vztah území — podnik. Vnitřní souvislost kapitalistického společenského řádu, kapitalistických výrobních poměrů, kapitalistické sociální struktury a závodu s jeho „sociální strukturou“ a „rámcovým sociálním řádem“ se zcela ignoruje. Podniková „sociální struktura“ a „rámcový sociální řád“ jsou však zřejmé a vysvětlitelné teprve a pouze z charakteru kapitalistického společenského řádu. „Podnikovou sociální strukturu“ a „rámcový sociální řád“ neurčuje stupeň racionalizace, techniky nebo technologie, nýbrž kapitalistické výrobní poměry. Že jsou mezi „vedením firmy“ a dělníky realizovány sociální vztahy vykořisťování, to není způsobeno technologicky nebo psychologicky. Ze soukromokapitalistického vlastnictví výrobních prostředků, jim odpovídajících poměrů směny a rozdělování vyplývá základní antagonistický protiklad zájmů mezi dělnickou třídou a buržoazií a jejím „vedením firmy“. Lenin charakterizoval třídy jako „velké skupiny lidí, které se navzájem liší podle svého místa v historicky určeném systému společenské výroby, podle svého poměru k výrobním prostředkům (většinou fixovaného a formulovaného v zákonech), podle své role ve společenské organizaci práce a v důsledku toho podle způsobu dosažení a výše podílu na společenském bohatství, jímž disponují. Třídy jsou skupiny lidí, z nichž jedna si může присvojovat práci druhé v důsledku rozdílnosti jejich místa v určitém systému společenského hospodářství“ [11 : 410].

Jakékoli uvažování o podnikové sociální struktuře, které přechází tento základní sociálně ekonomický fakt a nahrazuje jej technologicky podmíněnými rozdíly, není ničím jiným než apologetikou, zastíráním právě těchto existujících kapitalistických poměrů. Aniž by disponovali vědeckým pojmem třídy, povyšují autoři subjektivní momenty na kritéria příslušnosti k určité třídě nebo vrstvě. Např. Fürstenberg zdůvodňuje ještě se vyskytující existenci „proletářských“ dělníků v chemii subjektivním nepřátelstvím jiných sociálních

tříd a vrstev vůči těmto dělníkům. Podle Goldthorpa aj. „je sociální stratifikace konec konců otázkou sankcionovaných sociálních vztahů“ [6 : 231], [7 : 172]. Teoretické omezení sociální zkušenostní sféry dělníka na bezprostřední, technologicky chápanou pracovní situaci osvědčuje se jako prostředek k pomlouvání všech těch zkušeností a poznatků dělníka, které přesahují rámec technologicko-funkčních vztahů mezi buržoazií a dělnickou třídou a které charakterizují třídní vztahy mezi nimi. Tak opouští Fürstenberg v otázce postoje pracovníků v chemii k „vedení firmy“ půdu byt i zdánlivé vědeckosti. Nelze však Fürstenbergovi přisuzovat přímou otázku po postoji dělníků k poměrům vlády v chemických monopolech. Úplně obchází tento problém a pouze zjišťuje, že vedení firmy „není již částí vlastní sociální zkušenostní sféry“ dělníků. Stejně *schematické* jsou také představy, které má dělník o vedení firmy...“ [6 : 135].

K teoretickým předpokladům „technologického determinismu“ patří, že v uvedených výzkumech se práce chápe a užívá ne jako sociálně ekonomická kategorie, nýbrž pouze jako *technologická* kategorie. Práce jako účelná, vědomá činnost člověka je vždy „proces, probíhající mezi člověkem a přírodou, ... v němž člověk svou vlastní činností zprostředkovává, reguluje a kontroluje výměnu látek mezi sebou a přírodou,“ [21 : 192] konstatoval již v *Kapitálu* Marx. Avšak tato účelná, vědomá činnost se uskutečňuje vždy v rámci určitých, historicky podmíněných forem dělby práce a vlastnických poměrů. V kapitalismu následuje sjednocení výrobců, tj. dělníků, s věcnými podmínkami výroby, tj. výrobními prostředky, na základě ekonomické nutnosti pro dělníky, kteří musí prodávat svou pracovní sílu vlastníkovu kapitálu. Z této skutečnosti vyplývá, že práce v kapitalismu obsahuje v první řadě společenský poměr dělníka a kapitalisty. Právě tato společenská určenost práce v kapitalismu jakožto poměru kapitálu a práce je obcházena a zahalována technologicky koncipovanou, či lépe technickou určeností práce. Buržoazní sociologové považují práci nikoli za *společensky*

určenou formu, nýbrž pouze za nezprostředkovanou formu, práci „v její jednoduché určenosti jakožto účelné produktivní činnosti“ [22 : 833].

Např. Kern a Schumann považují za společensky podstatné toliko rozlišování mezi „humánní“ a „nehumánní“ prací. Vycházejíce z tohoto názoru nabízejí rovněž „možnosti řešení“. Podkladem pro ně jsou konkrétní, od své sociálně ekonomické základny odloučené jevové formy vykonávání práce, „repetitivně“ nebo „restriktivně“ zakoušená nekvalifikovaná práce jako výraz nehumánní práce, méně zatěžující kvalifikovaná práce jako výraz humánní práce. Přitom spojují nehumánní práci s nebezpečím, že jsou dělníci silněji vystaveni „tlaku podnikového aparátu vlády“, upadají do „distancovaného poměru k podnikovému prostředí“ a mohli by se také kriticky angažovat. V „humánní práci“ stojí prý dělník v „konfliktově zředěné pracovní situaci a má tím lehčeji možnost akceptovat svou podnikovou roli v její existující formě“ [10 : 27]. To však není ničím jiným než zahalováním vykořisťovatelských poměrů, jimž podléhají dělníci v kapitalismu. Kern a Schumann vidí v technické vývoji možnost dále redukovat „nehumánní“ práci: „Jsou zcela myslitelná opatření, jimiž by mohly být účinně odstraněny restriktivní pracovní elementy: např. tím, že jsou prováděny technické inovace, které slouží primárně k odstraňování nehumánní práce; tím, že se upustí od technických inovací tehdy, když jejich účinek spočívá právě ve stabilizaci nehumánní práce; tím, že jsou podchyteny poznatky věd o práci a použity k přizpůsobení práce člověku.“ [10 : 279]. Je iluzorní doufat, že v imperialismu se „upustí“ od technických inovací. „spočívá-li jejich účinek ve stabilizaci nehumánní práce“⁵

Každé zlepšení pracovních podmínek si musela dělnická třída doposud vynutit v tvrdém boji od monopolů. Zřejmě má být touto tezí Kerna a Schumanna učiněn pokus vzbudit v dělnické třídě iluze o možnostech vylepšení jejího postavení a dát další volný prostor reformní politice. Zde se setkává Kernovo a Schuman-

⁵ Rozporuplné stanovisko Kerna a Schumanna je charakterizováno tím, že na jedné straně poukazují na to, že prý „trvalá nehumánnost průmyslové práce (není) výrobně technickou nutností, nýbrž

výsledkem a výrazem společenské struktury. Odstranění restriktivních pracovních situací zdá se proto být primární jako politický problém.“ [11].

novo pojetí se sociálně reformistickou politikou a ideologií. To je např. zřejmé, když Lohmar hlásá: „Sociální demokraté chtějí v otázce vlastnictví odstranit kapitalistický sektor *sociálním zaručením vlastnictví*, vybudováním kolektivního hospodářství, kontrolou hospodářské moci a majetkem v rukou dělníků“ [18 : 56]. Také v „Návrhu ekonomicko-politického orientačního rámce na leta 1973–1985“ se praví: „Sociální demokraté prosazují silnější sociální zaručení majetku“ [5]. Iluzorní teoretické představy Kerna a Schumanna nalézají tak svůj stranický programový výraz v pravicové politice a ideologii SPD. Filosofickým a světonázorovým podkladem této shody je idealismus. Místo vědecky přesné analýzy materiálních společenských sil a podmínek a jejich změny se předstírá, že je možné odstranit rozpory kapitalismu morálními výzvami. Politickým základem této pospolitosti mezi pozitivistickou sociologií Kerna a Schumann a sociálním demokratismem je anti-komunismus. Kern a Schumann staví své pojetí výslovně proti marxisticko-leninskému učení tak, že pouze změna výrobních poměrů – politických poměrů vlády – změni od základů charakter práce. „Klasické marxistické východisko činí možnost všeobecné humanizace práce závislou na změnách *výrobních poměrech*. Proti tomu stojí v rámci této studie zvláště relevantní *technologická koncepte*, která věří, že pozná *ve vývoji výrobní techniky* ty síly, jež přispívají k odstranění restriktivních činností způsobem imanentním systému“ [10 : 278].

Tato „technologická koncepte“ přehlíží, že vývoj techniky se dotýkal poměru mezi dělnickou třídou a buržoazií jen tehdy, když byly výrobní poměry, které odpovídaly této technice, revolučně změněny. Také v současnosti se vývojem techniky nemění vykořisťovatelský poměr, a tím nehumánní práce. Vědeckotechnická revoluce vede v podmínkách kapitalistického výrobního způsobu k zostření sociálních rozporů a nehumánního charakteru práce. Také humanismus je *sociální* problém. Vykonává-li dělník v kapitalistickém podniku místo monotónní, restriktivní činnosti oduševnělejší činnost, která je bohatší na změny a odpovědnější, nemění to nic na základní sociální skutečnosti,

že je právě tak jako dříve nucen prodávat svou pracovní sílu, že podléhá konkurenčnímu boji na trhu práce, že je hříčkou všech krizových jevů kapitalismu a že je vykořisťován. Povídání o „humanizaci práce, která je imanentní systému“, plní konec konců jen ten účel, že se zahalují tyto skutečnosti. Na základě své technologické koncepte „pochybují“ Kern a Schumann, zda „dělnictvo může ještě fungovat jako historický subjekt společenské změny“ [10 : 23]. Tím odhalují politicko-ideologickou funkci své a každé buržoazní sociologie. Od doby, kdy vznikla dělnická třída a vědecké zdůvodnění jejího světovědného poslání v *Manifestu Komunistické strany* Marxem a Engelsem, snažily se generace buržoazních ideologů podat „důkaz“, že dělnická třída je neschopna být subjektem společenského pokroku. Dějiny dávno vynesly rozsudek nad takovými pokusy. Existence Sovětského svazu a dalších socialistických zemí, rostoucí síla dělnického hnutí v kapitalistických zemích, to je nevyvratitelný důkaz pro pravdivost marxisticko-leninského učení. Avšak právě toto *historické* hledisko je před buržoazní sociologií uzavřeno.

K teoreticko-metodologickým premisám buržoazní sociologie patří dále rozložení jednotné sociálně ekonomické podstaty společnosti do různých „sfér“ (sféra práce, spotřeby, volného času), které mají mít takřka zásadně rozdílnou sociální kvalitu. Tento postup umožňuje „zrušit“ rozpory jedné sféry teoreticky v druhé sféře, „vyléčit“ nedostatky, které vyplývají z námezdní práce ve výrobní sféře, ve sféře spotřeby. To kolportuje náboženskou představu, že „trápení pozemského slza-vého údolí“ jsou odměňována „nebeským rájem“. Tak vycházejí Kern a Schumann z toho, že se se zkracováním pracovní doby, úbytkem pracovního zatížení a větším množstvím volného času, a tím umožněnou činností „otevírají nové prostory pro jednání a s nimi nové zkušenosti, které silněji omezují význam pracovní situace pro myšlení všech dělníků. Spotřební sféra se stává důležitým vztahným bodem, nabývá rostoucího vlivu na vědomí a stanoví nová hodnotící kritéria“ [10 : 26]. Ve stejném smyslu hovoří Fürstenberg o „pluralitě životních prostorů“ [6 : 227].

Oddělení pracovní situace a spotřební

sféry jakožto sféry potlačování a vykořisťování na jedné straně a sféry úniku z tohoto vykořisťování na straně druhé je dvojím způsobem falešné. Jednou je sféra spotřeby sociálně určená vládnoucími společenskými poměry, tj. kapitalistickým hospodářstvím zisku. Dělník má pouze možnost volit v rámci svého třídního postavení a manipulovaných standardů mezi různými nabízenými věcmi a službami, které rovněž podléhají realizaci zisku. Současně představuje spotřeba akt reprodukce zboží pracovní síla. „Vlastník pracovní síly, který dnes pracoval, musí mít možnost opakovat týž proces zítra, za týchž podmínek síly a zdraví.“ napsal Marx [21 : 185]. Požadavky na pracovní sílu tedy podle souhlasného pojetí vzrostly. Přes částečný úbytek fyzického zatížení ve výrobním procesu zvětšilo se vzrůstem psychických požadavků zatížení vcelku. Proti tomu musí stát odpovídající reprodukce pracovní síly, která se projevuje ve zvětšeném množství volného času a částečně ve vyšší a také změněné spotřebě. Dále zdůrazňuje Marx: „Individuální spotřeba dělnické třídy ve svých absolutně nezbytných hranicích je jen zpětná přeměna životních prostředků zcizených kapitálem za pracovní sílu v pracovní sílu, kterou může kapitál znovu vykořisťovat. Je to výroba a reprodukce... kapitálu, ať se děje... uvnitř pracovního procesu anebo mimo něj...“ [21 : 597].

Skutečnost, že v některých průmyslově vyspělých kapitalistických zemích dočasně stoupla materiální životní úroveň části dělnické třídy, je na jedné straně výsledkem tvrdého a vleklého boje dělnické třídy proti kapitálu. Na druhé straně je však také výrazem nerovnoměrného vývoje imperia- listických zemí, který umožňuje plnit jiné země nebo „importovat“ laciné pracovní síly, jako např. „hostující dělníky“ v NSR. Současně mnohonásobně vzrostlo vykořisťování dělnické třídy ve vyspělých kapitalistických zemích. Avšak i dočasně vydobytá vyšší životní úroveň zůstává pozadu za stoupajícími materiálními a kulturními potřebami dělníků a je stále znovu rušena stoupajícími cenami a stále rostoucími životními náklady. Srovnání životní úrovně dělnické třídy se vzrůstem zisků ukazuje, že i při zvýšené životní úrovni se rozdíl s ohledem na vládnoucí bur-

žoazii nezmenšily, nýbrž se naopak ještě zvětšily. „Například v NSR klesl podíl příjmu dělníků a zaměstnanců na národním důchodu mezi lety 1950 a 1968 z 36,8 na 24,4 procenta, zatímco podíl kapitalistů ve stejné době se vyšplhal ze 44,3 na 61,6 procenta“ [8 : 21].

Teoreticko-metodologické východisko uvedených prací implikuje určitý obraz osobnosti. Osobnost je odpoutávána od své základní sociální kvality příslušnosti k nějaké třídě. Sociální vztahy osobnosti jsou redukovány na ty vztahy, které vyplývají z technicko-funkčních aspektů práce a psychologických momentů. To odpovídá skutečnosti, že každý jednotlivec náleží v třídní společnosti k nějaké sociální třídě nebo vrstvě a je jí determinován. Osobnost tak podléhá nejen objektivní ekonomické situaci a politickoideologickým poměrům třídy — je jimi utvářena, ztělesňuje třídní zájmy a poměry — nýbrž je také vyjadřuje ve svém sociálním jednání, produkuje a reprodukuje tyto zájmy a poměry stále znovu. Podstatou osobnosti nejsou „její vousy, její krev, její abstraktní fysis. nýbrž její *sociální kvalita*...“ [20 : 222]. Tato sociální kvalita spočívá právě v tom, být jakožto příslušník třídy nositelem určitých společenských poměrů a zájmů. Vývoj osobnosti se uskutečňuje podle toho ne tak, jak je implicitně podvrhováno v uvedených buržoazních koncepcích, jako proces přizpůsobení se technologickým změnám, nýbrž je podle svého sociálního obsahu osvojováním podstaty třídy a reprodukci této podstaty jednáním příslušníků třídy.

Podstata dělnické třídy — svrhnout jakožto utlačovaná, vykořisťovaná a objektivně revoluční třída kapitalistický řád a nastolit beztřídní společnost — *nepřipadne* však příslušníkům třídy *automaticky*. Příslušnost k dělnické třídě neznamená, že každý dělník je automaticky revoluční. Proces osvojování podstaty třídy je daleko více zprostředkovan množstvím sociálních faktorů, mezi nimiž hrají rozhodující roli síla a vliv marxisticko-leninské strany a její ideologie a rovněž osobní zkušenosti v praktickém třídním boji. Právě tato komplikovanost procesu osvojování vede k tomu, že se na základě stejného třídního postavení vytvářejí rozdílné typy osobnosti. Tak napsal Lenin: „Prole-

tář, který si uvědomil tento úkol (hegemonie proletariátu — pozn. aut.), je otrok, který se pozvedl proti otroctví. Proletář, který si neuvědomil ideu hegemonie své třídy nebo tuto ideu popírá, je otrok, který nechápe svůj otrocký stav; v nejpříznivějším případě je to otrok, který bojuje za zlepšení svého otrockého stavu, ne však za odstranění otroctví“ [13:219]. Právě tento typ osobnosti otroka, který bojuje pouze za zlepšení svého otrockého stavu, ne však za odstranění otroctví, je povyšován sociálním demokratismem na ideál osobnosti a buržoazní sociologové provádějí k tomu účelu „vědecký“ základní výzkum.

Než přejdeme k některým výsledkům buržoazních výzkumů, je třeba učinit krátkou poznámku o jejich výzkumných metodách. Autoři analyzují určitou sumu individuálních obsahů vědomí dělníků. Na tomto základě činí však výpovědi o vědomí celé sociální třídy („dělnictva“). Přitom přehlíží, že jimi analyzované „dělnictvo“ je více než suma jednotlivců, kteří k němu přísluší, že toto „dělnictvo“ disponuje organizacemi, které vyjadřují jeho zájmy a zdůvodňují je teoreticky. V souhlase s tím mohou také výpovědi o vědomí „dělnictva“ jako třídy být činěny jen s ohledem na poznatky, které jsou ztělesňovány třídními organizacemi, především marxisticko-leninskou stranou a odbory.

Závíslost metod na světónázorovém a třídním postoji badatelů charakterizuje to, že v těchto výzkumech se upustilo od zkoumání vědomí dělníků také v *konfliktních situacích* (např. při propouštění, zvyšování normy, mzdovém boji atd.). Lenin napsal: „...sebepoznání dělnické třídy je nerozlučně spjata s absolutní jasností nejen teoretických představ... dokonce správněji řečeno: ani ne tolik teoretických jako daleko více představ o vzájemných vztazích všech tříd moderní společnosti, vypracovaných zkušeností politického života“ [17:426]. Právě v konfliktních situacích se však trhá závoj, který zahaluje kapitalistické výrobní poměry, a „vzájemné vztahy všech tříd“ jsou pro jednotlivce *patrně zřetelnější než v „normální“ situaci kapitalistického všedního dne*. Charakteristický je také Fürstenbergův postup neptat se nejprve na obsah

vědomí, např. na postoj k odborářské koncepci spoluurčování (poněvadž by „nebezpečí vyprovokovaných odpovědí nebo stereotypních výpovědí, které opakuji běžné formule,“ bylo příliš velké), ale pak tvrdit, že tyto obsahy vědomí neexistují [6:133]. „Vědomí dělníků“ je podle Kerna a Schumannova charakterizováno „dezolátním stavem“, který se projevuje tím, že většina dělnictva je neschopná „k posouzení společenských stavů strukturovaným, sladěným způsobem“; je prý charakterizována tím, že „upouští od toho, aby reflektovala vyskytující se obtíže v orientaci jako problém“ [10:227]. Podle Fürstenberga není prý solidarita dělníků již základním stanoviskem [6:227]. Na místo kolektivního vědomí prý nastoupil privatizující postoj a způsob myšlení [6:213].

Pod vlivem militantního antikomunismu, sociálního demokratismu, nerovnoměrného vývoje kapitalistických zemí a s ním spojeného plenění slaběji rozvinutých kapitalistických zemí, vykořisťování armády „hostujících dělníků“, potlačování a pronásledování revolučních dělnických tříd a cílevědomou korupcí částí dělnické třídy se buržoazii podařilo přechodně potlačit jejich třídní vědomí. Během relativně dlouho trvajícího údobí hospodářské konjunktury až do poloviny šedesátých let vznikly u mnohých dělníků iluze o vývojových možnostech kapitalismu. Manipulaci dělnické třídy jsou však dány objektivní hranice rostoucím zostřením vykořisťování, a tím všech sociálních rozporů kapitalismu. Rostoucí internacionalizace výroby a třídního boje, koncentrace a disciplinovanost dělnické třídy v obrovských výrobních komplexech, rostoucí organizovanost, stále stoupající sociální nejistota atd. jsou denně každým dělníkem prožívány a nezůstávají bez vlivu na jeho vědomí. Buržoazní autoři musí tedy konstatovat, že se u mnohých dělníků vyskytuje zbytek kolektivního vědomí — strach před ztrátou pracoviště a vědomí nahraditelnosti na pracovišti. Tato základní sociální situace je pro vývoj osobnosti a vědomí dělníků rozhodujícím momentem, který zabraňuje, aby bylo přijato globálně interpretační schéma, „které podvrhuje harmonicky se vyvíjející kapitalistickou společnost, nivelizující téměř automaticky sociální rozdíly“ [10:274].

Zjištěné vědomí kolektivního strachu a nejistoty, které je charakteristické přes všechny rozdíly ve funkčním obsahu práce pro všechny skupiny dělníků, je současně vyvrácením „technologického determinismu“ vytvořeného buržoazními sociology. Ukazuje, že nezávisle na existující technologické situaci pracoviště se vyskytují společné základní sociální zájmy, které vyplývají z téže sociálně ekonomické situace všech dělníků. Stávky a masové akce dělnické třídy, které narůstaly v šedesátých letech a na začátku sedmdesátých let, dokazují, že právě společná základní sociálně ekonomická situace určuje vědomí a chování dělnické třídy. Tyto akce jsou jak elementárním výrazem, tak důležitým předpokladem pro další vývoj třídního vědomí. „Skutečná výchova mas nemůže nikdy probíhat odtrženě a mimo samostatný politický a zvláště revoluční boj mas samotných. Teprve boj vychovává vykořisťovanou třídu, teprve boj jí dává míru jejich sil, rozšiřuje její obzor, stupňuje její schopnost, vyjasňuje její rozum, zoceluje její vůli,“ napsal Lenin [14 : 249]

Ze svých empirických zjištění vyvozují buržoazní sociologové velice dalekosáhlé závěry. Shodně dospívají k pojetí, že se prý vyvinul „nový“ dělník, přičemž stupeň jeho vytvoření je hodnocen různě. Je charakterizován dělník, který sice prý není bývalým dělníkem, který však také „nevystoupil“ do střední vrstvy nebo střední třídy. To prý platí jak o hodnotových orientacích a postojích středního stavu, které nebyly dělníkem přijaty, tak o materiálním blahobytu. Zatímco Mallet dokonce postuluje existenci „nové“ dělnické třídy, jsou Kern a Schumann ve svých závěrech zdrženlivější. Nový typ dělníka vidí v kvalifikovaném „automatizačním“ dělníkovi s převážně „instrumentálním“ postojem. Také Goldthorpe a Lockwood, kteří musí připustit, že objektivní postavení dělnické třídy se nezměnilo, objevují prototyp „nového“ dělníka. I když prý nedošlo k zbурžoaznění, přece je možné pozorovat tendenci k normativní konvergenci. S ubýváním třídních rozdílů vznikli „white-collar-dělníci“ a „blue-collar-orga-

nizátoři“. Fürstenberg odvozuje ze svého výzkumu „emancipovaného“ dělníka, kterého staví proti „proletářskému“ typu.

Tak se sice tito sociologové staví proti tezi o *dokonalé* integraci dělnické třídy do kapitalistické společnosti, která vznikla v padesátých letech, avšak nahrazují ji zjemnělou variantou, která spíše přihlíží k jevům v současné vývojové fázi imperialismu. Také zde se ukazuje, že se imperialistická ideologie musí přizpůsobit změněnému poměru sil ve světě ve prospěch socialismu a rostoucí aktivitě dělnické třídy v kapitalistických zemích.

Teze o „novém“ dělníkovi se politicky orientuje proti dělnické třídě jako hlavní revoluční síle kapitalistických zemí. Na základě technologických rozdílů se jednotná sociálně ekonomická základna dělnické třídy teoreticky rozkládá,⁶ je konstruován protiklad zájmů mezi „tradičním“ a „novým“ dělníkem a naznačována tendence k přechodu dělnické třídy do střední vrstvy. V souhlase s tím doporučují buržoazní sociologové, jak by mohly být sociální konflikty odstraňovány a řešeny způsobem imanentním systému. Fürstenberg, který o sobě tvrdí, že jeho výzkumy jsou prováděny „v plné vědecké nezávislosti“ (!), dodává svým tvrzením, že spoluurčení ve vědomí převážné většiny respondentů se vztahuje na situaci danou na pracovišti a v podniku, svým zadavatelům argumenty proti koncepci spoluurčení, kterou hlásají odbory [6 : 136]. Vyjadřuje tak jako výsledek svého zkoumání stisněnost a obavu monopolního kapitálu, které vzbuzují i takové požadavky odborů na spoluurčení, jež nepřekračují rámec kapitalistického systému.

Kern a Schumann, pro něž se nehumánní charakter práce spojuje s tím, že by se dělníci mohli kriticky angažovat, šíří návrhy, jak by mohly být odstraněny existující rozpory reformní politikou imanentní systém. Goldthorpe a Lockwood navrhuji Labour Party „zbatit stranu radikální politiky třídně orientované povahy, poněvadž pohyb v tomto směru je považován za inherentně žádoucí“ [7 : III. 200]. Směr, který si autoři přejí dát politice Labour Party, nepoukazuje na po-

⁶ „Podle našeho mínění nutí probíhající proces diferenciacce průmyslové práce k tomu, aby dělnictvo bylo rozštěpeno podle hlediska jeho pracovní

situace a jeho zkušenostního obzoru do dílčích kolektivů“ [11 : 34].

litickou třídní organizaci, na hájení objektivních třídních zájmů dělníků, nýbrž na vyšší působnost strany sociálně demokratického typu. Jedná se jím o změnu politiky Labour Party v zájmu většího vlivu pravicového sociálního demokratického jakožto protikladu a alternativy k revoluční politice komunistické strany. Mallet odpírá velké části dělnické třídy, kterou označuje jako „tradiční“ frakci, jakoukoli revoluční potenci a z této pozice vede útoky proti politice Svobodné Komunistické strany. Jeho požadavky jsou zaměřeny na to, aby odbory a Svobodná Komunistická strana se ve své politice orientovaly na jím objevenou „novou“ dělnickou třídu, která jediná je s to přeměnit společnost.

Charakterizované empirické výzkumy mají společnou světonázorovou základnu: pozitivismus. Měřitelné fakty a skutečnosti jsou zprostředkovány, korelovány a odpovídajícím způsobem interpretovány. V roce 1917 napsal Lenin o této metodě: „V oblasti společenských jevů existuje mimořádně rozšířený a právě tak chybný postup, totiž vytažení *jednotlivých* skutečností... oč běží, to je konkrétní historická situace, na kterou se jednotlivé případy vztahují. Skutečnosti jsou, bereme-li je v jejich *celku*, v jejich *souvislosti*, nejen „tvrdohlavé“, nýbrž také bezpodmínečně průkazné. Vezmeme-li však jednotlivé skutečnosti, odpoutané od celku, odpoutané z jejich souvislosti, pak mají data meze, jsou vybrána libovolně, pak je to právě jen žonglování s daty nebo něco ještě horšího“ [15 : 285]. Leninova poznámka charakterizuje pregnantním způsobem také dnešní buržoazní empirickou sociologii.

V uvedených empirických výzkumech zjištěná data a odvozené závěry nebyly nijak uvedeny do celospolečenské souvislosti a nevycházelo se z podstaty kapitalistického společenského řádu. Autoři zůstávají v pozitivistické manýře na povrchu sociálních jevů a absolutizují je v jejich bezprostřednosti. Není možné pochopit pouze empiricky společnost jako

„určitý konkrétní historický systém zákonitě spjatých společenských poměrů, do nichž lidé vstupují ve svém životním procesu a jejichž základní součástí je... systém výrobních poměrů“ [27 : 145]. „Empiricky konstatovatelné jsou... společenské poměry ne jako takové, ne v jejich osamostatnění, nýbrž v jejich jevových formách jako vlastnosti, znaky lidí a ostatních obrazných daností společnosti, avšak jako vlastnosti, které se zjevují pouze ve vzájemném společenském vztahu jednotlivců“, píše E. Hahn [9 : 72]. Proto není empirická sociologie s to, bez vědeckého pojetí společnosti, jaké je vlastní pouze marxismu-leninismu, odhalit podstatné procesy. Absolutizování bezprostřednosti pozitivismem charakterizuje idealismus jako filosofickou světonázorovou základní pozici buržoazních sociologů, který není rušen ani zdánlivě materialistickým „technologickým determinismem“.

Analyzované koncepty jsou politicko-ideologicky zaměřeny jednoznačně proti revolučnímu dělnickému hnutí a proti marxisticko-leninskému světovému názoru. Teoretické rozdělení dělnické třídy na dílčí skupiny a teoretické postulování nové dělnické třídy, případně nového dělníka, je zaměřeno proti marxisticko-leninskému učení o historickém poslání proletariátu. Redukce třídního vědomí na „vědomí dělníků“, které je odvozováno bezprostředně a přímo z úrovně techniky, případně ze spotřební sféry, kloní se ke spontánnosti a obrací se proti vedení dělnické třídy marxisticko-leninskou stranou. Aniž by vnikly do podstaty zkoumaných procesů, dodávají všechny výzkumy pohled do jevových forem sociálních rozporů v jednotlivých oblastech a poskytují tak empirický materiál pro další manipulaci dělníka v zájmu buržoazie. Stejným způsobem jsou nařízena řešení a návrhy, aby zjištěné rozpory byly zmírněny v rámci kapitalistického řádu, aby byla zajištěna stabilita kapitalistického řádu totální integrací dělnické třídy. K tomuto účelu dodává buržoazně empirická sociologie teoreticko-analytický materiál.⁷

⁷ Zadavateli byli: pro Fürstenbergův výzkum Pracovní kartel svazů zaměstnavatelů německého chemického průmyslu, pro Kernův a Schumannův výzkum Kuratorium pro racionalizaci německého hospodářství (RKW), zapsaný spolek. Pro Kernův a Schumannův výzkum byla mimoto ustanovena „Rada projektu“, která se skládala ze zástupců těchto organizací: Spolkové sdružení německých

svazů zaměstnavatelů. IG Metall (kovodělný kartel). Německý odborový svaz. Německá zaměstnavatelská odborová organizace. Spolkové ministerstvo pro práci a sociální záležitosti. Spolkový úřad práce. Složení těchto grémíů současně ukazuje, kterými kanály se buržoazní empirická sociologie uplatňuje v praxi.

Analyzované práce ozřejmují, že buržoazní ideologie je nucena přizpůsobovat své teorie změněným sociálním podmínkám, relativizovat staré teoretické pojmy, zjemňovat je. Na základě neustále zesilujícího vlivu marxistické ideologie jsou také empiricky zkoumající buržoazní sociologové stále více nuceni používat pseudomarxistickou terminologii, aby zfalšovali zvláště marxistickou teorii třídního boje a aby zkomolili dialektický vzájemný poměr výrobních sil a výrobních poměrů. V neposlední řadě lze z analyzovaných prací rozpoznat, že také empirická buržoazní sociologie odkládá svůj pečlivě střezovaný „nestrannost“ a „svobody hodnot“ a přibývající měrou zasahuje se vši otevřeností do třídního boje v zájmu buržoazie.

Literatura

- [1] Bahrdt, H. P. *Die Allianz von Arbeiterschaft und Intelligenz-Reminiszenz oder Zukunftstraum?* Neuverejnény rukopis. Citováno Kernem a Schumannem v *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*. Teil I.
- [2] Deppe, F.—Lange, H.: *Zur Soziologie des Arbeiter- und Klassenbewusstseins*. In: *Das Argument*. Berlin (BRD) 1970. Nr. 9/10 (I. Teil).
- [3] Diligenski, G. G.: *Někotoryje problemy psichologii sovremennogo proletariata (priměr Francii)*. In: *Istorija i psichologija*. Moskva 1971.
- [4] *Engels an W. Borgius*. 25. Januar 1894. In: Marx, K.—Engels, F., *Werke*. Bd. 39. Berlin 1968.
- [5] *Entwurf eines ökonomisch-politischen Orientierungsrahmens für die Jahre 1973—1985*. Parteivorstand der SPD. Bonn Juni 1972.
- [6] Fürstenberg, F.: *Die Soziallage der Chemiearbeiter*. Neuwied 1969.
- [7] Goldthorpe, J. H.—Lockwood, D. u a.: *Der „wohlhabende“ Arbeiter in England*. München 1970.
- [8] Hager, K.: *Das „Manifest der Kommunistischen Partei“ und der revolutionäre Weltprozess*. Berlin 1973.

- [9] Hahn, E.: *Historischer Materialismus und marxistische Soziologie*. Berlin 1968.
- [10] Kern, H.—Schumann, M.: *Industriearbeit und Arbeiterbewusstsein*. Frankfurt/M. 1970. Teil. I.
- [11] Lenin, W. I.: *Die grosse Initiative*. In: *Werke*. Bd. 29. Berlin 1970.
- [12] Lenin, W. I.: *Die historischen Schicksale der Lehre von Karl Marx*. In: *Werke*. Bd. 18. Berlin 1969.
- [13] Lenin, W. I.: *Der Reformismus in der russischen Sozialdemokratie*. In: *Werke*. Bd. 17. Berlin 1962.
- [14] Lenin, W. I.: *Ein Vortrag über die Revolution von 1905*. In: *Werke*. Bd. 23. Berlin 1957.
- [15] Lenin, W. I.: *Statistik und Soziologie*. In: *Werke*. Bd. 23. Berlin 1957.
- [16] Lenin, W. I.: *Was sind die „Volksfreunde“ und wie kämpfen sie gegen die Sozialdemokraten?* In: *Werke*. Bd. 1, Berlin 1968.
- [17] Lenin, W. I. *Was tun?* In: *Werke*. Bd. 5. Berlin 1955.
- [18] Lohmar, U.: *Sozialdemokratie und Kommunismus. Anmerkungen zur „ideologischen Koexistenz“*. In: *Zeit*. Nr. 16, 21. 4. 1972.
- [19] Mallet, S.: *Die neue Arbeiterklasse*. Neuwied und Berlin (BRD) 1972).
- [20] Marx, K.: *Aus der Kritik der Hegelschen Rechtsphilosophie*. In: Marx K.—Engels, F.: *Werke*. Bd. 1. Berlin 1957.
- [21] Marx, K.: *Das Kapital*. Bd. 1. In: Marx, K.—Engels, F. *Werke*. Bd. 23. Berlin 1962.
- [22] Marx, K.: *Das Kapital*. Bd. III. In: Marx, K.—Engels, F.: *Werke*. Bd. 25. Berlin 1964.
- [23] Marx, K.—Engels, F.: *Die deutsche Ideologie*. In: *Werke*. Bd. 3. Berlin 1958.
- [24] Marx, K.—Engels, F.: *Manifest der Kommunistischen Partei*. In: *Werke*. Bd. 4. Berlin 1964.
- [25] Ponomarjow, B. N.: *Das „Manifest der Kommunistischen Partei“ und die Gegenwart*. Berlin 1973.
- [26] Schelsky, H.: *Die Bedeutung des Schichtungsbegriffes für die Analyse der gegenwärtigen deutschen Gesellschaft*. In: Schelsky, H.: *Auf der Suche nach Wirklichkeit*. Düsseldorf /Köln 1965.
- [27] *Wörterbuch der marxistisch-leninistischen Soziologie*. Berlin 1969.

Přeložila Eva Pavlátová

Klíčovou teoretickou otázkou analýzy třídění a sociální struktury soudobé buržoazní společnosti (zejména průmyslově vyspělých zemí kapitalistického světa) je vztah dělnické třídy k neustále rostoucí skupině příslušníků buržoazní společnosti, jejímž charakteristickým znakem je převaha tvůrčí duševní práce, k inteligenci, respektive vztah této sociální skupiny k oběma základním třídám této společnosti — buržoazii a proletariátu.

Jde o hluboké, o marxistická teoretická a metodologická východiska opřené pochopení sociálních důsledků zásadních změn v oblasti výrobních sil, spjatých s vědeckotechnickou revolucí.

Buržoazní ekonomové, sociologové a jim sekundující revizionisté nejrůznějších směrů a odstínů tak jako vždy zveličují a absolutizují určité stránky objektivních společenských procesů a jiné stránky opět mizí z obzoru jejich pozornosti. Na společenské procesy nazírají jednostranně a ploše a v jejich teoriích je reálný obraz světa zkreslen, zhruben a zjednodušen.

Podle jejich názoru není prý společenský vývoj v druhé polovině XX. století určován bojem mezi socialismem a kapitalismem, ale především procesy vědeckotechnické revoluce. Sociálně ekonomická, třídní stránka společenských procesů podle jejich názoru ztrácí na významu a o vývojových tendencích společnosti prý již rozhoduje nová, s aplikací vědy spjatá technika a technologie a její nositelé — vědeckotechnická inteligence.

Jde o svéráznou „moderní“ podobu metafyzického, technického, technologického determinismu.

Nositeli společenského pokroku, „společenského růstu“ nejsou prý ani kapitalisté, ani dělnická třída, ale sociálně ekonomicky, třídně neutrální vrstvy obyvatelstva, inteligence, „střední třída“, „technostruktura“ atd., tedy ty síly, které rozhodují

o technickém pokroku, o nejdokonalejší organizaci práce, o aplikaci vědeckých objevů na oblast výroby atd.

Vlivem vědeckotechnické revoluce prý došlo v sociální struktuře kapitalistické společnosti k základním kvalitativním změnám a dělnická třída prý ztratila objektivní postavení rozhodující síly společenského pokroku.

* * *

Pokusme se analyzovat gnoseologické a teoretické zdroje těchto iluzí o zániku třídní diferenciace v buržoazní společnosti a vzniku jakési nové, nadtrždní sociální síly, nositelky společenského pokroku.

Tyto buržoazní a revizionistické ideje, jak jsme si již ukázali, nejsou pouhým falešným vědomím, pomocí jehož vládnoucí třída zastírá své skutečné postavení ve společnosti; jsou zveličením a absolutizováním určitých stránek objektivních společenských procesů (a popřením, eliminací jiných stránek), jsou falešnou, zájmy vládnoucí třídy vyvolanou odpovědí na reálné problémy soudobého společenského vývoje.

Při analýze sociálních důsledků vědeckotechnické revoluce se do popředí teoretického zájmu dostává subjektivní stránka produktivních sil společnosti, sám výrobce. Jsou zkoumány změny, k nimž v této souvislosti dochází v charakteru práce výrobce, změny jeho postavení v pracovním procesu.

Právem se zdůrazňuje, že „pokud jde o lidský faktor, má průmyslová a vědeckotechnická revoluce přímo opačné důsledky“.¹

Na rozdíl od průmyslové revoluce, která mechanizací pracovních procesů rozčleňuje původní řemeslnou práci a dovádí do krajnosti dělbu práce, kdy vynaložení jed-

¹ Richta R. a kol.: *Civilizace na rozcestí*. Praha, Svoboda 1966, s. 25.

noduché pracovní síly je základem moderního průmyslu, vědeckotechnická revoluce zastavuje a obrací tuto tendenci a postupně vyřazuje masu jednoduché práce pomocných a pak i strojových dělníků a nahrazuje je novým typem pracovníků, v jejichž činnosti vyrůstá podíl tvořivé práce s vyšším podílem vědeckých prvků.

Zdokonalování pracovního procesu, který se stále ve větší míře stává bezprostřední praktickou aplikací vědeckých poznatků, se nemůže v podmínkách vědeckotechnické revoluce obejít bez neustálého zdokonalování, rozvíjení jeho nositele, výrobce samého.

Za těchto podmínek se nemohou uskutečňovat revoluční změny v oblasti věcné stránky výroby, nemění-li se zároveň kvalitativní charakter výrobce samého. Tedy nový typ věcných předpokladů výroby, techniky, technologie, vyvolaný vědeckotechnickou revolucí, procesy automatizace výroby, si vynucuje i nový typ výrobce, nositele pracovního procesu.

Dosud jsme však hovořili pouze o jedné stránce „sociálních důsledků“ vědeckotechnické revoluce. Z tohoto hlediska jsme vědeckotechnickou revoluci postihovali pouze z její technické stránky, charakterizovali jsme postavení, společenské role člověka pouze z jedné dimenze, jako součást výrobních sil společnosti.

I vztahy mezi lidmi, jejich diferenciaci jsou tu analyzovány pouze z jednoho jejich aspektu, pouze jako technické vztahy.

V této souvislosti je nezbytné poznamenat, že *technickou stránku výrobního procesu, pojem technické vztahy, nelze chápat pouze jako vztah člověk—věc, výrobce—výrobní prostředek.*

I v pracovním procesu, kde k jednajícím lidem přistupujeme jako ke komponentě výrobních sil, utváří se nezbytně specifický typ vztahů mezi lidmi, který nelze ztotožnit, jak si dále ukážeme, se sociálně ekonomickými, vlastnickými, třídními vztahy mezi lidmi. Charakter, vývojová logika těchto vztahů mezi lidmi je totiž určena objektivní logikou vývoje techniky, technickou stránkou dělby a kooperace práce, tedy logikou věcné stránky výroby.

Nebo vyjdeme-li ze změn, k nimž v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí dochází ve vztahu mezi věcnou a lidskou stránkou pracovního procesu, pak z toho-

to hlediska jsou člověk—výrobce a jeho vztahy s jinými lidmi postihovány pouze z jedné dimenze svých společenských rolí, jakožto dynamizující činitel rozvoje produktivních sil společnosti.

Jestliže jsme si ukázali, že technickou stránku výrobního procesu nelze chápat pouze jako vztah člověk—věc, pak ani při *vědomém regulování, řízení* technické stránky výrobního procesu nedochází pouze k cílevědomému spojování člověka—výrobce s věcnými podmínkami výroby, ale uskutečňuje se tu zároveň vědomě vzájemná koordinace a subordinace výrobců samých, dochází k autoritativnímu spojování a ke vzájemnému podřizování se výrobců nejrůznějších profesí a stupně kvalifikace tak, jak si to vynucuje použití té či oné techniky.

Řízení technické stránky výrobního procesu je tedy vedle vědomého regulování vztahů mezi člověkem a věcí zároveň vědomým regulováním technických vztahů mezi lidmi samými. Je tu tedy vědomě (řídícími subjekty společnosti) utvářen systém stupňovitě uspořádaných rolí a vzájemných vztahů mezi jejich nositeli, který však respektuje logiku techniky, logiku věcné stránky výroby.

V této poloze jsou vlivy vědeckotechnické revoluce na „lidský faktor“, na člověka a jeho společenské role, analyzovány pouze z jedné dimenze, z hlediska relativního samovývoje výrobních sil. I cílevědomé regulování objektivních vztahů mezi lidmi v procesu výroby řídícími složkami společnosti je tu nazíráno pouze z jednoho jejich aspektu, tj. jako řízení technické, „odborné“ stránky vztahů mezi lidmi.

Jakkoli je analýza technické stránky výrobního procesu a odpovídajících vztahů mezi lidmi (tj. např. analýza dynamiky vývoje profesionální a kvalifikační struktury té či oné společnosti) z teoretických i praktických hledisek velmi významná (například pro cílevědomé perspektivní plánování a řízení školské soustavy), nelze sociální důsledky vědeckotechnické revoluce redukovat pouze na analýzu této jejich stránky.

Každý výrobní proces má své technické a sociálně ekonomické (vlastnické, třídní) aspekty, je jejich dialektickou jednotou. Není však jejich prostou, plochou totož-

ností. Obě stránky jsou nadány relativním samovývojem.

Sociálně ekonomické (vlastnické), třídní² vztahy nelze ztotožnit s technickými vztahy mezi lidmi; představují kvalitativně odlišné typy, vzájemné interakce lidí v oblasti výroby. Proto nelze ani ztotožnit vědomé ovlivňování sociálně ekonomických, vlastnických vztahů mezi lidmi s řízením technické stránky součinnosti lidí ve výrobním procesu.

I řízení společenských procesů, a tedy i vztahů mezi lidmi má vždy dvě stránky: Je jednotou technického, „odborného“ a sociálně ekonomického řízení. Není však jejich prostou totožností, jakkoliv se tyto dva typy interakcí lidí ve výrobě v reálné empirii prolínají, prostupují a lze je odlišit jen pomocí abstrakce. Člověk se musí v procesu výroby podřizovat jinému člověku ze dvou hledisek, musí se podřizovat dvojímu typu autority. Jde jednak o autoritu, která vyplývá z požadavků každého kombinovaného pracovního procesu, z toho, že ve vyspělé průmyslové výrobě musí být jednotlivé, dělbu práce oddělené činnosti kombinovány, spojovány, a že tedy konečný výrobek může být výslednicí spolupráce řady pracovníků různých profesí. Žádný vyspělý pracovní proces, ať již se odehrává v jakékoliv společenské, vlastnické formě, se nemůže obejít bez tohoto autoritativního vzájemného podřizování se člověka výrobce jinému člověku, který stojí na vyšší pozici řídicího procesu.³ Jsou to autoritativní vztahy mezi lidmi dané požadavky techniky, věcného činitele výroby, je to autorita, bez níž se nemůže obejít jak výroba v kapitalistickém, tak i v socialistickém průmyslovém podniku.

„Žádat odstranění autority ve velkopřemyslu,“ píše B. Engels ve své stati *O autoritě*, „znamená žádat odstranění průmyslu samého“ (Marx, K.—Engels, B.: Spisy, sv. 18. Praha 1966). Když jsme hovořili o autoritě tohoto typu, abstrahovali jsme od společenské, vlastnické formy výrobního pro-

cesu, od jiného typu autority vědomé koordinace a subordinační lidí. Každý výrobní proces, který je založen na dělbě a kooperaci práce, je vždy jednotou této sociálně ekonomické, vlastnické a technické stránky. Nikdy nejde o jakousi vlastnickou, třídní neurčenou výrobu užitných hodnot jako takových; spojování výroby s výrobními prostředky se odehrává vždy v určité ekonomické formě, v určitých vlastnických vztazích. Výrobní prostředky jsou buď v rukou části společnosti a zbývající část je závislá na těch, kdo je vlastní, nebo jsou v rukou celé společnosti, tj. v rukou výrobců samých. Při koordinování součinnosti lidí nejde tedy jen o autoritu, která je vyvolána požadavky výrobního procesu jakožto pracovního procesu, ale i o autoritu, autoritativní řízení vztahů mezi lidmi, pro něž je rozhodující, kdo ovládá, zda pouze určitá třída, nebo celá společnost, rozhodující prostředky produkce užitných hodnot, a tím i uspokojování lidských potřeb.⁴

Odlišení těchto dvou typů objektivních vztahů mezi lidmi, dvou typů společenských procesů, dvojího typu autority má hluboký teoreticko-metodologický smysl. Ze vzrůstu role určité sociální skupiny (např. inteligence) v oblasti rozvoje výrobních sil, ze vzrůstu jejího významu v oblasti řízení technických vztahů mezi lidmi, k nimž dochází v souvislosti s vědeckotechnickou revolucí, nelze podle našeho názoru přímočaře vyvozovat závěry o tom, která sociální vrstva má být nositelem společenského pokroku a legitimovat její postavení v oblasti politiky tak, jak je to typické pro nejnovější technicistně zaměřené proudy soudobé západní společenské vědy.

Postavení lidí z oblasti politiky a ideologie, oprávnění určité sociální vrstvy, třídy být nositelem společenského pokroku, být rozhodujícím činitelem řízení společenských procesů je v tomto pojetí li-

² Zabýváme se tu pouze ekonomickým aspektem třídního postavení mezi lidmi. Pojem třídní vztah je širší. Zahrnuje též určité postavení lidí v oblasti politiky a ideologie. Z našeho hlediska je analyzována pouze nejdůležitější, základní stránka třídního postavení lidí, jejich postavení v systému sociálně ekonomických vztahů.

³ „Každá bezprostředně společenská čili společná práce, konaná v poměrně velkém měřítku, potřebuje ve větší nebo menší míře řízení, které uvádí v soulad individuální práce a plní všeobecné funkce, vznikající z pohybu celého produktivního tělesa

na rozdíl od pohybu jeho samostatných orgánů. Jednotlivý houslista se řídí sám, orchestr potřebuje dirigenta.“ (Marx, K.: *Kapitál I.* Praha, SNPL 1953, s. 356.)

⁴ „Kapitalistické vedení má tedy obsahově dvojaký charakter vzhledem k dvojakosti jím řízeného výrobního procesu samého, který je jednak společenským pracovním procesem ke zhotovování určitého výrobku. Jednak zhodnocovacím procesem kapitálu“ (Marx, K.: *Kapitál I.* Praha, SNPL 1953, s. 357.)

neární funkcí změn v oblasti výrobních sil techniky a technologie. Z obzoru pozornosti představitelů tohoto metafyzického, „technického“ determinismu mizí vlastnické, sociálně ekonomické vztahy; ty jsou prostě ztotožňovány s technickými vztahy mezi lidmi, jsou v nich, abychom se vyjádřili obrazně, rozpouštěny.

Postavení lidí v oblasti výrobních sil, diferenciace jejich rolí a společenských funkcí v oblasti technické dělby a kooperace práce, při řízení technické stránky výroby atd. jsou ztotožňovány s jejich postavením a diferenciací jejich společenských rolí a funkcí v systému sociálně ekonomických (vlastnických) vztahů, s jejich postavením jako vlastníků či nevlastníků výrobních prostředků.

Řízení společenských procesů, zejména procesů ekonomických, je v tomto pojetí výlučně profesionální, třídně neutrální „odborně technickou“ záležitostí, je doménou čistě, na třídních vztazích nezávislé vědy. Ve sféře vědeckého zřízení nezbyvá již místo pro politiku; politická regulace vztahů mezi lidmi, třídami, byla prý nahrazena racionálním, na vědě založeným řízením veřejných záležitostí. Mocenská regulace vztahů mezi lidmi, společenská moc, autorita nad lidmi není již výrazem vlastnictví, ale autoritou, která plyne z role člověka při řízení takto abstraktně pojatých společenských procesů.⁵

Nevládou již tedy kapitalisté, vlastníci výrobních prostředků, ani dělnická třída (pokud tito autoři hovoří o tzv. socialistické modifikaci „jediné industriální společnosti“), ale představitelé racionálního panství, jakási třídně nezakotvená elita ducha, nositelé vědeckého a technického pokroku, racionální organizace práce, manažeři, technokraté aj.⁶

Rozhodující kritérium třídní diferenciace společnosti — vztah lidí k výrobním prostředkům — ztrácí prý na významu a

třídní diferenciace je prý nahrazována jiným typem sociální diferenciace, rozčleněním společnosti na graduálně uspořádané vrstvy, tzv. sociální stratifikaci.

„Rozdělením vlastnictví a kontroly,“ tvrdí Dahrendorf, „se vytvořila zvláštní strukturální forma, která již v přesném smyslu naší definice není formou kapitalistickou. Ačkoli z formálně právního hlediska soukromé vlastnictví výrobních prostředků nezaniklo, ztratilo funkci kontroly. Vlastník a faktický organizátor nejsou identické osoby.“⁷

V tomto tvrzení je z hlediska předmětu našeho zájmu obsažen dvojí omyl. První omyl spočívá v tom, že se ztotožňuje dvojí stránka řízení výrobního procesu (společenských procesů) a oddělování technické („odborné“) stránky (tedy řízení technických vztahů mezi lidmi) od jeho sociálně ekonomické stránky je považováno za oddělování vlastnictví od kontroly.

V soudobých obrovitých ekonomických korporacích, kde je výroba založena na vysokém stupni aplikace přírodních a technických věd, sílí nezbytnost centralizovaného, o vědecké principy opřehého řízení pracovního procesu jakožto procesu tvorby užitných hodnot, tedy technické stránky výroby a vztahů mezi lidmi. Sílí nezbytnost vědomého regulování stále složitějších horizontálních a vertikálních vazeb mezi kooperací práce navzájem spjatými součástmi souhrnné pracovní síly, mezi pracovníky nejrozličnějších profesí, nezbytnost podříditi autoritativní subordinaci jednání lidí-výrobců, která plyne z logiky pracovního procesu, z logiky vývoje výrobních sil. Ve státně monopolistické fázi vývoje kapitalismu si charakter výrobních sil, vědeckotechnický pokrok, objektivní požadavky racionálního nakládání s technikou vynucují dokonce v té či oné míře i takové formy vědomého regulování vývoje výrobních sil, které přesahují hranice

⁵ „Panství je nutnou podmínkou integrace sociálních systémů.“ „V rozvinuté průmyslové společnosti je na postupu princip racionálního panství, zprostředkovaný často akademicky vzdělanými odborníky.“ (Dahrendorf, R.: *Sozialstruktur des Betriebes*, Wiesbaden 1959.)

⁶ Všechny teorie o zániku významu vlastnických funkcí kapitalistů směřují vždy k jedinému výrazně proburžoaznímu apologetickému závěru o tom, že v podmínkách soudobých industriálních společností není a nemůže již proletariát být nositelem společenského pokroku a že jeho historickou misí přejímá jiná sociální síla — vědeckotechnická inteligence. Tyto úvahy o vzniku nového subjektu společen-

ského pokroku — intelligence — nabývají svérázných podob v soudobých revizionistických teoriích o zániku revolucí „klasického průmyslového proletariátu“, o ztrátě zájmu průmyslového proletariátu na revolučních přeměnách v soudobých industriálních společnostech. K těmto kritikům „zastaralých tezí marxismu“ se v poslední době připojil i O. Šik ve své příznačně nazvané knize *Třetí cesta*. Přílehavou analýzu této „objevné“ práce podává Z. Hába ve stati *Třetí cesta Oty Šika* (Nová mysl 1973. č. 11, s. 1522–1538).

⁷ Dahrendorf, R.: *Soziale Klassen und Klassenkonflikt in der industriellen Gesellschaft*. Stuttgart, s. 44.

jednotlivých ekonomických korporací. To- to regulování pak vyžaduje státní zásahy, státní regulaci „věcné“ stránky výroby.

Všechny tyto formy regulování výrobních sil (jejich věcné i lidské stránky) nejsou a nemohou být v rozporu s rozhodujícím momentem buržoazní ekonomiky – se soukromým vlastnictvím, s onou stránkou řízení společenských procesů, s jejíž pomocí se dosahuje toho, že tato výroba se realizuje jako výroba kapitalistická. Tato oblast, tato stránka řízení je doménou vlastníků, je skutečným výkonem vlastnictví.

Kontrolu technické stránky výroby, autoritativní regulování technických vztahů mezi lidmi nelze nikdy přímočaře ztotožnit s vlastnictvím nebo s výkonem vlastnictví, nebo chceme-li, s „kontrolou“ vlastnických, sociálně ekonomických, třídních vztahů mezi lidmi.

V prvním případě jde o kontrolu výrobního procesu jakožto pracovního procesu, o autoritativní regulování třídně neutrální stránky vztahů mezi lidmi, v druhém případě o kontrolu procesu přivlastňování výrobních prostředků, tedy o to, která třída si přivlastňuje výrobní prostředky. v čí prospěch, zda ve prospěch celé společnosti, nebo ve prospěch určité třídy, jsou přivlastňovány věcné předpoklady výroby, a tedy i předpoklady existence výrobců samých.⁸

Nejde tedy o oddělování vlastnictví a kontroly, ale o relativní oddělování dvou stránek řízení výrobního procesu, o oddělování řízení vlastnických vztahů od řízení technické stránky výroby, od řízení technických vztahů mezi lidmi.

Kapitál a jeho subjektivní nositele kapitalisty nezajímá, jak nejjednodušeji upozornil K. Marx, užitně hodnotová, technická stránka výroby a výsledek této výroby, konkrétní užitná hodnota sama o sobě, ale pouze jako nositelka hodnoty směnné, a to jako taková nositelka hodnoty, která

umožňuje její rozmnožování, její růst. Smyslem kapitalistické výroby není růst bohatství užitných hodnot, a tedy i růst bohatství lidských potřeb, ale permanentní zhodnocování kapitálu. Růst bohatství lidských potřeb je z tohoto hlediska jakýmsi vedlejším, živelným produktem pohybu kapitálu, technická stránka výroby, technická stránka řízení výrobního procesu jsou tedy vždy sice nezbytnou, ale z hlediska zhodnocování kapitálu podřízenou stránkou.⁹

Pro pohyb kapitálu je rozhodující druhá stránka řídicí činnosti, autoritativní regulace vztahů mezi lidmi ve výrobě, tj. ovládání člověka člověkem pomocí vlastnictví výrobních prostředků. Proto vlastníci mohou a na určitém stupni musí přenechat řízení technické stránky výroby „odborníkům“, aby se mohli věnovat výlučně tomu rozhodujícímu, tj. řízení, „kontrolě“ sociálně ekonomických, vlastnických vztahů.

Jinou věcí je však to, že vlastníci výrobních prostředků nejsou s to celý složitý mechanismus výkonu vlastnické funkce zvládnout sami, že tedy část svých pravomocí vyplývajících z vlastnictví (ponechávající si rozhodující) přenášejí na celou hierarchii podřízených řídicích složek.

Druhý omyl, jehož se Dahrendorf dopouští, tkví tedy v tom, že ztotožňuje nositele vlastnického vztahu – kapitalistu – s vykonavateli vlastnických funkcí, na něž kapitalista musí přenášet výkon dílčích vlastnických funkcí, tzn. že z objektivní nezbytné tendence přenášet část pravomocí a řídicích činností vyplývajících z titulů vlastnictví výrobních prostředků na podřízené, výkonné články se vyvozují závěry o zániku soukromého vlastnictví, a tím i společenských tříd, a o vzniku jakéhosi nového, třídně i vlastnický neutrálního nositele společenského pokroku, řízení společenských procesů, o vzniku so-

⁸ „Kapitalistovo řízení je nejen zvláštní funkce, která vzniká ze samé povahy společenského pracovního procesu a která k němu patří, je to zároveň funkce vykořisťování tohoto společenského pracovního procesu a jako taková je podmíněna neodstranitelným antagonismem mezi vykořisťovatelem a surovým materiálem jeho vykořisťování.“ (Marx, K.: *Kapitál* I. Praha, SNPL 1953, s. 356.)

⁹ Uvažuje-li kapitalista jako vlastník nebo jemu podřízené složky výkonu vlastnické funkce o užitné hodnotové stránce výroby, pak si neklade otázku, jak si ji kladou ti, kdož jsou odpovědní za technickou stránku řízení, tj. zda budou vyrábět ten či onen výrobek, pomocí jaké techniky a techno-

logie a pomocí jaké organizace práce, dané technickou stránkou, atd., ale otázku: zda výroba toho či onoho výrobku bude efektivní, zda umožní zhodnocení kapitálu, zda výrobek bude prodejný natolik, aby přinesl patřičný zisk, zda bude schopný konkurovat jinému obdobnému výrobku, vyráběnému jiným vlastníkem atd.

Je zřejmé, že i když jde na pohled o rozhodování o toméž, o užitné hodnotě, přistupují k němu lidé z hlediska těchto dvou typů společenských rolí a funkcí odlišně, že jde o odlišné typy decise, které se liší jak svým cílem, tak i prostředky jejich realizace atd.

ciální skupiny manažerů, či o tzv. „technostruktuře“, která vykonává řídicí funkce v zájmu celé společnosti.

Čím složitější je pracovní proces, technická stránka výroby, čím větší je centralizace výrobních sil, tím nezbytnější je, aby mezi vlastníka-kapitalistu (či kapitalisty sdružené v monopolech, ve státu) a námezdní pracovníky, dělnickou třídu, vstupoval stále rozvětvenější štáb „akademicky vzdělaných“ důstojníků a poddůstojníků kapitálu. Tito jakožto námezdní pracovníci musí dohlížet na to, aby pracovní síla byla správně, tj. dnes již na „vědeckém základě“, zhodnocována, aby se výroba uskutečňovala jako kapitalistická výroba.¹⁰

Intelligence v podmínkách kapitalismu plní při řízení společenských procesů dvojí funkci. Na jedné straně je nositelkou vědeckého a technického pokroku, subjektem řízení technické stránky výrobního procesu, technických vztahů mezi lidmi, plní tedy určitou nezastupitelnou funkci v oblasti rozvoje výrobních sil a při regulování technické stránky vztahů mezi lidmi, abychom se vyjádřili slovy Marxovými, plní tedy sociálně ekonomicky neutrální funkci dirigenta výrobního procesu. Na druhé straně je nutně, pokud existuje kapitalistická forma přivlastňování, zároveň nástrojem reprodukce kapitálu, a plní tedy funkci „prodloužené ruky kapitálu“.

Řídicí funkce intelligence v oblasti věcné, technické („odborné“) stránky výrobního procesu (nebo obecně řečeno jakékoli pracovní aktivity lidí ve všech sférách společenského života) nelze ztotožnit s jejími specifickými funkcemi v oblasti regulování sociálně ekonomických, třídních vztahů mezi lidmi, neboť jak jsme si již ukázali výše, představují dva odlišné typy autority, řízení sociálně ekonomických interakcí mezi lidmi.

Naprostá většina intelligence zastává v buržoazní společnosti v systému sociálně ekonomických (vlastnických) vztahů svérázné, vnitřně protikladné postavení a plní vnitřně protikladnou společenskou roli: Na jedné straně je v námezdním poměru,¹¹ nevlastní výrobní prostředky, představuje tu část námezdní práce, která se zabývá duševní činností, a v tomto smyslu se svým sociálně ekonomickým postavením blíží postavení dělnické třídy. Zároveň je vykonavatelem kapitálového vztahu, a tímto aspektem svých společenských funkcí a rolí napomáhá zachovávat, fixovat vztah námezdní práce a kapitálu.

Toto její svérázné postavení v systému sociálně ekonomických (vlastnických) vztahů předurčuje i její vztah k základním třídám této společnosti. k buržoazii a dělnické třídě, k politice a ideologii těchto tříd. V tomto rozporném postavení intelligence v systému vlastnických vztahů je nutno spatřovat základní příčiny jejího kolísání v oblasti politiky, její náhlé obraty v politických sympatiích či antipatiích k té či oné třídě buržoazní společnosti, o nichž nás přesvědčují nesčetná fakta z novodobých dějin. Ono dvojznačné postavení této společenské vrstvy ve společenské organizaci práce způsobuje to, že intelligence je náchylná v údobích ostrých společenských krizí v závislosti na tom, jak se mění poměr třídních sil, přejímat a zastávat jak buržoazní, tak i socialisticou politiku a ideologii; to objasňuje, proč intelligence v oblasti politiky podléhá snadno extrémům od krajního, „ultralevého“ radikalismu až po krajní konzervativismus. Obecně však platí, že tato společenská vrstva má tendenci, právě proto, že je svou specifickou funkcí v systému řízení sociálně ekonomických vztahů mezi lidmi spojována s vládoucí třídou, v té či oné míře se ztotožňovat se základními politickými a ideologickými hodnotami a

¹⁰ „Jak jsme již viděli, osvobozuje se kapitalista nejprve od ruční práce, jakmile jeho kapitál dosáhne oně minimální velikosti, při které se stává možnou kapitalistická výroba ve vlastním smyslu slova. Podobně nyní odstupuje i funkce bezprostředního a stálého dozoru nad jednotlivými dělníky a skupinami dělníků zvláštní kategorií námezdních pracovníků. Jako potřebuje armáda hierarchií vojenských velitelů, právě tak potřebuje masa dělníků, spojená společnou prací pod velením téhož kapitálu, průmyslové vyšší důstojníky (ředitelé, managers) a poddůstojníky (mistry, foremen, overlookers, contre-maitres), kteří během pracovního procesu rozkazují ve jménu kapitálu.“ (Marx, K.: *Kapitál* I. Praha, SNPL 1953, s. 357.)

¹¹ Abstrahujeme tu vědomě od té části intelligence,

která svým objektivním postavením, tím, že „pracuje na vlastní vrub“, zastává postavení obdobné postavení maloburžoazie, tj. od té části intelligence, která produkty své intelektuální činnosti přeměňuje ve specifické zboží – služby – a vstupuje s nimi, tak jako maloburžoazní soukromý vlastník se svými produkty, na trh zboží, tedy od té části intelligence, která není v námezdním poměru. Abstrahujeme od ní proto, že s vývojem kapitalismu se ony oblasti společenských činností, v nichž si tato část intelligence může zachovat toto zdánlivě nezávislé postavení, neustále zužují, jsou podřizovány pohybu kapitálu. Tyto skupiny intelligence, jako jsou na vlastní vrub pracující lékaři, architekti, umělci atd., se stále více proletarizují a přeměňují v součást námezdní práce.

svými politickými postoji a svým životním stylem s vládnoucí třídou.

Dělnická třída může být a je skutečnou nositelkou společenského pokroku, základních kvalitativních změn v uspořádání celého sociálního systému proto, že představuje námezdní práci, tj. druhý pól vztahu kapitál-námezdní práce, v nejčistší, v nejryzejší podobě, že není subjektem (nositelem nebo vykonavatelem, tak jako inteligence) vlastnických funkcí, ale jejich objektem. Nemá žádný zájem na zachování daného stavu, ale naopak svými základními ekonomickými a politickými zájmy je nucena, chce-li změnit své společenské postavení, daný stav negovat a změnit charakter uspořádání celé společnosti. Inteligence je však jednou stránkou svého sociálně ekonomického postavení spjata s minulostí, s třídní společností a likvidační soukromého vlastnictví jsou dotčeny určité její společenské výsady.

Zároveň je však zdrcující většina inteligence tím, že je součástí námezdní práce, potenciálním spojencem dělnické třídy. Tato sociální vrstva tedy nemůže být rozhodujícím činitelem, hegemonem sociálního pokroku. Její skutečné osvobození je spjata s osvobozením dělnické třídy, s likvidací kapitálu a námezdní práce, jejíž je součástí. Skutečně všestranný rozvoj inteligence je spjat s osvobozením námezdní práce, s likvidací námezdní práce vůbec. Může se osvobodit jediné tak, že se ztotožní se zájmy dělnické třídy, že pochopí toto své rozporné postavení a že se aktivně účastní revolučního boje za přeměnu společnosti, nebo že vyvlastněním výrobních prostředků v socialistické revoluci bude zbavena své závislosti na buržoazii, a tedy i této své služebné funkce.

Inteligence nemůže v buržoazní společnosti zastávat jakési samostatné nadtřídní postavení a nemůže být ani určující silou společenských změn, řízení sociálních procesů, neboť zaujímá toto rozporné postavení v systému sociálně ekonomických vztahů. Z tohoto hlediska je jakožto vykonavatelka vlastnických funkcí sama podřízena vyššímu subjektu řízení, vlastníkům.

Inteligence nepředstavuje z tohoto hlediska sociálně stejnorodou skupinu; je naopak vnitřně značně diferencovaná; čím vyšší postavení, čím vyšší sociální roli

zastává ten či onen příslušník inteligence nebo ta či ona skupina inteligence na žebříčku vlastnické stránky řízení procesů, tím bližší je vládnoucí třídě a tím vzdálenější dělnické třídě z hlediska svého sociálního postavení.

Rozšíření sféry námezdní práce, tak charakteristické pro současnost, provázené stále větším prolétáním různých druhů pracovních činností a postupným zvětšováním podílu duševní práce v procesu materiální výroby, podminilo zároveň svéráznost kladení otázky o vztahu určitých skupin inteligence, zejména té její části, která je zaměstnána v oblasti průmyslové výroby, k základním třídám buržoazní společnosti.

Její nejvyšší složky, jako například manažeři, ředitelé průmyslových a obchodních společností atd., v jejichž činnosti vysoce dominuje třídně mocenská, sociálně ekonomická, politická či ideologická funkce řízení společenských procesů, jsou úzce spjata, přímo srostly s vládnoucí třídou; ne v zanedbatelné míře se podílejí na sociálních výhodách vládnoucí třídy a ani svým životním stylem se od ní příliš neliší.

Pro střední složky inteligence v nejrůznějších sférách společenského života je charakteristické, že vedle svých „odborných funkcí“, funkcí odborného řízení pracovního procesu, plní též nezbytně v té či oné míře funkci výkonu ekonomického, politického a ideologického panství třídy. Sem patří námezdně pracující inteligence v oblasti kultury, řadoví učitelé, umělci, novináři, pracovníci správního aparátu atd.

Zvláštní součástí této skupiny inteligence, jejíž význam stále vzrůstá, je vědeckotechnická inteligence. Ve své většině pracuje námezdně a pro současný vývoj je charakteristické, že neustále vzrůstá počet těch jejích příslušníků, kteří jsou zaměstnáni v obrovitých průmyslových korporacích. Společenské postavení technické inteligence pracující v průmyslových komplexech není také stejnorodé. Někteří příslušníci této složky inteligence, jakkoli jsou v námezdním poměru a životním standardem se jen málo liší od vysoce kvalifikovaných dělníků, realizují funkci dozoru, a proto jsou v protikladu k základní mase dělníků.

U stále vzrůstající části řadové technické inteligence však začíná převažovat funkce řízení technické stránky výroby nad sociálně ekonomickou, vlastnickou funkcí (konstruktéři, technologové, pracovníci aplikovaného výzkumu v podnicích). Tito lidé svou činností přímo neovlivňují sociálně ekonomické, vlastnické vztahy mezi lidmi, nevstupují bezprostředně do řídicího vztahu (jak po technické, tak i sociálně ekonomické stránce) s materiálními výrobci, dělníky. Avšak ani u této části technické inteligence nelze pominout sociální ekonomickou, vlastnickou stránku řízení a její funkci regulování sociálně ekonomických vztahů. Jakkoli se příslušníci technické části inteligence z hlediska svých funkcí nedostávají do přímého styku s dělníkem a jejich činnost se odehrává mezi čtyřmi stěnami konstrukční kanceláře, vývojového oddělení podniku atd., mají zprostředkovaně vliv na zhodnocení pracovní síly. Tento vztah mezi nimi a materiálními výrobci (výkon vlastnické funkce) je zprostředkován věcnou stránkou výroby. V soudobé, v té či oné míře automatizované továrně určuje automatický regulační systém nejen pohyb, rytmus soustavy strojů, ale i rytmus práce dělníků, kteří je obsluhují, a tím vymezuje např. i určitý stupeň intenzity práce. Popoháněčství, realizované v počátcích průmyslové výroby ve značné míře ještě dozorcí, kteří pomocí brutálních metod dbali na to, aby technické možnosti stroje byly pracovní silou maximálně využity, později fordovskými a taylorovskými metodami úkolování pracovního výkonu, jsou v dnešním kapitalistickém průmyslu stále výrazněji nahrazovány popoháněčstvím prostřednictvím techniky samé; určitý stupeň intenzity práce je a priori vědomě, již při konstruování stroje, dříve než tento stroj je vyroben, vtiskován do technických parametrů automatického soustrojí. Růst intenzity práce, který na svých bedrech pociťuje dělník, se jeví jako fatální důsledek techniky a technologie, a tak je vztah mezi námezdní prací a kapitálem (tento specifický vztah technické inteligence k materiálním výrobcům) zastírán, fetišizován.

Tedy i činnost této části inteligence se jeví jako činnost ryze technicko-odborná,

jež nemá nic společného s výkonem vlastnických funkcí.

Konečně můžeme mluvit o té části námezdních duševně pracujících, zaměstnaných v kapitalistickém průmyslu, u nichž již neexistuje žádná, ani přímá, ani zprostředkovaná spojitost s výkonem vykořisťovatelské funkce, kteří z hlediska svého objektivního postavení v systému sociálně ekonomických vztahů zaujímají shodné postavení s dělnickou třídou. Jde o dnes ještě nepočetnou, ale neustále rostoucí část duševně pracujících v oblasti materiální výroby, techniků, inženýrů, zaměstnanců, kteří se svou prací bezprostředně podílejí na zajišťování výroby buď materiálního produktu, nebo služeb. Jde zejména o vysoce kvalifikované příslušníky pracovního personálu ve vysoce automatizovaných průmyslových provozech. Není snad nutno zdůrazňovat, že ony změny v sociálně ekonomickém postavení inteligence, o nichž jsme se zmínili výše, nevedou automaticky ke změnám politických a ideologických postojů této části inteligence; její ztotožnění s dělnickou třídou nebo její podpora této společenské síly nevzniká automaticky ze změny sociálně ekonomického postavení, ale předpokládá, že dělnická třída, její revoluční avantgarda komunistická strana, svou uvědomělou aktivitou dosáhne změny i v těchto oblastech.

* * *

Přesné, dostatečně jemné pojmové oddělení dvou typů vztahů mezi lidmi v procesu výroby, dvou typů sociální diferenciace lidí, dvou typů jejich společenských rolí a funkcí při vědomém regulování vztahů mezi lidmi, dvou stránek autoritativního řízení společenských procesů má klíčový význam při zkoumání sociální struktury kapitalistické i socialistické společnosti, při komparativní analýze těchto dvou protikladných společenských systémů.

Tyto rozdíly je nezbytné brát v úvahu např. při vypracovávání teoretických hypotéz o sociální struktuře v té či oné společnosti, při vytváření „konceptuálních schémat“, při výstavbě pojmového aparátu, z něhož jsou tyto hypotézy vybudovány; jeho pomocí přistupujeme k empi-

rickému výzkumu, k empirickým faktům a tato fakta hodnotíme, interpretujeme. Jestliže v první rovině, z hlediska technické stránky vztahů mezi lidmi, z hlediska diferenciace společenských rolí, spjaté s technickou, „odbornou“ stránkou společenských procesů (profesionální, kvalifikační diferenciace atd.) lze nalézt u obou společenských systémů řadu shodných rysů (neboť oba systémy se dosud opírají o obdobný vývojový stupeň výrobních sil), pak z hlediska druhé, sociálně ekonomické, vlastnické stránky vztahů mezi lidmi, z hlediska třídní diferenciace lidí a z hlediska vědomé regulace tohoto typu vztahů mezi lidmi se socialistický společenský systém kvalitativně odlišuje od systému kapitalistického.

Резюме

Флек А.: Техническая и социально-экономическая сторона отношений между людьми в производственном процессе

Управление общественными процессами и тем самым и отношениями между людьми всегда имеет две стороны: оно является единством технического, «профессионального» и социально-экономического управления. Эти отношения управления являются субъективным отражением двойных объективных отношений, которые возникают между людьми в процессе производства, т. е. технических, трудово-профессиональных и социально-экономических отношений между людьми.

Социально-экономические (имущественные), классовые отношения нельзя отождествлять с техническими, трудово-профессиональными отношениями, так как они представляют качественно различные типы взаимодействий людей в области производства.

Техническую сторону управления производственным процессом нельзя понимать только как отношение человек — вещь, производитель, средство производства. И в процессе труда, когда мы к действующим людям подходим как к компоненту производительных сил, формируется специфический тип отношений между людьми.

Этому двойному типу отношений между людьми соответствует двойный тип авторитета. С одной стороны дело касается авторитета, который вытекает из требований каждого комбинированного рабочего процесса, из того, что окончательный продукт может явиться результатом сотрудничества ряда работников разнообразнейших профессий. Это авторитарные, объективно определенные отношения субординации между людьми, данные требованиями техники, базирующегося на машинной промышленности развитого процесса труда, это авторитет, без которого не может обойтись производство как на капиталистическом, так

на социалистическом производственном предприятии.

Однако дело координации и субординации сотрудничества людей не касается только авторитета, который вызван требованиями обобществления процесса труда, но касается также авторитета, отношений субординации людей, для которых решающим является то, кто обладает — определенный класс ли или все общество — решающими средствами производства потребительных стоимостей и этим же и возможностью удовлетворения человеческих потребностей. Речь идет об авторитете, определенном отношениями между собственниками а не собственниками средств производства.

Различение этих двух типов объективных отношений между людьми имеет глубокое теоретико-методологическое назначение, а именно не только для правильного понимания регулирования (управления) общественных процессов. Оно одновременно является предпосылкой понимания существа классовой дифференциации буржуазного общества. Из повышения роли определенной социальной группы (напр., интеллигенции), в области развития производительных сил, из повышения ее роли в области управления техническими, трудово-профессиональными отношениями между людьми, которое происходит в связи с научно-технической революцией, ведь нельзя на самом деле прямолинейно выводить заключения о том, кто именно должен быть — какой именно социальный класс или слой — носителем общественного прогресса и таким образом утвердителем своего положения в области политики так, как это типично для самых современных направлений техницизма в современных западных общественных науках. Управление общественными процессами, особенно, в свою очередь, экономическими процессами, в этом понимании представлено в сугубо профессиональном виде, как классово нейтральное «профессионально-техническое» дело, как поприще от классовых отношений независимой науки.

Без различения этих двух типов отношений между людьми нельзя понять даже ни классового положения интеллигенции в буржуазном обществе, отношения этого социального слоя к основным классам этого общества — к буржуазии и пролетариату. Интеллигенция выполняет двойную объективно определенную общественную функцию: с одной стороны она является носителем научного и технического прогресса, субъектом управления технической стороной производственного процесса, выполняет социально нейтральную функцию дирижера производственного процесса, и, с другой стороны, она неизбежно является фактором исполнения функции собственности, она выполняет функцию «удлиненной руки» капитала. Таким образом классовая характеристика должна быть определена ее положением в системе экономических отношений, т. е. в характеристику ее классового положения не входят ее трудово-профессиональные характеристики и функции.

Если анализировать положение интеллигенции в системе социально экономических

отношений буржуазного общества, тогда даже оно является двойным, противоречащим. В современном буржуазном обществе подавляющее большинство интеллигенции на наемном труде и в этом плане она приближается своим классовым положением пролетариату и одновременно она является исполнителем функций собственности и этим аспектом своих общественных функций и ролей она содействует укреплению отношения наемного труда и капитала. В этом противоречащем классовом положении интеллигенции (т. е. интеллигенции как составной части наемного труда и одновременно исполнители функций собственности) и необходимо видеть основные причины ее колебания в области политики и идеологии.

Далее автор с вышеприведенных методологических аспектов анализирует классовое положение отдельных групп интеллигенции буржуазного общества.

Summary

Flek A.: On the Technical and Socio-economic Aspect of Interhuman Relations in Production

The management of social processes and thus also of interhuman relations always has two aspects: it represents the unity of technical "expert" management and socio-economic management. These management relations are the subjective reflection of duplex objective relations arising among people in the process of production — i. e. of technical, working-professional and socio-economic relations among people.

Socio-economic (ownership), class relations cannot be identified with technical, working-professional relations since they represent qualitatively different types of interactions among people in the area of production.

The technical aspect of managing the production process cannot be conceived merely as the relation man-thing, producer — production means. Even in the working process where we approach acting people as a component of production forces, interhuman relations of a specific type are formed.

Two types of authority correspond to these two types of interhuman relations. On the one hand, it is authority ensuing from the requirements of every combined working process, from the fact that the resulting product may be the result of cooperation among a great number of workers of most various professions. This involves authoritative relations, objectively determined by subordination relations among people given by the requirements of technology, of the developed working process based on machine industry; it is the type of authority that production cannot dispense with both in the capitalist and in the socialist industrial enterprises.

However, coordination and subordination of the cooperation among people involves not only the authority called forth by the re-

quirements of the socialization of the working process but also an authority, subordination relations among people, for which the question of who — whether a certain class or the whole society — controls the decisive means of producing utility values and thus also of satisfying human needs is of paramount importance. It is an authority determined by the relations between owners and non-owners of the means of production.

The differentiation between these two types of objective interhuman relations has a deep theoretical and methodological meaning — i. e. not only for correctly understanding the consciousness of the regulation (management) of social processes. It is simultaneously a precondition for grasping the essence of class differentiation in the bourgeois society. From the growing role of a particular social group (e. g. the intelligentsia) in the area of the development of production forces, from its growing role in the area of managing technological, working-professional interhuman relations arising in connection with the scientific and technological revolution, it is impossible directly to infer conclusions as to who, which social class or stratum should be the bearer of social progress, and thus to legitimize its position in the area of politics in a way typical of the most recent technicistically oriented trends of contemporary Western social science. In this conception, the management of social processes — and especially of economic processes — is presented as an exclusively professional "expertly technological" matter neutral from the class aspect, as the domain of pure science "independent of class relations".

Without differentiating between these two types of interhuman relations, it is impossible to understand the class position of the intelligentsia in the bourgeois society, the relation of this social stratum to the basic classes of this society, i. e. bourgeoisie and proletariat. The intelligentsia fulfills two objectively determined social functions: on the one hand, it is the bearer of scientific and technological progress, the subject of managing the technological aspect of the production process, fulfilling the socially neutral function of the conductor of the production process; on the other hand, it necessarily represents the factor of the performance of the proprietary function, fulfilling the function of the "prolonged hand of capital". This in turn implies that the class characterization must be determined by its position in the system of economic relations. Thus its working-professional characteristics and functions are not included in the characterization of its class position.

In analysing the intelligentsia's position in the system of socio-economic relations prevailing in the bourgeois society, we find that even this is ambiguous, contradictory. In the present-day bourgeois society, the absolute majority of the intelligentsia are wage earners, and, from this point of view, their

class position is approaching that of the proletariat; at the same time, the intelligentsia performs the proprietary function and by this aspect of social functions and roles it helps to fix the relation between wage labour and capital. This contradictory class position of the intelligentsia (the intelligentsia as a part of wage labour is simultaneously the performer of the proprietary function) is

to be regarded as the basic cause of its unsteadiness in the areas of politics and ideology.

The author then goes on to analyse the class position of individual groups of intelligentsia in the bourgeois society from the methodological points of view referred to above.

Specifické rysy výzkumu společenského vývoje a jeho místo v sociologii

VÁCLAV STUPKA

Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Praha

Může se zdát, že zabývat se společenským vývojem přísluší jen historii a filosofii dějin. Potom by však bylo nevysvětlitelné, proč existují např. i teorie hospodářského růstu, dějiny státu a práva nebo vývojová psychologie a proč častým tématem prací sociologických jsou tzv. sociální (společenské) změny („social change“, „sozialer Wandel“ aj.), společenská evoluce (vývoj), sociální dynamika apod. Pokud jde o sociologii, soustřeďuje (ale neomezuje) se na tu stránku konkrétních lidí, která záleží v tom, že chování jedněch působí na chování druhých. Chování je ovšem nesmírně proměnlivé, takže dochází ke změnám rovněž ve vztazích mezi chováním různých lidí. I když v chování nalézáme také opakující se rysy, z nichž vyplývají relativně stálé vztahy společenské (ty se projevují také v hmotných a duchovních výtvorech, tj. v kultuře), mění se i tyto pravidelnosti. Proto nad uvedenými prostými vztahovými změnami, které můžeme označit za *změny na první úrovni*, vznikají změny ve struktuře skládající se z trvalejších prvků chování různých lidí (sdružujících se ve skupiny, zvláště v třídy) a určované společenskými vztahy (ve společenské struktuře), tj. společenské změny jakožto *změny na druhé úrovni*. Ty tedy nutně patří k předmětu sociologie, a proto musí existovat i sociologický výzkum společenského vývoje.

Čas ve výzkumu společenského vývoje

Soustředíme-li se — a to v rámci kritické analýzy nemarxistické literatury podle jednotlivých problémů — na to, čím se výzkum společenského vývoje vyznačuje, uvidíme jasně, že je zdůrazňován předně význam času jako rozměru charakteristického

právě pro studium společenských změn. Časová dimenze se uplatňuje např. již v Lundbergově definici „společnostních změn“.¹ Z autorů novějších prací Moore uvádí, že ohniskem sociální dynamiky jsou změny ve vlastnostech společenských systémů během času.² Podobně i Ponsioen zdůrazňuje, že společnost nelze abstrahovat od času [15 : 16]. Sotva odlišné je stanovisko Nordskogovo, i když jeho vymezení změny („proces odlišování se v jakémkoli smyslu“ [11 : 1]) na dimenzi času neupozorňuje výslovně.

Marxistické pojetí tu nemůže být podstatně jiné. Grušin poukazuje u změny na „existenci rozdílů v témž objektu (nebo jeho části) pozorovaném ve dvou různých časových bodech“; s touto charakteristikou souhlasí také Osipov [2 : 61; 12 : 258]. Skutečně lze změnu definovat jako rozdíl mezi následnými stavy téhož jevu nebo — jestliže jev, jehož stav srovnáváme s pozdějším stavem, mezitím zanikl — jako rozdíl mezi stavem původního jevu a stavem jevu, který ho nahradil. Stručně řečeno, *změna je rozdíl v čase*.

Nejde však jen o vymezení „změny vůbec“ a o všeobecné zdůraznění evidentního významu času. Vzniká otázka, zda je přihlížení k časovému rozměru příznačné pouze pro část sociologického studia. Jak se zdá, některé nemarxistické práce se tu kloní ke kladné odpovědi. Např. Etzioniovi na úrovni konkrétního výzkumu zřetelně rozeznávají dvě linie sociologické analýzy, jejichž spojení prý bývá výjimkou: „1. analýzu existujících struktur založenou na případových studiích společenských jednotek v jednom časovém okamžiku nebo na srovnáních několika jednotek v téže době (nebo v rozdílných dobách,

¹ Lundberg definuje společnostní změny [societal change] jako „náš způsob odpovídání na postupné stavy společenských jevů v čase“ [5 : 511].

² Důraz na význam času je zřejmý i z názvu jedné z Moorových prací [8], jejíž autor „považuje čas

za mezní podmínku pro společenské systémy a také za míru koordinace a posloupnosti. Časová posloupnost má rozhodující význam v každém pokusu o analýzu změny“ [10 : 22–23, 118].

ale bez zřetele k tomu za předpokladu, že rozdíl v čase je irelevantní); 2. studie o následnosti [follow-up studies], které zkoumají touž proměnnou nebo soubor proměnných v rozdílných dobách“ [17 : 76].

Z marxistického hlediska ovšem nelze žádnou skutečnost úplně poznat bez zřetele k jejímu umístění v čase a v prostoru, tj. bez konkrétně historického přístupu. První z typů sociologické analýzy, které uvádějí Etzioniovi, je sice možný i užitečný, ale nedokáže odpovědět na otázky, proč zkoumané společenské jednotky existují, co v nich přežívá a co má naopak perspektivu rozvoje. Ostatně, musí-li se sociolog starat o to, aby jednotky, které srovnává, zachytil „v téže době“, uplatňuje už tím ve své analýze rozměr času, a jestliže „předpoklad, že rozdíl v čase je irelevantní“, má být zdůvodněný, je napřed nutný vývojový pohled na ony jednotky.

Nikdy tedy není možné zcela eliminovat časovou dimenzi. Jak vyplývá z toho, co jsem napsal úvodem, základem každého společenského jevu je chování, které ovšem probíhá v čase. Na dynamickém východisku sociologie se shodují i teoretikové, pro které je příznačný spíše „mimočasový“ pohled na tuto vědu. Např. podle Simmela je centrem sociologie princip vzájemného působení (podle F. Bülowa [22 : 21]). Von Wiese za základní v sociologii považoval kategorii sociálního procesu a jeho „vztahová sociologie“ není plně nadčasová (podle F. Bülowa a L. H. A. Gecka [22 : 14, 145–146] a [4 : 75]). V duchu pojetí Maxe Webera, podle něhož je sociologie „vědou, která chce svým výkladem porozumět [deutend verstehen] sociálnímu jednání a tím je příčinně vysvětlit v jeho průběhu a jeho účincích“ [21 : 3], uvádí i Parsons, že „základním východiskem je pojem sociálních systémů jednání“ [13 : 3].

Avšak třebaže se rovněž společenská struktura neustále, i když pomaleji, mění (tj. diferencuje se v průběhu času vůči sobě samé), docházíme k poznání, že různé znaky společenskostrukturních jevů se nemění stejně rychle a že změny některých z nich, a to často právě nejpodstatnějších, během určitého časového úseku mohou být ze zvoleného hlediska poklá-

dány za zanedbatelné. Např. i kapitalismus se vyvíjí; dospěl do imperialistického stadia a v jeho rámci do státně monopolistické fáze, přičemž postupně prochází různými etapami své všeobecné krize. Jeho podstata však zůstává i dnes stejná, jaká byla v minulých stoletích. Vyabstrahujeme-li uvedené znaky, můžeme s nimi v daných mezích zacházet bez zřetele k postupu času. To je vlastně cesta tvorby pojmů a z toho důvodu má marxistická metoda vždy nejen historickou stránku, nýbrž i aspekt logický. Nespokojujeme-li se s globálním, povšechným pohledem na společenskou skutečnost a chceme-li tuto skutečnost také přesně empiricky poznat a sociologicky analyzovat i syntetizovat, musíme ji pevně zachytit v určitém okamžiku nebo ve vymezeném období a pomocí oněch vyabstrahovaných rysů vymezit složky společenské struktury, všestranně je charakterizovat, vnitřně je diferencovat a určit jejich funkce.

Přitom nemůžeme celý jev obsáhnout najednou, a třebaže je naším cílem poznat společenskou skutečnost ve všech jejích časových i prostorových souvislostech a po stránce kvalitativní i kvantitativní, neznamená to, že se v každé složce sociologického studia uplatňují všechna tato hlediska týmž způsobem a stejnou měrou; proto lze čas, stejně jako prostor, a zároveň dimenze kvality a kvantity, tj. dvě dvojice základních rozměrů každé objektivní skutečnosti, chápat i jako hlediska pro klasifikaci sociologie, resp. jako dělidla, jejichž pomocí můžeme vnitřně diferencovat předmět této vědy. V uvedených rozměrech tedy lze rozlišit části společenské struktury a tak definovat předmět každé speciální sociologické disciplíny, přičemž klademe důraz na ten či onen aspekt. Např. čas se uplatňuje ve studiu společenských zvláštností vyznačujících různá dějinná období, tj. v disciplíně, kterou bychom mohli nazvat *historická sociologie*.

Také v historické sociologii však můžeme společenskou strukturu analyzovat tak, jako by byla v rámci dané epochy neměnná. Proto tato disciplína není totožná s výzkumem společenského vývoje, i když vývoj lze zachytit jen zkoumáním minulých období. Čas totiž hraje ve studiu společenského vývoje jinou, a to významnější úlohu, než je pouhé ohraničení speciální

zace: je tu dimenzí, která není při poznávání nikterak eliminována, nýbrž je vždy nezbytná a hlavní. Toto studium tedy zkoumá právě časový sled různých stavů společenské struktury. Tím je určena specifická sociologického výzkumu společenského vývoje z hlediska jeho předmětu. V nemarxistické literatuře však význam času nebývá takto zpřesněn.

Metodologická specifická výzkumu společenského vývoje

Boskoff uvádí, že sociologové zkoumající sociální změny pozvedávají studium od úrovně popisné, na níž jde o odpovědi na otázky „co?“ a „kde?“, k úrovni analytické, kde se ptáme „jak?“ a „proč?“ [7 : 304]. Podobně se vyslovují Bierstedt — Meehan, kteří vidí problém společenské změny ve „vysvětlení, proč a jak se společnost mění“ [1 : 626]. Také Moorovi jde o to „prozkoumat příčiny a směry“ [10 : 5]. Radcliffe-Brown spatřuje studium sociální evoluce ve zkoumání, jak jeden druh způsobuje různé jiné (podle [3 : 25]), a podle Ponsioena studium společenských změn zjišťuje, proč a jak probíhá změna od jednoho společenského typu k druhému [15 : 24]; kdežto Boskoff a snad i Bierstedt — Meehan vidí ve studiu společenských změn analytickou sociologii, stojící na vyšším stupni než sociologie popisná nebo popisně statická (viz též [1 : 628—629]), Ponsioen — stejně jako jsme to viděli u Etzioniových — uznává, že též statika — pokud není zcela odmítána — může být analytická,³ ale i tak rovněž u něho zůstává pro studium společenských změn příznačná analýza, kterou bychom mohli nazvat „modálně kauzální“.⁴

Uvedené metodologické charakteristiky výzkumu společenského vývoje však jsou jednostranné. Předně nevidím důvod pro vylučování popisu z tohoto studia. Různé stavy během času je možné popisovat stejně úspěšně jako např. jevy rozložené v prostoru. Je to dokonce nezbytným předpokladem všeho, čím se výzkum společenského vývoje vyznačuje. Teprve pak

totiž dospíváme ke zjištění, že se popisy v některých bodech shodují a v jiných liší, a k oddělení shod v času od časových rozdílů jako předmětu dalšího zkoumání. Od tohoto zjišťování změn postupujeme k srovnávání různých zjištěných změn samých. Ani potom však nejde pouze o analýzu; nejen určujeme odlišnosti mezi jednotlivými změnami a nejen rozkládáme tyto změny na složky, nýbrž zároveň hledáme integrující souvislosti mezi nimi: všímáme si, jak jsou různé druhy a stupně změn navzájem kombinovány v téže době, v jaké posloupnosti probíhají za sebou, jak lze charakterizovat směr tohoto sledu, zda se změny v určitých časových úsecích zhušťují a v jiných naopak řídno nebo nabývají odlišného obsahu a významu čili zda se ve vývoji zjištěným směrem vyhraňují stadia, a konečně se ptáme, zda posloupnosti změn vyjadřují i kauzální souvislosti. Jde tedy stále o analyticko-syntetické zkoumání; ostatně i nejvýznamnější ze současných nemarxistických sociologů (např. Sorokin a potom Parsons) postoupili de facto až k pokusům o celkovou historickou syntézu.

I když je ve výzkumu společenského vývoje nutným východiskem konkrétní popis a zjišťování pomocí abstrakce, co se mění, je pro něj jistě příznačné uvedené analyticko-syntetické hledání odpovědi na otázky „jak?“ a „proč?“. To souvisí s místem, které v tomto výzkumu zaujímá rozměr času: bez zaměření na časový sled ovšem není možné ukázat, v jakém směru a v jakých stadiích se skutečnost mění, ani vysvětlit, proč se takto mění. Z hlediska marxismu však jde nejen o izolované poznávání směrů, stadií, příčin a podmínek jednotlivých dílčích změn, nýbrž i o srovnávání a zobecňování poznatků tohoto druhu s cílem zjistit, co se v celkovém společenském vývoji nutně opakuje, co tvoří jeho zákonitost. Také to mnozí nemarxističtí badatelé opomíjejí. Tím spíše se nezabývají vývojem společenských zákonů, který bychom mohli označit za změny na třetí úrovni.

Z uvedeného je zřejmé rovněž, že základní ve výzkumu společenského vývoje

³ U komparativně statické metody prý jde o analýzu přítomnosti v její dynamické povaze srovnáním minulých a budoucích obrazů založených v dnešních trendech [15 : 24—26].

⁴ Tomuto objasnění u novějších autorů se blíží již výše uvedená Weberova definice celé sociologie.

je komparativní metoda. I tím, stejně jako konkrétně abstraktním a analyticko-syntetickým postupem, je toto studium spojeno s jiným sociologickým zkoumáním. Ani z *metodologického* hlediska tedy k němu *neexistuje absolutní protiklad*, tak jako nelze po stránce *meritorní* rozdělit sociologii dichotomicky na zkoumání, ve kterém záleží na dimenzi času, a na alternativní studium, pro něž je tento rozměr zcela irelevantní. Výzkum společenského vývoje se od ostatní sociologie odlišuje jen svým zkoumáním způsobů a kauzálních určení časových sledů zjišťovaných u rozdílných stavů společenských jevů. S dynamickými složkami dalších společenských věd se pak právě tím naopak shoduje a rozdíly tu jsou projevem celkových vztahů mezi těmito vědami a sociologií (odlišnosti jsou v tom, které „společenské jevy“ jsou vývojově zkoumány).

Postavení výzkumu společenského vývoje v sociologii

K tomu, v čem je výzkum společenského vývoje specifický, je ovšem nutné doplnit, vůči čemu v sociologii je specifický a jaké má v této vědě místo; tak dospíváme k třetímu způsobu vymezení vědního oboru — k objasnění jeho *vztahů vůči jinému vědeckému zkoumání*. Oprávněnost badatelské práce, která by se lišila od výzkumu společenského vývoje ve sférách, v nichž je vymezeno toto studium, nemusí být dokazována zvlášť. Vyplyvá z možnosti a nutnosti zkoumat společenskou strukturu jako v jistých časových mezích relativně neměnnou a pak jde vlastně jen o vhodné označení studia, které vymezuje a systemizuje sociologické pojmy, odrážející skutečnosti abstrahované od svých proměnlivých složek, zabývá se klasifikací takových společenských jevů, konkrétně srovnávajíc jejich kvality, kvantitativy nebo prostorové i časové umístění, hledá, jaké funkce spojují tyto jevy v systémy i z čeho jsou naopak společenské skutečnosti složeny, tj. jak jsou strukturovány, a určuje, zda jsou mezi jevy korelace (statistické závislosti); protože se však nezaměřuje na časové sledy, neukazuje způsoby ani příčinné souvislosti vývoje.

Přesto tu panuje v nemarxistické sociologii zmatek, který pramení z nedostatečného ujasnění významu času v různých složkách sociologie a je následkem nedialektické absolutizace jednotlivých skutečností. Např. asi to, že čas nesporně patří k základním rozměrům veškerého společenského života, svádělo na Třetím světovém sociologickém kongresu i velmi významné sociology, jako von Wiesa a Gurvitche, k prostému *ztotožňování společenských změn s celým předmětem sociologie*.⁵ Definovat daný obor tak široce však pochopitelně „nepomáhá“, jak uvedl Ponsioen [15 : 13], a bylo by to v rozporu s uznáním jeho specifičnosti.

Podobně není možné vydělit výzkum společenského vývoje jeho *zahrnutím do „sociologie dějin a kultury“* v pojetí A. Webera, která jako nástupkyně filosofie dějin je jakousi „celkovou budovou, ve které musí všechny průřezové a dílčí sociologie hledat přístřeší“, a dokonce musí překračovat hranice sociologie (A. Weber [22 : 67–68, 71–72]).

Ponsioen s McClung Leem rovněž uvádějí, že společnost je procesem, životem, pohybuje se, ale protože tuto myšlenku nerozpracovávají, musí Ponsioen, jestliže nechce studium společenských změn ztotožňovat s celou sociologií, hledat jeho specifikum v jiné dimenzi, kterou nachází v *rozdílu mezi makrosociologií a mikrosociologií*. Společenské změny chápe výrazně makrosociologicky, jako dynamiku inkluzivních, vše zahrnujících, širokých společností [societies at large], přičemž, jak se zdá, odlišuje od zkoumání společenského vývoje studium malých skupin a výslovně uvádí, že z jeho knihy byly vyloučeny teorie mikrosociologie; to mu však není na překážku, aby se ve své práci o společenských změnách nezabýval v souvislosti s industrializací také měnicími se společenskými strukturami v dílně a ještě více změnami v rodinném životě [15 : 14, 16, 20, 23, 38, 43, 63, 79, 125–129, 143–151, 157]. McClung Lee se vyslovuje dokonce proti abstraktním spekulacím týkajícím se „laboratorních skupin“ (lišícím se od studia společenských změn [15 : 8]) a tím možná proti mikrosociologii vůbec;

⁵ Také McClung Lee v předmluvě k Ponsioenově knize uvádí, že společenské změny jsou „základním znakem společnosti“ [15 : 8]. Podle Boskoffa jsou

sociální změny dokonce ekvivalentem sociální reality [7 : 304]. Pak bychom ovšem mohli tyto změny ztotožnit i s předmětem souhrnu společenských věd.

i takto naznačuje, že v rámci sociologie vůbec nepřipouští protějšek studia společenských změn.

Jednostranně makrosociologické chápání společenského vývoje je snad pozůstatkem dřívějších „velkých teorií“ sociologie, ale pro logicky nepřipustný přechod od kvantitativní dimenze, jenž vyplývá z nedostatečného ujasnění specifčnosti příslušného studia, je nedomyšlené a ani jinými nemarxistickými sociology není přijímáno. Např. Moore na rozdíl od Ponsioena přiznává ve studiu společenských změn místo i „skupinové dynamice“, jež se zabývá malými („primárními“) skupinami (majícími většinou do 10 až 20 členů).⁶ Podobně i Etzioniovi zahrnují do studia společenských změn také zkoumání změn na úrovni malých skupin [face-to-face-groups] [17 : 338]. Vcelku však u nemarxistů snad převládá tendence k makrosociologickému pojetí studia společenského vývoje.

Strukturální funkcionalisté hledají zvláštnost zkoumání společenských změn jiným směrem. Proti změně nebo procesu stavějí strukturu, ale tím se dostávají do obtíží dvojího druhu. Předně i oni vymezují společenskou změnu jako změnu společenské struktury. Tak to chápe např. Parsons, píše-li o „teorii změn ve struktuře společenských systémů“ [13 : 486]. Boskoff definuje sociální změnu jako „chápání přístupný proces, u kterého můžeme nalézt významnou změnu ve struktuře a fungování determinovaných sociálních systémů“, ale přesto, že tedy struktura zaujímá jedno z klíčových míst i v jeho vlastní definici sociálních změn, klade proti studiu společenských změn prostě zkoumání struktury, organizace a konfigurace [7 : 298, 301]; tak je *studium struktury* „odlišováno“ zase od *studia struktury*, aniž jsou rozdíly určeny.

Podobně i Etzioniovi stavějí studium „struktury“ (teorii „společnosti“) proti studiu „procesů“ (teorii „společenských změn“) v rozporu se svým chápáním měnící se společnosti, kterou patrně rovněž pojímají jako strukturu společenského systému [17 : 75, 409]. Zároveň je tu naznačena i druhá

obtíž, která záleží ve vztahu mezi *procesem a změnou*. Etzioniovi je v uvedené souvislosti patrně ztotožňují. Podobně Parsons, když od „struktury“ odlišil „procesy“, zahrnul do nich i „procesy změny“ a ty nebyl s to teoreticky oddělit od „procesů udržování stálých modelů“, ale zároveň pokládal teorii společenských změn za zvláštní součást teorie společenských systémů (vedle analýzy společenské struktury a teorie procesů uvnitř společenského systému [13 : VII, 480, 482, 486]). Také ve své pozdější práci tvrdil, že „v nejobecnější teoretické rovině není rozdíl mezi procesy, které slouží k udržení systému, a procesy, které slouží jeho změně“; odlišnost mezi nimi viděl pouze „v intenzitě, rozdělení a organizaci „základních“ složek jednotlivých procesů“, ale sám se analýzou vedoucí ke zjištění takových rozdílů nezabýval [14 : 46]. Ovšem pro marxistu např. procesy, kterými se udržuje kapitalismus, nejsou tytéž, resp. neskládají se z týchž prvků, jako procesy revoluce a rozdíly mezi nimi nejsou jen v síle a uspořádání těchto prvků.

Rozlišování struktury a procesu strukturální funkcionalisty ve společenských vědách má asi původ v biologii a lékařství, kde jde jednak o anatomickou strukturu, složenou z různých tkání a „hmotných“ orgánů, jednak o jejich činnost („procesy“), o funkce, které tyto orgány plní k zachování života organismu (o fyziologii).⁷ Ale v sociologii jsou prvky struktury samy činností, resp. chování, a proto je mechanické přenášení uvedených pojmů z biologie do sociologie projevem redukcionismu. Kromě toho se biologie zabývá také fylogenezí a ontogenezí, jimiž se rozumí vznik a vývoj druhů organismů a orgánů i jejich funkcí a jejichž výzkum tedy nelze spojovat jen s fyziologií (obdobně jako v sociologii není možné slučovat studium „procesů společenských změn“ se zkoumáním „procesů udržování společenských struktur“). Kdybychom k označení společenského vývoje chtěli za každou cenu použít termínů z biologie, nazvali bychom jej nejspíše právě „fylogenezí“ typů společností i „ontogenezí“ jejich jednotek, a to

⁶ Viz jeho tabulku názornující klasifikaci společenských změn i kapitulu o změnách v malém měřítku [10 : 49, 54–56].

⁷ Strukturálně funkcionalistický antropolog Radcliffe-Brown používal přímo termínu „sociální fy-

ziologie“, jež na rozdíl od „sociální morfologie“, tj. od klasifikace společenských struktur na základě podobnosti a rozdílů, vztahoval ke způsobu fungování těchto struktur.

na rozdíl od předmětu jakési sloučené „anatomické fyziologie“, přičemž by v obou případech šlo o „strukturu procesů“ (strukturu, kterou tvoří chování), ovšem zkoumanou navzájem odlišnými, dříve uvedenými způsoby.

Zanechme však i násilné analogie s biologií. Větší pozornost zasluhuje označování studia společenského vývoje názvem *sociální dynamika*, jehož protikladem je termín *sociální statika*. I když ani toto rozlišování není „ryze sociologické“ (pochází z fyziky, resp. mechaniky) a není — jak uvidíme — jednoduché, má např. tu výhodu, že — podobně jako je tomu uvnitř kvantitativního rozměru s makrosociologií a mikrosociologií — neopouští příslušnou dimenzi (čas), neboť statika je nauka o klidu, vyplývajícím z rovnováhy sil, a dynamika naopak pojednává o pohybu a o silách, jež ho způsobují (o tom, proč se skutečnost mění). Ani termín „dynamika“ však neodlišuje změny na první a druhé úrovni: to si uvědomuje i Parsons, když píše, že „je velmi obvyklé plést si“ „procesy uvnitř systému a procesy změny systému“ „pod termínem „dynamický““ [13 : 481]. Proto by bylo vhodnější zůstat u termínu „výzkum společenského vývoje“, který bývá spojován se změnami na druhé úrovni, kdežto „dynamická“ je vskutku i skutečnost na první úrovni (pro vžitost termínu „dynamika“ ve významu „studium vývoje“ ho však přesto lze takto používat). Naproti tomu „sociální statika“ bývá vztahována spíše k druhé rovině, a proto může být protějškem výzkumu společenského vývoje. Obojí zkoumání již tu bylo specifikováno. Základem odlišnosti je různé uplatnění času: kdežto ve výzkumu společenského vývoje jde o rozdíly (v různých rozměrech) mezi následnými časovými body (o změny) a o shody či rozdíly mezi změnami, v sociální statice se zkoumají jednotlivé časové body (okamžité stavy), shody a rozdíly v témže časovém bodu (současné stavy) nebo časové úseky, v nichž od začátku do konce trvají z relevantních hledisek tytéž stavy příslušných skutečností (trvalé stavy). Z marxistického hlediska je ovšem důležité vycházet z toho, že „hmota nemůže existovat mimo pohyb“, že „být, to znamená být v pohybu, ve změně“, že pohyb je všeobecný a nikdy neustává [18 : 80—

81], takže shoda stavů v různých časových bodech je pouze relativní; změny tedy existují vždy, ale někdy jsou poměrně zanedbatelné. Podobně časový „bod“ („okamžik“) je vlastně časovým úsekem, jenže doba jeho trvání je rovněž zanedbatelná. Také sociální statiku je tedy třeba chápat jako *relativní*.

Rozlišování mezi sociální dynamikou a sociální statikou pochází již od otce nemarxistické sociologie Comta, ale své stoupence mělo i později. Např. von Wiesse chápal jako statiku nauku o vztazích, stojící proti nauce o procesech jakožto kinetice (nauce o pohybu) a dynamice (nauce o silách). Tím však stavěl do protikladu vztahy a procesy v rozporu se svým vlastním pojetím souvislosti mezi nimi navzájem. Z novějších autorů, jejichž pracemi jsem se podrobně zabýval, rozeznávají sociální statiku a sociální dynamiku kupř. Bierstedt—Meehan, pro něž první z obou studií znamená „objevování, co je společnost“, a „zjišťování struktury“, kdežto dynamika zkoumá, jak se společnost mění, a hledá příčiny struktury společnosti [1 : 629]. Rozdíl je tedy hledán pouze v metodologické oblasti, přičemž charakteristika sociální statiky je dosti vágní. Ještě méně jasně se vyjadřuje Moore, který od „dynamického“ modelu měnících se systémů odlišuje teoretický model „společenské struktury“ nebo statický empirický model, skutečnosti řádu, strukturních pravidelností ve společenských pořádcích a kontinuit, trvání řádu, systému, modelu [10 : V—VI, 5, 16]. Čtenáře by zajímalo, proč se tu střídají termíny „systém“ a „struktura“, zda je dynamický model na rozdíl od statického jen teoretický, nebo pouze empirický a co to znamená či dějí-li se změny bez řádu, bez pravidelností; odpovědi na tyto otázky však u Moora nena- chází.

Zatímco jedni nemarxističtí autoři se nepřilíš úspěšně snaží rozlišit sociální dynamiku a sociální statiku, jiní se *vyhýbají termínu „statika“*, nemohouce popřít dynamický charakter společenského života, ale nedovedouce zároveň spojit dynamické a statické jako dialekticky navzájem rozporné aspekty tohoto života. Tak Boskoff se sice rovněž zmiňuje o „sociální dynamice“ (nebo „kinetice“), ale chápe ji v jiném smyslu, totiž jako kulturně neu-

trální pojem příbuzný k termínu „sociální změna“ a označující stálou, vrozenou možnost změny jako vlastnost sociálních jevů [7 : 304–305], přičemž protějšek studia společenských změn nenazývá „statikou“. Ponsioen a McClung Lee výslovně odmítají statické studium společnosti. To však Ponsioenovi nepřekáží, aby jinde neuznával užitečnost komparativní statiky [15 : 9, 13, 24–26] (viz též mou pozn.³⁾).

Někteří autoři sice tuší rozdíl mezi dynamikou a statikou a ještě více jeho relativnost, ale bez uvědomělé dialektiky nemohou jít dále než ke vkládání obou termínů do uvozovek a spíše zdůrazňují — třebaže někde s výhradami — *souvislost mezi oběma aspekty*. Tak Parsons uvádí, že „je jistá nesprávnost v dilematu mezi ‚statickým‘ a ‚dynamickým‘ důrazem“, a že „bude-li teorie *dobrou teorií*, ...“ bude „*stejně* aplikovatelná na problémy změn a na problémy procesu uvnitř stabilizovaného systému“ [13 : 535]. Podobně jako tato jeho slova o jednotné teorii změn a stability pak vyznívá jeden Moorův článek, kde se píše: „‚Integrovaná‘ teorie společenských změn bude stejně singulární nebo plurální jako sociologická teorie jakožto celek a bude zahrnovat asi stejná pododdělení a náměty“ [9 : 818]. Na Parsonsovy a Moorovy výroky o neoddělitelnosti teorie společnosti a teorie společenských změn se odvolávají Etzioniovi, kteří také používají uvozovek, rozlišující studium „statických“ struktur a studium „dynamických“ procesů, a podle nichž „výpovědi na vysokých stupních abstrakce budou pravděpodobně aplikovatelné jak na strukturu, tak na proces“ (i když „konkrétní výpovědi se mohou zabývat spíše jedním než druhým“ [17 : 75]). I tak významný nemarxistický sociolog, jako je Merton, se zřejmě snaží překlenout mezeru mezi statikou a dynamikou [6 : 122 a n.]. Rovněž antropolog Hogbin zdůrazňuje, že „o společenské změně je vždy nutno uvažovat ve vztahu ke společenské kontinuitě“ [3 : 13].

Uvádí-li se u nemarxistů sepětí dynamiky se statikou, je za *primární* na druhé úrovni pokládána spíše *sociální statika*. Ta byla aspoň východiskem, ne-li jediným předmětem zájmu, pro řadu amerických sociologů před druhou světovou válkou i po ní. Je to zřejmé např. u Parsonse,

podle něhož jsou statická analýza složek společenské struktury a teorie motivačních procesů uvnitř společenského systému logickými předpoklady teorie celkových společenských změn [13 : 480]. Také podle Moora „je pochybné, že porozumění změně... by bylo možné bez základny trvání a pravidelnosti jako podkladu“ [10 : 6]. Podobně uvádějí Bierstedt—Meehan, že sociální statika je možná „základní“ pro sociologii a „podstatná pro přiměřené studium sociální dynamiky“ [1 : 629].

Souvislost mezi statikou a dynamikou je skutečně nesporná a těsná. Viděli jsme už, že meritorně je obojí vymezeno uvnitř časového rozměru a že také po stránce metodologické tu existují významné shody, záležející např. v konkrétně abstraktním, analyticko-syntetickém a komparativním přístupu; rovněž matematického modelování a statistické procedury je možné používat nejen staticky, ale i dynamicky, třebaže to je mnohem obtížnější než jejich uplatnění ve statice, která v těchto případech dosud převažuje. Dokonce lze o vztahu mezi výzkumem společenského vývoje a sociální statikou mluvit jako o závislosti. *Statické studium* společenské struktury je opravdu *nezbytnou podmínkou zkoumání společenského vývoje*. Zdaleka nejde jen o to, že východiskem této badatelské práce musí být staticko-komparativní popis stavů zachycených pevně v toku času. Velký význam má i statický charakter tvorby pojmů a klasifikace. Sám výzkum společenského vývoje potřebuje soustavu svých zvláštních pojmů (hlavně pojmy „změna“, „vývoj“, „pokrok“ a „revoluce“) a jeho součástí je také třídění společenských změn. Kromě toho musí toto studium mít ujasněn pojem společenské struktury, vymezen ten její úsek, který bude studován, a statickou analýzou tohoto úseku v rámci celkové společenské struktury (popř. systému) i jejího prostředí určeny složky, stránky a znaky s různými hodnotami, kterých mohou nabývat příslušné skutečnosti nejen v téže době, nýbrž i v průběhu času (proměnné čili ukazatele, jejichž pomocí je možné srovnatelně popisovat a zjišťovat změny, v nichž lze ukazovat směry a stadia vývoje a jež mohou být i faktory způsobujícími příslušné

změny). Tak musí studium společenského vývoje používat výsledků sociálně statické práce, a nejsou-li k dispozici uspokojivé výsledky tohoto druhu, musí badatelé aspirující na poznání společenské skutečnosti v jejím vývoji dospět nejdříve k takovým výsledkům čili být nejprve statiky.

Z uvedeného se zdá, že sociálně statická práce předchází práci sociálně dynamickou, takže jde o dvě následné fáze sociologického poznávání. Problém však je složitější. Už při globálním, povšechném pohledu na skutečnost — kdy ji vnímáme spíše jako celek, který nějak pojmenujeme, a kdy rozlišujeme jen zvlášť nápadné znaky a povrchní, často jen zdánlivé vztahy — všímáme si i výrazných změn této skutečnosti a oddělujeme je od všeho, co se nám zdá jako neměnné. Z toho utvoříme pojem, takže teprve poznání proměnnosti jednotlivých znaků daného jevu umožňuje jeho staticko-pojmové zachycení. Pracujeme-li pak výše uvedeným, již vědeckým způsobem, nejen vylučujeme zdánlivé vztahy a objevujeme hlubší, jakož i nalézáme další změny, které jsou méně výrazné, ale třeba důležitější než změny již objevené, nýbrž často zjišťujeme také, že není plná shoda mezi nápadností a podstatností znaků, že některé znaky, kterých jsme si všimli dříve, jsou příliš nahodilé a pomíjivé, než abychom je mohli zahrnout do příslušného pojmu. Tak po dynamickém prozkoumání jevu pojem tomu jevu odpovídající zpřesňujeme a na tomto základě pozvedáváme i další vývojové studium na vyšší úroveň.

Význam zkoumání společenského vývoje pro sociální statiku je patrný i z omezení platnosti jejich poznatků časovými mezemi. Určování úseků času, v jejichž rámci lze opomíjet změny daných skutečností, je totiž ovšem záležitostí sociální dynamiky; jde tu vlastně o vymezování vývojových stadií. I když se v sociálně statickém studiu zabýváme většinou tzv. přítomností, měli bychom přesněji určit minulý počátek také tohoto časového úseku a zároveň i pokud možno předpovědět jeho budoucí konec.

Tím, že *výzkum společenského vývoje* je významný pro tvorbu příslušných pojmů a pro vymezování časových rámců rela-
tivní neměnnosti společenských jevů, je

základem sociální statiky, takže je mezi obojím studiem *vzájemná závislost* a tato zkoumání se navzájem doplňují a prolínají; nelze napřed pěstovat jen sociální statiku a po vyřešení jejích problémů se cele zabývat už pouze sociální dynamikou, i když ve vědecké práci dříve skutečně převažuje vcelku první a pak druhé. Uvedený dialektický vztah si nemarxističtí sociologové jasně neuvědomují.

Jednota proměnnosti a stálosti veškeré reality se projevuje i v tom, že jak statický, tak dynamický přístup se musí uplatňovat ve vztahu k celému předmětu sociologie. Proto může být výzkum společenského vývoje tříděn tímž způsobem jako tento předmět a může se uplatňovat *ve všech sociologických disciplínách*; může se specializovat na studium kvalitativně různých skupin nebo institucí, na makrosociologii i mikrosociologii, na ekologii města nebo vesnice, na studium společenských zvláštností různých území, stejně jako na sociologii historickou, tj. může se zabývat i časovým sledem specifických stavů společenské struktury uvnitř vymezených dějinných období. V této klasifikaci jde vlastně o to, jaké rozdíly v čase se zkoumají, a uplatňují se v ní dříve uvedené dimenze. Studium společenského vývoje tedy zkoumá časový sled různých *kvalitativních*, *kvantitativních* nebo *prostorových* stavů společenské struktury, a nado se v třídění změn, třebaže sám rozměr času patří u všech stejnou měrou k jejich podstatě, uplatňují i *časové*, resp. časově kvantitativní prvky (vyplývající z měřitelnosti času); společenskými změnami jsou např. nejen změny v postavení a úloze skupin ve společnosti, v jejich početnosti či v jejich prostorových charakteristikách, ale i změny v rychlosti jejich růstu či zmenšování (tedy v počtech jejich přibylých, popř. ubylých členů za časovou jednotku) nebo v délce trvání společenských jevů (např. změny v době, po kterou jsou členové skupin ekonomicky aktivní).

Vědy a jejich části lze ovšem diferencovat nejen podle příslušného *předmětu* poznávání, nýbrž i z hlediska *charakteru* vědeckého poznávání samého. Pokud jde o sociologii vůbec i o sociologický výzkum společenského vývoje zvláště, jsou v tomto směru jistě možná zkoumání teo-

retičtější, či empiričtější, obecnější, nebo speciálnější, mající různou úroveň abstraktnosti a konkrétnosti, práce spíše analytické, anebo naopak syntetičtější, založené na použití jednou více kvantitativních a jindy kvalitativních metod, obohacující základní, nebo aplikovaný výzkum i přínášející spíše pozitivní řešení problémů společenské skutečnosti, či významující se více polemikou s jinými sociology. V žádné z takových dvojic přístupů však nemůže jít sociologie do krajnosti a být jednostranná. Většina z nich také sotva může být hledisky pro skutečnou klasifikaci sociologického poznávání.

Zvláštní pozornost však zasluhuje rozlišování *obecného* a *zvláštního*, protože je, pokud jde o sociologii, předmětem sporů a protože má, jak ještě uvidíme, praktický význam pro klasifikační zařazování sociologického výzkumu společenského vývoje. Podle mého názoru každá speciální věda i její jednotlivé disciplíny mají své obecné a specifické složky. Pokud jde o sociologii, např. sovětsští autoři Rumjancev — Osipov ji roztrídili právě podle stupně obecnosti na obecnou sociologickou teorii (tj. historický materialismus), na teorii sociální struktury společnosti (zabývající se vzájemným působením a fungováním různých sociálních systémů a organismů v rámci dané sociální struktury) a na specifickou teorii různých sociálních systémů; od těchto teoretických složek pak odlišili empirický výzkum sociálních faktů [16 : 314]. Ať již vymezujeme obecnější a speciálnější složky sociologie jakkoli, je jisté, že podle takového hlediska lze klasifikovat i výzkum společenského vývoje; přitom existují také vysoce obecné problémy, z jejichž řešení by mělo vycházet marxistické studium kteréhokoli vývoje tohoto druhu.

Uvážíme-li ještě, že ovšem i statický přístup je v sociologii nezbytný na všech úrovních obecnosti, je z dosud uvedeného zřejmé, že *jak výzkum společenského vývoje, tak sociální statika nejsou speciálními sociologickými disciplínami* v tom smyslu, ve kterém k nim patří např. historická sociologie, jež sama může být pěstována — jak jsme už viděli — dynamicky i staticky. Ostatně jsem se u žádného sociologa hlásícího se k marxismu nesetkal s pokusem konstituovat sociální sta-

tiku a výzkum společenského vývoje jako navzájem oddělené obory sociologie.

Ani v kapitalistických zemích nebyl a není společenský vývoj nebo společenské změny zcela samostatným předmětem bádání, i když ve světovém měřítku jde dnes jistě o specifický problém nebo zvláštní téma, jehož studium je do jisté míry institucionalizováno. To však je spíše důsledkem nejasnosti vztahu mezi sociální statikou a sociální dynamikou než výrazem zásadního stanoviska tamní sociologie. Západoněmecký sociolog Tjaden, který se obecně teoreticky zabýval právě otázkou vztahu mezi neměnným (nejčastěji označovaným jako „stejnotvaré“ [gleichförmig]) a proměnlivým v celém vývoji směrem ke generalizující empiricko-analytické sociologii, z něhož výslovně vyloučil i marxismus, přiznal, že v nemarxistické světové sociologii je chápání stejnotvarého a proměnlivého ve společnosti jako jednoty „problém, který... prochází dějinami teorie jako nevyřešený a sotva-kdy se stává plně vědomým“, a že „diskuse o vztahu strukturálních a procesních momentů zespolečnění... byla dosud stěží vážně započata“ [20 : 2, 4].

Nemarxistickým sociologům se nedařilo *spojit* výzkum společenského vývoje se sociální statikou *pro* jeho specifičnost, stejně jako neuspěli v pokusech jasně a uspokojivě jej *oddělit* od něčeho jiného *přes* tuto specifičnost. Jen materialistická dialektika je s to respektovat zároveň společné a specifické. U daného problému musí podle mého názoru dojít k celkovému teoretickému závěru, že výzkum společenského vývoje a sociální statika jsou *navzájem neodlučné, ale specifické stránky veškeré sociologie*. Neodlučnost ovšem neznamená rovnocennost. *Výzkum společenského vývoje je vyšším aspektem*, protože vrcholí poznáním vývojové zákonitosti, které předpokládá úspěšná prognóza a společenské plánování a tím zásadní a dlouhodobá společenská praxe.

Závěry pro vědní praxi

Uvedené objasnění problému má teoretický význam, protože přispívá — je-li správné — k vyhranění marxistické koncepce sociologie. Dialekticky protikladné postavení výzkumu společenského vývoje

v sociologii však má i závažné důsledky pro vědní praxi. Z toho, že jde o *neodlučnou* stránku veškeré sociologie, vyplývá především, že by s problematikou tohoto studia měl být obeznámen každý marxistický sociolog. a to na úrovni nejen filozofické, nýbrž i specificky sociologické. Otázky společenského vývoje by proto měly být zahrnuty do společného základu odborné i vědecké *přípravy sociologů*; není možné je činit předmětem vysokoškolské specializace.

Nebylo by ani účelné natrvalo zřizovat pro jejich zkoumání zvláštní vědecké *institute*. I podle nemarxisty Boskoffa je studium sociálních změn specializací bez specialistu, neboť lze těžko nazvat určité sociology „specialisty“ pro společenské změny [7 : 299].

Uvedený rys výzkumu společenského vývoje by měl mít důsledky rovněž pro *vnitřní členění sociologických publikací* a pro jejich bibliografické třídění. Nemá smysl „přilepovat“ kapitoly o společenských změnách ke konci systematických prací, jak činí nepřilíš organicky zvláště američtí sociologové, ale vývojové hledisko by mělo prostupovat celým dílem nebo tam, kde je těžištěm problematika přítomnosti či jiného období, by pojednání o ní měl po úvodním vymezení tématu a objasnění základních pojmů i metodologických postupů předcházet přehled dosavadního vývoje nejen názorů na předmět práce, ale i tohoto předmětu samého, a po hlavní části práce by mělo následovat nastínění budoucích perspektiv nebo skutečného dalšího vývoje.

Pokud jde o *klasifikaci bibliografických informací*, podle mého názoru lze dynamický a zároveň statický aspekt předem vylučovat jen u málokteré obecné i speciální sociologické práce. Je to vidět např. z Osipovových odkazů na literaturu, kde se mezi 85 pracemi o sociálních změnách a sociálním pokroku setkáváme s tituly z rozmanitých oblastí sociologie [12 : 396

—398]. V některých na první pohled úzce specializovaných spisech, jejichž názvy ani podnázevy výslovně neupozorňují na dynamickou stránku, najdeme i významná řešení obecných teoretických problémů společenských změn.⁸ Na druhé straně nutnost zabývat se teorií vývoje jako integrální součástí celkové sociologické teorie způsobuje, že se problematika změn objevuje též v kompendiích rovněž nenazvaných tak, aby bylo zcela zřejmé, že se zabývají i těmito otázkami. Proto ani o literatuře týkající se společenského vývoje obecně teoreticky nelze získat úplný přehled podle bibliografických třídění jednoznačně založených na zařazování studia změn nebo vývoje společnosti výlučně jako zvláštního oddílu obecné sociologie (takto začlenil teorii změn např. Szcze-panski [19 : 11—12]). V našich dosavadních bibliografických pomůckách se však uplatňuje právě taková klasifikace,⁹ čímž ovšem postrádáme přehledné informace zejména o specializovaném studiu společenského vývoje. Jistě jsou v sociologické literatuře práce opravdu se koncentrující na obecné problémy tohoto vývoje, ale často v nich bývají vykládány přece jen i otázky speciálnější nebo uvedené publikace vycházejí ze sociální statiky.¹⁰ Skutečný přehled o veškerém studiu společenského vývoje i o různém zkoumání sociálně statickém může být podán jen pomocí poznámek v anotacích a na základě věcných katalogů nebo jiných pomůcek odkazujících podle těchto poznámek na některé publikace na více místech; žádné jednoduché třídění tu nemůže uspokojovat.

Z toho, že jak výzkum společenského vývoje, tak sociální statika jsou i *specifickými* aspekty sociologie, vysvítá např., že rovněž marxisté se někdy mohou soustřeďovat na sociologické pojmosloví, na klasifikační, statistickou (korelační) nebo strukturní analýzu relativně neměnných skutečností zkoumaných v sociologii, na

⁸ Viz např. práci *Political Systems of Highland Burma* od E. R. Leache (1954), s níž se obsáhle vyrovnává Hogbin [3 : 33—40] a na níž se odvolává i Moore ve svém obecném výkladu o sociální revoluci [10 : 81—82].

⁹ Začalo to *Přehledem sociologické literatury 1960—1965* (sestaveným B. Šimáčkovou a J. Brůhou, vydaným jako *Novinky literatury — Filosofie, vědecký komunismus, sociologie 1965/8—11* a rozšířeným v základě podle návrhu klasifikace sociologické literatury, jež připravila pracovní skupina Vědeckého kolegia filosofie a sociologie ČSAV a

jenž prý je „prvním pokusem o teoreticky nosné třídění v marxistické sociologii vůbec“ — s. 2), kde byla teorie vývoje společnosti zařazena jako poslední oddíl do obecné sociologické teorie. Takovéto soustředění studia společenského vývoje do rámce obecné sociologické teorie zůstalo zachováno i ve vydělivší se řadě *Sociologie* bibliografického časopisu *Novinky literatury*.

¹⁰ Jako příklad statického východiska sociologické práce o společenském vývoji může sloužit část kapitoly 2 v Parsonsově knize *Societies* [14].

jejich systémovou syntézu, na komparaci časově poměrně shodných společenských jevů, ale i na pouhý sociálně statický popis; dokonce se moderní věda bez toho všeho neobejde. Má-li však sociologie marxisticky překonávat dosavadní jednostrannosti, nesmí zůstávat jen u sociální statiky a marxističtí sociologové musí uve- dené badatelské práce chápat jako pří- pravné etapy nebo pouhé složky celko- vého poznávání, jehož cílem je všestranné vysvětlení skutečnosti v jejím vzniku a dalším vývoji, včetně jejího zániku, resp. zjištění nebo ověření vývojové zákonitosti; proto do tohoto poznávání patří v socio- logii zejména ono výše objasněné zkoumá- ní způsobů a kauzálních určení časových sledů zjišťovaných u kvalitativně, kvanti- tativně, prostorově i časově rozdílných stavů společenskostrukturních jevů čili vý- zkum společenského vývoje. Osamocený sociolog, který by chtěl zpracovat uce- lené a moderní marxistické dílo, musel by postupně splnit všechny nutné úkoly sta- tického i dynamického charakteru, což by ovšem bylo pro jedince velmi náročné a zdoluhavé. Také proto vyžaduje marxis- mus v sociologii *týmovou práci*. Jednotliví členové dobře organizovaného týmu se v ne- ustálé spolupráci s ostatními jeho členy zaměřují v různých fázích zkoumání na to, nebo na ono, podřizující svou osobní práci společnému úkolu a jsouce do jisté míry orientováni v celé problematice tý- mu. V takové dělbě práce patří ovšem příslušné místo badatelům soustřeďujícím se na studium daných speciálních otázek z vývojového hlediska, což jim může být usnadňováno historickým vzděláním.

Kromě toho by se měla část marxistic- kých teoretiků a metodologů aspoň na čas zaměřit na koordinované řešení *obec- ných problémů a společenských úkolů* vy- plývajících z odlišnosti sociálně dynamic- kého bádání; z toho, co jsem uvedl o so- ciologii nemarxistické, vyplývá, že odtam- tud sotva lze pro toto řešení přejímat uspokojivé výsledky. Přitom jde nejen o delimitaci teoretického a metodologic- kého rámce pro výzkum společenského vývoje, k níž se v tomto článku pokouším poskytnout pouhý úvod, ale zejména o *obsah* tohoto studia (především o to, jak a proč se společnost vyvíjí) při řešení obsahových problémů je třeba rozpraco-

vat principy *historického materialismu* a v konfrontaci s tímto rozpracováním uká- zat také *třídní podmíněnost* a *ideologické zaměření* nemarxistických prací, což je významnou složkou jejich kritiky.

Literatura

- [1] Bierstedt, R.—Meehan, E. J.—Samuelson, P. A.: *Modern Social Science*. New York 1964.
- [2] Grušin, B. A.: *Očerki logiki istoričeskogo issledovanija*. Moskva 1962.
- [3] Hogbin, H. I.: *Social Change*. Josiah Mas- son Lectures Delivered at the University of Birmingham. London 1958.
- [4] Wiese, L. v.: *System der Allgemeinen Soziologie als Lehre von den sozialen Pro- zessen und den sozialen Gebilden der Henschen (Beziehungslehre)*. Berlin 1966.
- [5] Lundberg, G. A.: *Foundations of Socio- logy*. New York 1939.
- [6] Merton, R. K.: *Social Theory and Social Structure*. Glencoe, Ill., 1957.
- [7] *Modern Sociological Theory in Continuity and Change*. Red. H. Becker—A. Boskoff. New York 1957; odkazy podle rus. překla- du: *Sovremennaja sociologičeskaja teorija v jeje prejemstvennosti i izmenenii*. Mos- kva 1961.
- [8] Moore, W. E.: *Man, Time, and Society*. New York 1963.
- [9] Moore, W. E.: *A Reconsideration of Theo- ries of Social Change*. American Socio- logical Review 1960/6.
- [10] Moore, W. E.: *Social Change*. Englewood Cliffs, N. J., 1963.
- [11] Nordskog, J. E.: *Social Change*. New York 1960.
- [12] Osipov, G. V.: *Sovremennaja buržuazna- ja sociologija. Kritičeskij očerk*. Moskva 1964.
- [13] Parsons, T.: *The Social System*. New York 1964.
- [14] Parsons, T.: *Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewood Cliffs, N. J., 1966; odkazy podle čes. pře- kladu: *Společnosti. Vývojové a srovná- vací hodnocení*. Praha 1971.
- [15] Ponsioen, J. A.: *The Analysis of Social Change Reconsidered. A Sociological Study*. 'S-Gravenhage 1962.
- [16] Rumjancev, A. M.—Osipov, G. V.: *Mar- ksistskaja sociologija i konkretnyje social- nyje issledovanija*. Voprosy filosofii 1968/ 6; odkaz podle čes. překladu: *Marxistic- ká sociologie a konkrétní sociální vý- zkumy*. Sociologický časopis 1970/3—4.
- [17] *Social Change. Sources, Patterns, and Consequences*. Red. A. Etzioni—E. Etzioni. New York 1964.
- [18] Spirkin, A. G.: *Kurs marksistskoj filoso- fii*. Moskva 1963; odkaz podle čes. pře- kladu: *Učebnice marxistické filosofie*. Praha 1971.
- [19] Szczepański, J.: *Základní sociologické pojmy*. Praha 1966.

- [20] Tjaden, K. H.: *Soziales System und sozialer Wandel. Untersuchungen zur Geschichte und Bedeutung zweier Begriffe*. Stuttgart 1969.
- [21] Weber, M.: *Wirtschaft und Gesellschaft. Grundriss der verstehenden Soziologie I*. Köln 1964.
- [22] *Wörterbuch der Soziologie*. Red. W. Bernsdorf—F. Bülow. Stuttgart 1955; odkazy podle čes. překladu: *Vědecké informace Ústavu marxismu-leninismu pro vysoké školy — Sociologie a vědecký komunismus*. Praha 1965.

Резюме

Ступка В.: Специфические черты исследования общественного развития и его место в социологии

И немарксистские авторы подчеркивают значение времени как измерения, характерного для исследования общественного развития, но по некоторым их работам кажется, будто учитывание измерения времени типично только для части социологии. На самом деле исходным моментом для каждого социологического изучения является поведение, которое, конечно, происходит во времени. На основе его изменений и ими же вызываемых изменений отношений на первом уровне изменяется общественная структура (изменения на втором уровне). Однако с другой стороны мы должны считать, что изменения некоторых признаков общественноструктурных явлений в течение определенного отрезка времени можно с избранной нами точки зрения обойти, и обходиться с ними в этих пределах без учета течения времени (логический аспект марксистского метода).

При помощи времени, пространства, качества и количества возможно дать определения специальных социологических дисциплин. Так, напр., историческая социология изучает общественные особенности разных исторических периодов, но она может анализировать общественную структуру также как относительно неизменяемую в пределах данного периода. В отличие от этого исследование общественного развития занимается именно последовательностью различных состояний общественной структуры во времени.

Некоторые немарксистские авторы без основания элиминируют из изучения общественных изменений описание, синтез и устанавливание закономерности. Характерным и для марксистского исследования общественного развития является аналитическо-синтетическое отыскивание ответов на вопросы, как и почему общественная структура изменяется; притом, однако, дело идет также о развитии общественных законов (изменения на третьем уровне). Ни с методологической точки зрения нет этому исследованию в социологии абсолютно противопоставления.

Однако исследовательская работа, все-таки отличающаяся от изучения общественного развития в сферах, в которых это исследование определено, обоснованна. В немарксистской

социологии в этом направлении господствует беспорядок. Нельзя же отождествлять общественные изменения с целым предметом социологии, включать изучение их в «социологию истории и культуры», отличать это исследование от микросоциологии и выдвигать против изменения или процесса структуру.

Более подходящим является различение социальной динамики (лучше сказать: исследования общественного развития) и социальной статистики. Основой разницы между обоими видами исследований является разное применение времени: в статике изучаются мгновенные, одновременные или продолжительные состояния. Однако ее нужно понимать как относительную.

Такие некоторые немарксистские авторы стремятся взаимно дифференцировать социальную динамику и социальную статистику, но не слишком успешно. Другие обходят термин «статика»; они не могут опровергнуть динамический характер общественной жизни, но одновременно не сумеют связать динамическое и статическое как диалектически взаимно противоречащие аспекты этой жизни. Наконец, дальнейшие немарксистские авторы, правда, догадываются о существовании разницы между динамикой и статикой и еще больше об ее относительности, но без сознательной диалектики они не могут пойти дальше чем ко вставке обоих терминов в кавычки и скорее подчеркивают связь между обоими аспектами. Притом у немарксистов первичной считается скорее статика. Но между исследованием общественного развития и социальной статикой существует взаимная зависимость и оба вида изучения дополняют друг друга и взаимно переплетаются.

Как статический, так и динамический подход должен найти применение в отношении к целому предмету социологии. Поэтому исследование общественного развития может классифицироваться таким же способом, как этот предмет, и может использоваться во всех специальных социологических дисциплинах. В противоположность тому, с точки зрения характера самого научного познания большинство подходов едва ли можно считать классификационными критериями. Но исследование общественного развития — равно как и социальная статика —, которое необходимо на всех ступенях общности, может классифицироваться и по этим ступеням.

Ни то, ни другое из обоих изучений не является специальной социологической дисциплиной. Это специфические, но взаимно неделимые стороны всей социологии, причем исследование общественного развития является аспектом повыше. Ни в капиталистических странах общественные изменения не являются совсем самостоятельным предметом исследования, но это скорее следствие неполного понимания отношения между статикой и динамикой, чем выражение принципиальной точки зрения западной социологии. Немарксистским социологам не удалось с успехом отделить исследование общественного развития от чего-нибудь другого вопреки его специфике, равно как они не имели успеха при попытке соединить

его с социальной статикой ввиду этой специфики.

Из того, что изучение общественного развития является неотделимой стороной всей социологии, вытекает, что его надо было бы включить в общую основу специальной и научной подготовки социологов, что не являлось бы целесообразным навсегда организовать для этого исследования специальные учреждения, что аспект развития должен был бы пронизывать целые социологические работы или набросок развития в них должен был бы вводить и заключать изложение основной проблематики, и что динамический и одновременно статический аспект можно было бы априори исключать лишь у немногих общих и специальных социологических публикаций, что следовало бы учитывать при классификации библиографических информаций. Из того опять, что как исследование общественного развития, так социальная статика являются также специфическими аспектами социологии, явствует, напр., что также марксисты иногда должны сосредоточиться на решении задач статик, которая составляет подготовительные этапы или составные части общего познания, а в другое время на изучении динамического, которое особенно является частью этого познания. Выполнение задач статического и динамического характера требует работу в коллективе. Часть марксистских теоретиков и методологов одновременно должна была бы направить свои усилия на решение общих проблем и общественных задач, вытекающих из отличия исследования общественного развития; из немарксистской социологии для этого решения едва ли можно заимствовать удовлетворительные результаты.

Summary

Stupka V.: Specific Features of the Research into Social Development and Its Place in Sociology

Even non-Marxist authors emphasize the importance of time as a dimension characteristic of the research into social development; some of their works, however, give the impression that taking account of the time dimension is characteristic of only a part of sociology. In reality, it is behaviour — which, of course, takes place in time — that represents the starting-point of every sociological study. On the basis of its changes and the first-level relation changes ensuing from them, changes in the social structure (second-level changes) are taking place. On the other hand, however, we must consider the changes in some features of sociostructural phenomena occurring during a particular time interval as negligible from a chosen viewpoint and treat them, in these limits, without regard to the course of time (logical aspect of the Marxist method).

Special sociological disciplines can be defined in terms of time, space, quality and quantity. E. g. historical sociology studies the

social specificities of various historical epochs but it may also analyse social structure as relatively unchanging within the scope of a given period. In contrast to this, the research of social development is concerned with the very time sequence of various states of the social structure.

Some non-Marxist authors groundlessly exclude description, synthesis and the ascertainment of laws from the study of social change. Characteristic of even the Marxist research into social development is the analytico-synthetic search for answers to questions concerning the ways and causes of changes in the social structure. At the same time, however, the development of social laws (changes on the third level) is also involved. No absolute contradiction to this research exists in sociology also from the methodological point of view.

Yet research work differing from the study of social development in the spheres in which this research is delimited is justified. In non-Marxist sociology, there is confusion in this respect: it is impossible to identify social changes with the whole subject of sociology, to include their study into the "sociology of history and culture", to differentiate this research from microsociology or to place structure against change or against the process.

More adequate is the differentiation between social dynamics (or better: research of social development) and social statics. The difference between both kinds of research is based on a different application of time; in statics, instantaneous, synchronous or permanent states are subjected to study. It must, however, be conceived as relative.

Some non-Marxist authors also endeavour to differentiate between social dynamics and social statics, but without too much success. Others avoid the term "statics", not being able to deny the dynamic character of social life; at the same time, however, being unable to link the dynamic and the static as dialectically contradictory aspects of this life. And finally, although some further non-Marxist authors conjecture the difference between dynamics and statics, and still more its relativity, they cannot, without conscious dialectics, do more than put both the terms into inverted commas and emphasize more strongly the connection between both the aspects. At the same time, most non-Marxists consider statics as primary. However, a mutual dependence exists between the research of social development and social statics, and both kinds of study complement and permeate each other.

Both the static and the dynamic approach must be applied in relation to the entire subject of sociology. This is why the research of social development may be classified in the same way as this subject and may be applied in all special sociological disciplines. In contrast to this, from the aspect of the character of scientific cognition itself, most

approaches can hardly be regarded as classification criteria. However, the research of social development — just as social statics —, indispensable on all levels of generality, may be classified also in terms of these levels.

Neither of the two types of study is a special sociological discipline. They are specific but mutually inseparable aspects of the whole sociology, while the research into social development represents the higher aspect. Not even in capitalist countries do social changes represent a completely independent research subject; this, however, is a consequence of misunderstanding the relation between statics and dynamics, rather than an expression of the high-principled standpoint of Western sociology. Non-Marxist sociologists have not succeeded in satisfactorily separating the research of social development from something else in spite of its specificity, just as they have not succeeded in their attempts at linking it with social statics due to this specificity.

From the fact that the study of social development forms an inseparable aspect of the whole sociology, it follows that it should be included in the common basis of the expert and scientific preparation of sociologists; that it would be inexpedient to

establish permanent special institutions for the purposes of this research; that whole sociological works should be permeated by the developmental aspect, or else that they should include outlines of development introducing and concluding the exposition of the main problems; and that the dynamic and simultaneously the static aspect can a priori be excluded only in very few general or special sociological publications: this should be respected in the classification of bibliographical information. From the fact that both the research of social development and social statics represent specific aspects of sociology, it is also evident that even Marxists must concentrate now upon solving the tasks of statics -- this forms the preparatory stages or components of total cognition —, now upon dynamic studies which particularly belong into that cognition. Team-work is required for fulfilling the tasks of both static and dynamic character. At the same time, a part of Marxist theorists and methodologists should concentrate upon the solution of general problems and social tasks resulting from the specificity of the research into social development; for the purposes of this solution, satisfactory results can hardly be taken over from non-Marxist sociology.

Pojem sociálního klimatu

V rámci rozvíjení socialistické společnosti nutně vystupuje do popředí otázka utváření socialistického člověka. Jaký význam se přikládá tomuto problému v našem státě, vyplývá z řady materiálů a usnesení Komunistické strany Československa i Revolučního odborového hnutí. Tak např. ve zprávě předsednictva ÚV KSČ k ekonomickým otázkám z 27. listopadu 1973 se říká: „Přes veškerý technický a vědecký pokrok stále zůstává rozhodujícím činitelem společenské výroby živý a vyvíjející se člověk. Nemůže nám být lhostejné, jaký je, jaké jsou jeho odborné a lidské kvality a jeho morálně politická úroveň. Pro jeho práci i vztah ke společnosti a k socialismu má nezanedbatelný význam i míra jeho spokojenosti s podmínkami, v nichž žije a pracuje.“

Jedním z ukazatelů podmínek, v nichž člověk žije a pracuje, je sociální klima.

Co rozumíme sociálním klimatem?

Definovat sociální klima se pokusila již řada autorů. Např. doc. Kolář v publikaci *Sociologie podniku* [3] uvádí, že „sociální klima je výslednicí vzájemného působení všech stránek sociálního systému podniku“. Josef Kunze ve své publikaci *Betriebsklima* [6] definuje sociální klima jako „systém konkrétních sociálních vztahů, které ve svém souhrnu odrážejí zralost subjektivní integrace jednotlivců a sociálních skupin za účelem uskutečnění společných podnikových cílů“.

Již analýza těchto definic by ukázala, že jde o realitu velmi složitou a dosud málo výzkumně zvládnutou.

Aniž bychom si kladli za cíl provést zde sumarizaci různých definic, přece je třeba se pokusit alespoň o vyjádření podstatných rysů tohoto sociálního jevu. Je třeba zejména objasnit, jaké faktory sociální klima ovlivňují, a na základě toho dospět k sociotechnickým závěrům, jak tyto fak-

tory plánovat a prognózovat v rámci plánování a prognózování sociálního rozvoje kolektivů pracovníků.

Termín *klima* je řeckého původu a znamená *podnebí*, při čemž podnebím rozumíme součást přírodního prostředí. Přiřadíme-li k pojmu *klima* pojem *sociální* ve smyslu *společenský*, můžeme obdobně říci, že sociální klima je součást společenského prostředí.

Až potud je obdoba zřejmá. Rozdíl však spočívá v tom, že zatímco podnebí jako součást přírodního prostředí je dáno objektivními přírodními zákony, sociální klima jako součást společenského (sociálního) prostředí není dáno jen objektivními společenskými zákony. Přichází zde ke slovu uplatňování celé řady prvků subjektivních, spočívajících v lidech samých, a to jako subjektech i objektech společenské činnosti.

Jestliže je sociální klima součástí společenského prostředí, je součástí i pracovního prostředí, které je nejvýznamnější společenskou sférou. V pracovním prostředí se též sociální klima nejvýrazněji projevuje, ať už jde o širší rámec (např. podnik), nebo o jeho část, jakou je pracovní skupina.

Sociální klima v pracovní skupině, jež považujeme za centrální problém, jako součást pracovního prostředí, v němž pracovní skupina realizuje svou pracovní činnost, nepatří ke hmotným podmínkám této činnosti, avšak velmi úzce s nimi souvisí, jak vyplýne dále.

Měření sociálního klimatu

Na sociální klima v pracovní skupině působí řada faktorů. Výsledkem jejich působení je určité sociální klima v konkrétní pracovní skupině, které lze měřit *mírou identifikace* členů pracovní skupiny. V míře identifikace se projevuje spokojenost pracovníků. Můžeme sledovat míru iden-

tifikace s prací, s pracovní skupinou, s řízením pracovní skupiny a se závodem (podnikem).*

Míra identifikace je především podmíněna tím, o jakou konkrétní pracovní skupinu jde. Značně se bude lišit např. míra identifikace u pracovní skupiny pracovníků výzkumného ústavu, kde již profesní zájem dává určité předpoklady pro vyšší míru identifikace, a míra identifikace v pracovní skupině např. dělnic, které vykonávají určitou práci jen proto, že nemají jinou pracovní příležitost a do zaměstnání je přivádí jen ekonomická nutnost výdělků.

V míře identifikace s prací se projevuje např. spokojenost s využitím vlastní kvalifikace, s možností zvýšit si kvalifikaci, s morálním oceněním práce, s hmotným oceněním práce, se zajímavostí práce či s možností uplatnit své tvůrčí schopnosti.

Míru identifikace s pracovní skupinou si můžeme stanovit zjišťováním, jak dalece se jednotlivci považuje za člena skupiny, jak sám pocituje mezilidské vztahy ve skupině, zda dává přednost setrvání ve skupině před jejím opuštěním a zda považuje svou skupinu za lepší než jiné skupiny vzhledem ke kooperaci a soudržnosti.

Pokud jde o míru identifikace s řízením pracovní skupiny, obráží se v ní vztah k nadřízenému, spokojenost s jeho jednáním, ať už jde o ukládání pracovních úkolů, pracovní zařazování a hodnocení vykonané práce či o porozumění nadřízeného pro zájmy podřízených, včetně jejich zájmu o zvyšování kvalifikace, a pro jejich pracovní a soukromé problémy.

Míru identifikace se závodem (podnikem) lze zjišťovat z hlediska ochoty setrvat v závodě, spokojenosti s konkrétním pracovním prostředím závodu, s péčí závodu o pracovníky v oblasti závodního stravování, lékařské péče, bydlení, dětských zařízení, rekreace apod., dále z hlediska spokojenosti s participací na dění v závodě, s perspektivami, které závod nabízí, z hlediska pocitu příslušnosti k závodu, projevujícího se např. hrdostí na závod vzhledem k jeho tradici či dobré pověsti, apod.

Faktory sociálního klimatu a možnosti jejich plánování a prognózování

K nejdůležitějším faktorům, jež na sociální klima v pracovní skupině působí, patří především řízení pracovního kolektivu, organizace práce a sociální normy, ale i politická a společenská uvědomělost pracovníků a hierarchie jejich sociálních hodnot. Právě proto soustředíme na ně dále svoji pozornost s tím, že si budeme vědomi, že kromě nich mohou ovlivňovat sociální klima ještě i jiné faktory, mnohdy specifické pro danou pracovní sféru.

Všimněme si blíže faktoru *řízení pracovního kolektivu*.

Úroveň řízení a vedení lidí lze sledovat podle různých kritérií, jimiž může být hodnocení osobnosti a autority nadřízeného, dále hodnocení výkonu jeho pracovní role včetně dovedností koncepční a organizační práce, spravedlivého oceňování podřízených, důslednosti a přístupnosti pro podněty a připomínky podřízených a hodnocení konkrétních důsledků řízení práce nadřízeným (např. reálnosti přidělených úkolů, sladění pracovních operací apod.).

Řízení je málo účinné, jestliže není splněna základní podmínka, kterou je autorita vedoucího pracovníka. V této souvislosti vyvstává nutnost plánovat v rámci plánu sociálního rozvoje pracovních kolektivů žádoucí výběr vedoucích pracovníků, ovládajících umění správného jednání s lidmi, správného vedení a řízení lidí. „Práce s lidmi, jejich výchova a získávání k aktivní a uvědomělé účasti na výstavbě socialismu je vysoce náročná a musíme ji věnovat prvořadou pozornost.“ uvádí se ve zprávě předsednictva ÚV KSČ k ekonomickým otázkám z 27. listopadu 1973.

Plynulosti pracovního procesu napomáhá správná *organizace práce*, která též významně působí na sociální klima tím, že zabraňuje vzniku pocitů podrážděnosti, nervozity a pracovního napětí, jež vedou k pracovním stressům, nespokojenosti, konfliktům a konečně i ke skutečné či potenciální fluktuaci.

Ve správné organizaci práce se skrývá i podstata racionalizace, která je též zdů-

* Toto měření identifikace uplatňují zejména výzkumy VÚSTE, uvedené v přehledu použité literatury.

razněna v citované zprávě k ekonomickým otázkám z 27. 11. 1973: „Je zapotřebí zaměřit iniciativu pracujících na to základní — na efektivnost výroby, na její racionalizaci. Musíme dosáhnout toho, aby se toto zaměření ještě šířejí, masověji uplatnilo, abychom všichni, doslova všichni usilovali praktickými činy o zvyšování efektivnosti našeho národního hospodářství.“

V této souvislosti vyvstává význam poznatků získaných z analýzy dosavadní organizace práce pro sestavování krátkodobých i perspektivních plánů racionalizačních opatření, v nichž se mají uplatnit i teoretické poznatky vědecké organizace práce.

Při každodenním styku jednotlivých členů pracovního kolektivu dochází ke vzájemným vztahům, které jsou určitým způsobem regulovány — především předpisy, pravidly a statuty, ale i „nepsanými zákony“ — vypěstovanými formami vzájemného styku a chování lidí, danými *sociálními normami*.

Sociální normy dodávají vzájemnému styku pracovníků lidský obsah, něco navíc, než stanoví úřední směrnice. Je to například zájem o osobní problémy druhého, kamarádská spolupráce, ochota pomoci. V tomto smyslu se projevuje určitý etický nátlak sociálních norem, aby lidé měli zájem jeden o druhého.

K sociálním normám patří i nepsaná *pravidla pracovního výkonu*. Jejich existence vyplývá ze skutečnosti, že pracovní výkon jednotlivce ani skupiny nelze nikdy direktivně určit zcela přesně, navíc jde-li o takovou duševní či fyzickou práci, kterou nelze normovat.

Sociální normy jsou výsledkem působení neformální organizace. Výzkumy ukázaly, že tlak neformální organizace vynucuje například určitou hranici nepsaného pracovního výkonu. Zde však je úkolem řídicích pracovníků, aby uměli ukázat, že i ostatní by mohli zvýšit svůj výkon, že je v jejich silách povýšit výkon nejlepšího na obecnou normu.

Jde o to, aby se neformálním pravidlům pracovního výkonu na vyšší úrovni pracovníci přizpůsobovali. Právě práce v pracovní skupině vyžaduje, aby se všichni její členové neustále přizpůsobovali nejen pracovním podmínkám, ale i sobě navzá-

jem. Činí to samozřejmě různým způsobem, závisle na své individualitě, ale i na tom, jak dalece u nich proběhl proces adaptace, proces přizpůsobení daným sociálním normám. Jde-li o druhý typ sociálních norem — o pravidla pracovního výkonu — je tato adaptace nutná už z toho důvodu, aby se zajistil řádný chod pracovní činnosti v pracovní skupině, aby se jednotlivci nedostávali do izolovaného postavení nebo do konfliktu, což obojí nutně snižuje pracovní výkon.

Otázka přijímání ustálených sociálních norem za vlastní je zejména významná při procesu adaptace nového pracovníka. Jestliže se nový pracovník neztotožní se sociálními normami pracovní skupiny, ježímž členem se stal, dostane se do určité izolace, která vyvolá buď jeho nespokojenost nebo nespokojenost pracovní skupiny, jež jej nechce nebo nemůže přijmout, protože se obává narušení svých ustálených sociálních norem.

Sociální normy jsou velmi účinným nástrojem sociální kontroly pracovního kolektivu a samy zpětně jsou touto svou kontrolní funkcí ovlivňovány. Mohou se měnit i v závislosti na změnách v sociální struktuře pracovního kolektivu, na hygienických a estetických podmínkách práce, na bezpečnosti práce apod., ale i na mimopodnikových vlivech, ať už jde o otázku bydlení, dojíždění, služeb nebo postavení podniku v očích veřejnosti a jeho vztahu k místní komunitě.

Vzhledem k tomu však, že jsou výslednicí určité vypěstované tradice, je v podstatě jejich změna dlouhodobý a obtížný proces. Proto plánování opatření, jimiž se má působit na žádoucí změnu sociálních norem, vyžaduje důkladnou znalost skutečných vztahů mezi lidmi v pracovní skupině, pravidel jejich vzájemného styku, pravidel jejich pracovního výkonu, jejich postojů. Zejména u norem pracovního výkonu jde o to, aby členové pracovní skupiny je zvyšovali ochotně, cílevědomě, s vědomím, že tím pomáhají nejen plnit úkoly své pracovní skupiny a svého podniku, ale i zvyšovat svou životní úroveň.

Sociální normy se projevují i v *pracovní morálce*, která je jednou z nejdůležitějších podmínek rozvoje socialistické společnosti. Již V. I. Lenin považoval zavedení nové, socialistické pracovní morálky za

jeden z prvořadých úkolů a zdůrazňoval, že socialistická pracovní disciplína nemůže vzniknout a rozvíjet se samovolně, ale že spočívá v uvědoměle přesném plnění pracovních úkolů, že pracovní úkoly, stanovené přiměřeně kvalifikaci a pracovní způsobilosti pracovníků, je třeba plnit s vědomím plné odpovědnosti.

Výchova k socialistické pracovní morálce je velmi významná pro utváření pozitivního sociálního klimatu na pracovištích a v pracovních skupinách a je třeba s ní nutně počítat při sestavování plánů sociálního rozvoje kolektivu pracovníků.

Na soustavné výchovné práci závisí též stupeň *politické a společenské uvědomělosti* pracovníků. Zvyšování socialistické uvědomělosti členů pracovního kolektivu znamená zvyšování společenské aktivity a zlepšování vztahu ke společenské práci.

Úkoly zvyšování socialistické uvědomělosti a společenské aktivity u členů pracovního kolektivu se vyjadřují v ukazatelích plánu sociálního rozvoje pracovního kolektivu. Účelem části plánu, která je věnována těmto úkolům, je pomáhat zdokonalovat systém společenských organizací i neinstitutionalizovaných činností, v nichž se pracující projevují a v nichž realizují svoji společenskou aktivitu.

K projevům společenské aktivity pracovního kolektivu patří mimo jiné socialistické soutěžení, zlepšovatelské a vynálezecké hnutí. Výchova k těmto formám kolektivního života v pracovním kolektivu je důležitým činitelem, který kladně působí na sociální klima v pracovní skupině a s nímž se nutně musí počítat v plánu sociálního rozvoje pracovního kolektivu.

Politická a společenská uvědomělost má též velký vliv na utváření *sociálních hodnot* jednotlivců i celých pracovních kolektivů. Jednotlivci i pracovní skupiny sice sami vytvářejí svou hierarchii hodnot, ale podléhají při tom působení společenských a skupinových vlivů.

Sociální hodnoty jsou vedle sociálních norem nejvýraznějším znakem sociálního klimatu. V sociálních hodnotách se odráží sociální orientace a kulturní úroveň členů pracovní skupiny.

Sociální hodnoty jsou důležitými faktory, které ovlivňují jednání jednotlivců i celých pracovních skupin. Snaha o jejich dosažení ovlivňuje zásadním způsobem

vztahy k jiným jednotlivcům a jiným pracovním skupinám. Sociální hodnoty umožňují posoudit jednání jiných a slouží též jako základ hodnocení společenské prospěšnosti jednotlivých členů i celé pracovní skupiny. Systém hodnot a jeho poznávání u jednotlivých profesních skupin umožňuje efektivněji využívat motivačních nástrojů, racionálněji řídit apod.

Systém sociálních hodnot úzce souvisí s prací a životním stylem, a proto studium hodnotového systému je nástrojem zpřesňování poznatků o charakteru sociálních skupin v podniku a o postojích, názorech, přáních a požadavcích členů pracovního kolektivu.

Například výzkumy sociální pozice a role vedoucích pracovníků obvykle ukazují, že vedoucí pracovníci požadují více klidu ke koncepční práci a méně operativní administrativy, více pravomoci v rozhodování a větší možnost výběru spolu-pracovníků. Jako důvody případného odchodu ze své funkce uvádějí především malé uspokojení z práce, pracovní přetížení a nedostatek pravomoci.

Průzkumy prováděné mezi dělníky ukazují, že dělníci přikládají značný význam fyzickému pracovnímu prostředí a organizaci práce a jako důvod nespokojenosti uvádějí namáhavou a rizikovou práci. Mají též výhrady k vicesměnnému provozu (převážně k odpoledním a tím spíše k nočním směnám, které vyžadují více přihlížet v plánu sociálního rozvoje ke ztíženým pracovním podmínkám v těchto směnách) a k přidělování práce.

V pořadí sociálních hodnot se výrazně projevuje i společenské zřízení. Markantním příkladem je skutečnost, že zatímco výzkumy mezi americkými dělníky ukazují, že na prvním místě v hierarchii hodnot je jistota zachování pozice v zaměstnání, sovětské výzkumy uvádějí na prvním místě charakter práce a její zajímavost.

Proto při plánování opatření, jimiž se má působit na žádoucí hodnotovou orientaci pracovníků, je třeba především vycházet z důkladného poznání dosavadní hierarchie hodnot jednotlivých pracovníků i pracovní skupiny jako celku, to znamená i z poznání, čím je tato hierarchie hodnot ovlivněna. Významnou pomocí jsou vědecky zdůvodněné prognózy vycházející z předpokládaných změn v hodnotové

orientaci v souvislosti s vědeckotechnickým rozvojem a s vývojem způsobu života společnosti.

Závěry

Velmi stručně nastíněné problémy sociálního klimatu, jež se opírají především o konkrétní sociologické průzkumy, vyžadují další řešení. Sociální plánování a sociální prognózování dává k tomu značnou možnost. Plánování sociálního rozvoje kolektivu pracovníků má napomoci tomu, aby člověk byl prakticky uváděn do složitě soustavy sociálních vztahů jako uvědomělý subjekt. Předcházet tomu musí ovšem poznání, jaký konkrétní vztah je mezi řídicími složkami a pracovními skupinami i jejich jednotlivými členy.

Jde tedy o složitou problematiku řešení sociálního rozvoje, jež vyžaduje vědecké předvídání. Jde o cílevědomé usměrňování chování lidí, jejich postojů, jejich hodnotové orientace a jejich sociálních norem v procesu řízení pracovních skupin.

Sociální plánování a sociální prognózování faktorů sociálního klimatu umožňuje využívat toho, že sociální klima je ve značné míře určováno mírou identifikace norem. postojů a cílů jednotlivých pracovníků s normami a cíli pracovních skupin, podniků i celé společnosti. Čím vyšší bude míra identifikace, tím příznivější bude i sociální klima, což je bezprostředně významné pro plnění úkolů a cílů pracovních skupin, podniků i celé společnosti. Naopak malá nebo nedostačující míra identifikace znamená, že se u jednotlivců a pracovních skupin vyvinuly normy a cíle protikladné zájmům a cílům podniků a společnosti, čehož doprovodným jevem je vznik nežádoucích konfliktů.

Míra identifikace pracovníků s prací, s pracovní skupinou, s řízením a s podnikem ovlivňuje potenciální i reálnou fluktuaci, popřípadě stabilitu v zaměstnání. Zaměstnanci s vysokým stupněm identifikace patří zpravidla k nejstabilnějším kádrům. Výsledky výzkumů potvrzují též hypotézu, že se u pracovníků s vysokým stupněm identifikace méně objevují příznaky pracovních stressů.

Seriózní zkoumání faktorů, jež ovlivňují sociální klima, jejich měření a prognózování jejich dynamiky je významným po-

lem teoretické práce v sociologii. Průmyslová sociologie může tak významně přispět ke zkvalitnění řízení pracovních skupin, což je dnes prvořadým úkolem řízení socialistického podniku.

Literatura

- [1] Armelin, P.: *Zur Problematik des Betriebsklimas*. Berlin 1965.
- [2] Friedeburg, L.: *Sociologie podnikového klimatu*. In: *Dialektika a sociologie*. Praha, Svoboda 1967.
- [3] Kolář, J.: *Sociologie podniku*. Praha, Práce 1968.
- [4] Kučera, J.: *Pracovitost, pracovní morálka a iniciativa*. Praha, Práce 1972.
- [5] Kuliková, J.: *Socialističeskaja disciplina truda*. Moskva 1970.
- [6] Kunze, J.: *Betriebsklima*. Berlin, Verlag Tribüne 1969.
- [7] Lenin, V. I.: *Polnoje sobranije sočiněnij*. Moskva. Izd. 5. Tt 36, 42.
- [8] Sarapata, A. - Doktor, K.: *Elementy sociologii przemyslu*. Warszawa 1963.
- [9] *Sociální klima podniku*. Výzkumná zpráva Institutu průmyslové výchovy. Praha 1972.
- [10] *Sociální pozice a role vedoucích pracovníků v socialistickém podniku*. Výzkumná zpráva katedry sociologie a psychologie VŠE. Praha 1968.
- [11] *Sociální struktura socialistického podniku — sociologicko-psychologický rozbor kolektivu pracujících se zřetelem k sociálnímu plánování a řízení podniku*. Výzkumná zpráva katedry ekonomické sociologie a psychologie VŠE. Praha 1973.
- [12] *Sociologický průzkum sociálního klimatu ve třech vybraných slévárenských provozech*. Výzkumná zpráva VÚSTE. Praha 1971.
- [13] *Sociologický průzkum sociálního klimatu ve vybraných slévárnách*. Výzkumná zpráva VÚSTE. Praha 1973.
- [14] *Sociologický průzkum vedoucích pracovníků ve strojírenských podnicích a výzkumných ústavech v ČSR*. Výzkumná zpráva VÚSTE. Praha 1970.
- [15] Zpráva předsednictva ÚV KSČ k ekonomickým otázkám z 27. listopadu 1973.

Резюме

Линикова Л.: Планирование и прогнозирование факторов социального климата

Одним из показателей условий, в которых живет и работает человек является социальный климат. Это очень сложная и до сих пор немного исследованная подвергнутой реальности.

Социальный климат как часть социальной среды определяют не только объективные общественные законы, но здесь находит себе применение тоже ряд субъективных элементов.

Центральной проблемой считается социальный климат в рабочей группе. На него влияет

ряд факторов, которые возможно измерять мерой отождествления с работой, с рабочей группой, с управлением и с предприятием.

Самыми важными факторами социального климата возможно считать управление рабочими коллективами, организацию труда и социальные нормы, включая правила выработки труда и общественную сознательность работников, которая ведет к повышению общественной активности, например, в форме социалистического соревнования, рационализаторского движения, и тоже социальные ценности.

Социальное планирование и социальное прогнозирование факторов социального климата сделают возможным решение проблем социального климата путем целеустремленного направления поведения людей, их отношений, их ценностной ориентации и социальных норм в процессе управления трудовыми группами.

Серьезное изучение факторов, которые влияют на социальный климат, их измерение и прогнозирование их динамики является значительной областью теоретической работы в социологии. Индустриальная социология может таким образом оказать значительную помощь усовершенствованию управления рабочими группами, что сегодня является первоочередной задачей управления социалистическим предприятием.

Summary

Lišková, L.: Planning and Forecasting of Social Climate Factors

One of the indicators of conditions, in which people live and work, is the social climate. It is a very complicated reality, that has been little explored till now.

The social climate as a part of the social environment is not given only by objective social laws, but a series of subjective elements asserts here itself, too.

The social climate in the working group is taken for the central problem. It is influenced by a series of factors, whose influence may be measured by the size of the identification with the work, with the working group, with the management and with the enterprise.

The management of working collectives, the organisation of work and social norms including rules of the execution of work and the working morale, the political and social consciousness of the working people, which leads to the raise of the social activity, for example in the form of the socialist competition, improvers' and inventors' movement, and finally social values can be taken for the most important factors of the social climate.

Social planning and social forecasting of factors of the social climate enable to solve problems of the social climate by the conscious regulation of the people's behaviour, of their attitudes, of their value orientation and of social norms in the process of management of working groups.

A serious investigation of factors, that have influence on the social climate, of their measurement and of the forecasting of their dynamics is a significant sphere of the theoretical work in the sociology. The industrial sociology can in this way significantly contribute to the improvement of the management of working groups, which is nowadays the first-rate task of the management of a socialist enterprise.

Sociologický pohled na profesální uplatnění absolventů VŠE Praha

ALENA KUNSTOVÁ—MARIE TLÁSKALOVÁ
MIROSLAV RUMLER—JANA LOSOVÁ

Vysoká škola ekonomická, Praha

Zkušenosti z procesu výstavby v socialistických zemích dokazují, že řízení ekonomiky je nejen nejdůležitějším, ale také stále náročnějším úkolem ze všech, které musí komunistická strana řešit po vítězství proletářské revoluce. Ekonomika a politika jsou dvě hlavní dialekticky spjaté sféry společenského života.

Základem socialistické ekonomiky je dnes mohutný průmysl a mechanizovaná zemědělská velkovýroba, pokroková věda a vysoce kvalifikované kádry dělníků, odborníků a vedoucích hospodářských pracovníků.

S každou novou vyšší etapou komunistické výstavby společnosti však zákonitě vzrůstá i složitost a náročnost ideologických úkolů, spojených s potřebou zvyšování úrovně vzdělání všeobecného i odborného. Orientace komunistické strany na zvyšování stupně celkové efektivity rozvoje národního hospodářství si naléhavě vyžaduje, aby se pronikavě zlepšilo i ekonomické vzdělání pracujících.

V celém složitém systému ekonomické výchovy pracujících má přirozeně zvláštní místo náročná ideově politická a profesionální příprava vysokoškolsky kvalifikovaných odborníků—ekonomů. Výraznou složkou kvalifikace pracovníků této specializované inženýrské profese je práce s lidmi, řízení pracovních kolektivů, ovlivňování jejich organizovanosti a výkonnosti. Zejména práce řídicích pracovníků, ať již působí v podnikové sféře či ve státním aparátu, má proto silný aspekt ideově výchovný. V mnoha směrech je právě řízení rozvoje sociálních kolektivů pracujících složitější a profesionálně náročnější, než je tomu například u systémů strojních.

Tato a další hlediska se odrážejí i v rostoucích nárocích a pozornosti, která je věnována vysokému ekonomickému škol-

ství, problémům jeho rozvoje a zejména uplatnění odborníků připravovaných ekonomickými školami.

Je proto přirozené a velmi účelné zaměřit i část kapacity specializovaného sociálně ekonomického výzkumu právě na tyto závažné otázky.

Ještě před patnácti lety byly počty kvalifikovaných pracovníků této inženýrské profese neuspokojivé. Např. v roce 1958 připadalo na 10 000 obyvatel jen 6 odborníků s vysokoškolským ekonomickým vzděláním, v roce 1961 pak 7 odborníků. Teprve po tomto roce nastal vzestupnější trend v počtu těchto odborníků, takže v roce 1970 připadalo již na 10 000 obyvatel 18 odborníků s vysokoškolským ekonomickým vzděláním, včetně absolventů odvětvových ekonomik (produkovaných ČVUT, VŠZ aj.). Podle šetření o odbornících ze září 1970 pracovalo v ČSR 12 452 odborníků ekonomů s vysokoškolským ekonomickým vzděláním.¹

Největší počet vysokoškolsky vzdělaných ekonomů přichází do jednotlivých sfér národního hospodářství ČSSR z Vysoké školy ekonomické v Praze a Bratislavě.

Vědeckovýzkumné pracoviště fakulty řízení VŠE Praha se již od poloviny roku 1969 zabývá problematikou posluchačů a absolventů VŠE a jejich profesním zaměřením a uplatněním. První výzkumy tohoto pracoviště byly nejprve orientovány na studenty hlásící se a přijaté na VŠE pro školní rok 1969—1970 a potom na získání údajů o absolventech VŠE (resp. VŠPHV a VŠPS) za posledních 20 let. Tyto výzkumy měly orientační a podkladový charakter a byly ukončeny v roce 1970.

Poté bylo přikročeno k zpracování projektu sociologického výzkumu „Uplatnění absolventů denního a dálkového studia VŠE z let 1959—1971 v praxi“.

¹ Všechny tyto údaje viz Československá statistika, a poř. č. 8 z r. 1971.

Rada Práce, poř. č. 34 z r. 1961, poř. č. 2 z r. 1967

Tento projekt byl koncipován nejen na získání údajů týkajících se vlastního uplatnění ekonomů v praxi (tj. odpovědné, funkční a platové zařazení, funkční a platové postupy, perspektivy vývoje našich absolventů, jejich fluktuace atd.), ale i na otázky spojené s výukou na VŠE, zejména postgraduálního, ale i řádného studia. Zjištěné názory absolventů VŠE na skladbu a optimální poměr předmětů jednotlivých studijních oborů se staly podkladovým materiálem pro přípravu přestavby výuky na VŠE, která je již na této škole realizována. Všeobecně lze říci, že technické změny ve výrobě v důsledku komplexní racionalizace a nastupující automatizace staví do popředí požadavek co nejširšího všeobecného vzdělání odborníků, které umožní jejich příští snazší adaptabilitu v konkrétních podmínkách, přesunutí části odborné přípravy přímo do pracovního procesu a současné využití možnosti studia v systému postgraduálního vzdělávání.

Současná přestavba výuky na VŠE vycházela též z tohoto požadavku a vytkla si za cíl rozšíření profilu absolventa. Širší profil absolventa bude založen na hlubší a důkladnější teoretické přípravě a umožní snazší adaptabilitu absolventa a jeho větší společenskou použitelnost jak pro plnění úkolů v dnešní praxi, tak i se zřetelem na úkoly perspektivní. V souvislosti se současnou integrací vysokého ekonomického školství v naší republice byly některé výsledky výzkumu, týkající se profilu absolventa, využity i při přestavbě výuky na VŠE v Bratislavě.

Tento výzkum o „Uplatnění absolventů denního a dálkového studia VŠE z let 1959–1971 v praxi“ byl v roce 1973 ukončen.

Sociologický popis souborů

Vlastní sběr prvotních údajů byl proveden formou anonymního dotazníku u všech absolventů VŠE z těchto let a údaje pak byly zpracovány na samočinném počítači.

Návratnost rozeslaných dotazníků činila u absolventů denního studia 36 %, u absolventů dálkového studia 50 %. V obou případech bylo dosaženo vynikající reprezentativnosti u předem vytčených znaků: rok ukončení studia, fakulta, obor studia

a pohlaví. To umožnilo generalizaci našich závěrů v obou souborech v konečné komparační studii. Ze sociologických údajů je snad nutno předeslat, že v obou souborech převažovali muži (což odpovídá i skutečné struktuře absolventů). Věkový průměr respondentů činil u denních absolventů 29 let a u dálkových 42 let.

Téměř polovina respondentů je bydlícím i zaměstnáním koncentrována do hlavního města ČSSR – Prahy. Okolo dvou pětín respondentů nachází dnes své uplatnění v podnikové sféře, zhruba jedna pětina pracuje v nadpodnikové sféře a ostatní jsou zaměstnáni ve státní správě či školách, výzkumných pracovištích, bankách apod.

Funkční zařazení respondentů jsme rozložili do sedmi skupin v hierarchii funkcí od nejvyšších (ministři, náměstci ministrů, generální ředitelé apod.) k nejnižším (referenti závodů a podniků, odborní pracovníci, asistenti apod.). Z údajů vyplynulo, že absolventi dálkového studia pracují více než z poloviny ve vyšších a špičkových funkcích, zatímco absolventi denního studia převážně ve středních funkcích.

Ne právě potěšitelné je zjištění, že okolo 20 % absolventů jak denního, tak i dálkového studia pracuje dnes (i přes změny zaměstnavatele, které uskutečnilo 50 % respondentů) ve funkcích, pro které není předepsáno vysokoškolské vzdělání. Tento poznatek se týká v obou souborech daleko více žen než mužů.

Zabývali jsme se také fluktuací, resp. změnami zaměstnavatelů našich respondentů, aniž bychom hodnotili kladnost či zápornost tohoto jevu. Zajímaly nás spíše důvody těchto změn. přičemž jsme hypoteticky předpokládali, že hlavním důvodem změny zaměstnavatele bude nedostatečné finanční ocenění. Tato důležitá hypotéza byla výpověďmi zcela vyvrácena, neboť oba soubory označily shodně na prvním místě jako hlavní důvod odchodu od bývalého zaměstnavatele „nedostatečnou perspektivu funkčního postupu“, dále „malé využití schopností a vědomostí“, „důvody bytové a rodinné“ a teprve na čtvrtém místě „nedostatečné finanční ocenění“ (respondenti vybírali jeden z předem vyznačených důvodů změny).

Společenská angažovanost obou souborů je poměrně vysoká jak co do členství,

tak i co do zaujímaných politicko-společenských funkcí.

Hlavní odvětvové sféry uplatnění absolventů VŠE v praxi

V této části výzkumu jsme se pokusili získat obraz, ve kterých odvětvích národního hospodářství se absolventi VŠE především uplatňují a s jakými konkrétními podmínkami uplatnění svého vzdělání se v těchto odvětvích setkávají. Z tohoto důvodu jsme analyzovali začátky pracovní činnosti absolventů denního studia u prvního zaměstnavatele ihned po absolvování vysoké školy a eventuální přechody těchto absolventů mezi jednotlivými odvětvími během let praxe. Po všech uvedených změnách zaměstnavatelů absolventů VŠE obou forem studia — denního a dálkového — byly sledovány současné hlavní odvětvové sféry uplatnění těchto absolventů.

Absolventi denního studia VŠE nastupují k prvnímu zaměstnavateli z velké části do odvětví, která odpovídají jejich studovanému oboru; nejčastěji tak činí absolventi oboru učitelství ekonomických předmětů. Konkrétní pracovní zařazení, které v těchto odvětvích absolventi denního studia VŠE u prvního zaměstnavatele zastávají, však už u více než poloviny respondentů studovanému oboru neodpovídá.

Absolventi denního studia nastupují tedy k prvnímu zaměstnavateli nejčastěji do odvětví průmyslu, obchodu a školství a kultury. V ostatních odvětvích národního hospodářství nachází své první zaměstnání pouze malé procento respondentů souboru (viz graf č. 1). Při sledování odvětvového uplatnění absolventů denního studia u prvního zaměstnavatele jsme hlouběji analyzovali tato tři základní odvětví.

Nejlepší nástupní funkční a platové podmínky pro respondenty denního studia, kteří právě nastupují do praxe, jsou v odvětví školství. Téměř všichni respondenti denního studia, nastupující k prvnímu zaměstnavateli do tohoto odvětví, byli zařazováni na funkce s předepsaným vysokoškolským vzděláním — středoškolské profesoři, asistenti a odborní asistenti vysokých škol a odborní pracovníci výzkumu — a byly na ně kladeny požadavky

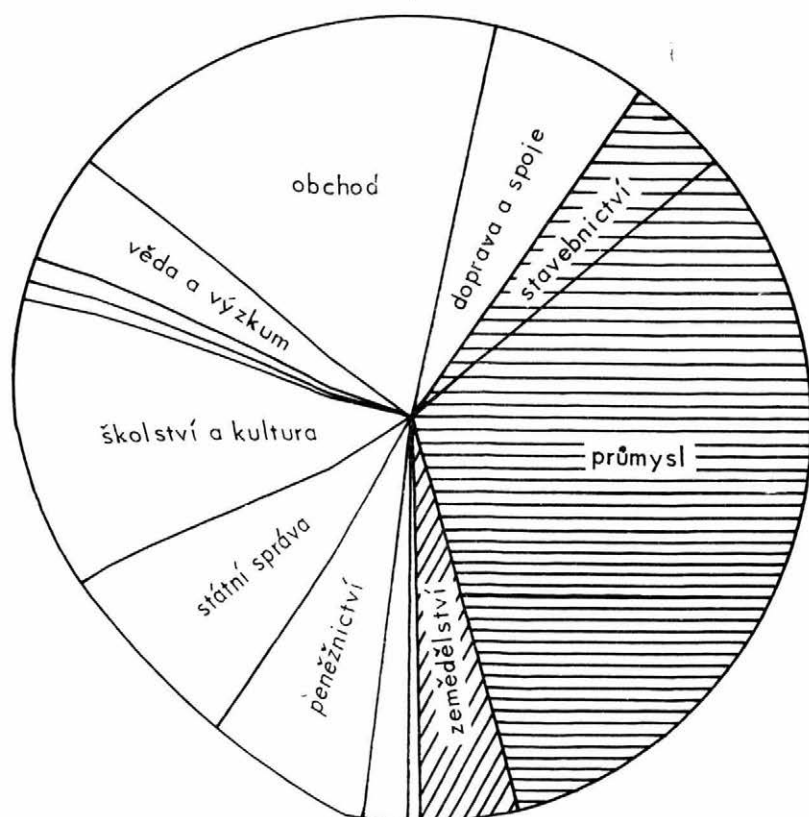
přiměřené jejich studiu na VŠE nebo i vyšší. Úrovní funkčního zařazení odpovídá i jejich platové ocenění; jejich nástupní plat je v průměru vyšší než nástupní platy respondentů v dalších dvou základních odvětvích — průmyslu a obchodu. Během doby zaměstnání v tomto odvětví se však priorita ztrácí. Absolventi denního studia zaměstnaní v tomto odvětví zaznamenávají malý funkční postup, který je ovlivněn systémem funkčního postupu na vysokých školách, tzn. buď dlouhou dobou praxe nebo dosažením vyšší pedagogické či vědecké hodnosti. Též platový postup respondentů v tomto odvětví je nízký. Přesto však je toto odvětví z hlediska fluktuace nejstabilizovanější. Pozitivní roli hrají zřejmě jiné výhody — délka prázdnin apod.

V odvětví průmyslu a obchodu patří podmínky uplatnění absolventů denního studia k nejhorším v rámci národního hospodářství. Tito absolventi zde nastupují do nejnižších funkcí — referentů podniků, eventuálně vedoucích oddělení malých podniků apod. Pro většinu těchto funkcí, a to především v obchodě, nebývá předepsáno vysokoškolské vzdělání a na respondenty bývají většinou kladeny nižší požadavky, než na jaké je připravila škola, a nebývá dostatečně využito jejich schopností a získaných vědomostí. Horší stránkou věci je skutečnost, že polovina absolventů denního studia nezaznamenává v těchto odvětvích u prvního zaměstnavatele žádný funkční postup. I po změně zaměstnavatele zastávají absolventi zaměstnání v těchto odvětvích dosud z $\frac{1}{3}$ funkce s nižším předepsaným vzděláním. Úrovní funkčního zařazení odpovídá u respondentů v těchto odvětvích i úroveň platová, která patří v souboru absolventů VŠE k podprůměrným.

Změna prvního zaměstnavatele absolventů denního studia, ke které dochází u poloviny těchto absolventů, se uskutečňuje většinou během 1.—3. roku zaměstnání. Z velké části mění tyto absolventi svého zaměstnavatele v rámci odvětví, do kterého po absolvování VŠE nastoupili. Volba nového zaměstnavatele je zřejmě značně ovlivněna znalostí problematiky daného odvětví. Celkově vykazují úbytek respondentů — i když ne příliš výrazný — odvětví průmysl a obchod, přírůstek vyka-

Graf č. 1

Rozmístění respondentů denního studia VŠE u prvního zaměstnavatele
v jednotlivých sektorech a odvětvích národního hospodářství (v %)

primární sektor

3,57 %

sekundární sektor

37,74 %

terciární sektor

58,60 %

z toho: zemědělství 3,57%

z toho: průmysl 33,48 %
stavebnictví 4,26 %

z toho: doprava 6,52 %

obchod 19,22 %

věda a výzkum 4,43 %

komunální služby 0,70 %

zdravotnictví 0,43 %

školství 12,17 %

státní správa 7,65 %

peněžnictví 6,35 %

politické 1,13 %

organizace

0,09 %

neuveveno

zuje státní správa, peněžnictví a pojišťovnictví.

V odvětvích státní správy a peněžnictví se uplatňují lépe a častěji absolventi s určitou dobou praxe. Jsou jim zde vytvářeny většinou výhodné funkční i platové podmínky. Tuto skutečnost lze dokumentovat získanými empirickými fakty. Absolventi VŠE, kteří pracují v těchto dvou jmenovaných odvětvích, patří v souboru absolventů denního studia funkčně i platově k nejvýše postaveným.

Též absolventi dálkového studia VŠE se po ukončení školy uplatňují především v průmyslu, obchodě a státní správě. Podmínky jejich uplatnění v těchto odvětvích nesou společné znaky se souborem absolventů denního studia, tzn. že nejlepší funkční i platové podmínky uvádějí absolventi v odvětví státní správy, v odvětví průmyslu a obchodu patří tyto podmínky k nejhorším. Vcelku jsou absolventi dálkového studia funkčně i platově zařazeni poněkud výše, než absolventi denního studia VŠE, zastávají též špičkové funkce. Tuto skutečnost ovlivňují objektivní faktory: vyšší věk absolventů dálkového studia a z toho vyplývající delší doba praxe a dále jejich vyšší politická angažovanost.

Věkové aspekty uplatnění absolventů VŠE

Studiu věkového složení obyvatelstva je v současné době věnována velká pozornost prakticky v celém světě. Tato problematika je sledována z celé řady hledisek a věnují se jí různí odborníci — sociologové, psychologové, zdravotníci, pedagogové a další. Člověk prochází během svého života řadou různých stadií a jde o to poznat, jak jsou která stadia významná pro něj i pro společnost, v níž žije.

Zabývají-li se studiem věkové stratifikace odborníci v kapitalistických zemích, je tento zvýšený zájem odrazem narůstajících problémů kapitalistické společnosti, rozporem mezi mladou a střední generací. Tato disproporce, zvaná „krize středního věku“, byla popsána řadou autorů a i v našem odborném tisku o ní nacházíme zmínky. V praxi kapitalistické společnosti se projevuje zvýšenou nezaměstnaností pracovníků kolem čtyřicítky. Jsou pova-

žováni za staré, těžko získávají pracovní příležitost, dostávají se do izolace. Je pravda, že tento jev se týká různých sociálních skupin různou měrou. Zatímco dříve se spíše týkal manuálních pracovníků, v současné době se dotýká již i inteligence ve stále větší míře a postihuje odborné a vysoce kvalifikované kádry.

Protože věkové stratifikaci inteligence bylo u nás věnováno poměrně málo pozornosti, koncipovali jsme naše sociologické výzkumy tak, abychom získali možnost posoudit podle hlavních kritérií, jak věk ovlivňuje možnost uplatnění ekonomů — vysokoškoláků v praxi. Získané výsledky, doplněné dalšími poznatky z předcházejících výzkumů nabízejí možnost konfrontace.

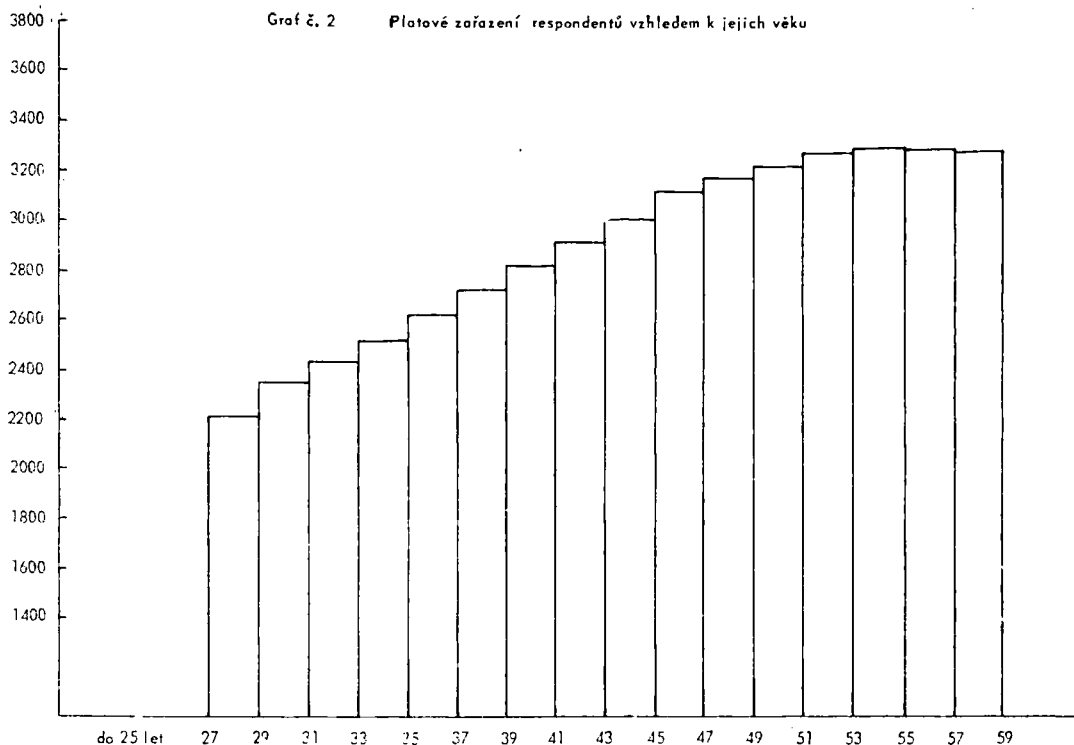
Jedním z hlavních údajů o uplatnění absolventů VŠE je jejich funkční a platové zařazení. Po ukončení školy nastupují absolventi do funkcí na nejnižší úrovni — tedy na úrovni referentů či samostatných referentů. Značná část absolventů nastupuje dokonce do funkcí, pro něž není předepsáno vysokoškolské vzdělání. Absolventi dálkového studia mají své počáteční funkční zařazení vyšší, což je odrazem praxe, kterou absolvovali před ukončením studia. Srovnáváme-li však funkční zařazení z hlediska věku respondentů, potom se ukazuje, že není prakticky žádný rozdíl ve funkčním a platovém zařazení absolventů denního a dálkového studia.

Během celé životní kariéry můžeme přesně sledovat prakticky rovnoměrný funkční a platový vzestup.

Souhrnně můžeme říci, že absolventi ve věku 26–30 let pracují převážně ve funkcích, které jsme označili jako *nižší*. Na *střední* úroveň funkcí přicházejí většinou ve věku 30–38 let. Pokud se naši absolventi vypracují na *vyšší* funkční úroveň, potom to většinou bývá ve věkovém rozmezí 38–55 let. Na *špičkovou* funkční úroveň se již samozřejmě dostává jen velmi malý počet absolventů, přitom to obvykle bývá ve věku 44–55 let.

S těmito údaji korespondují i zjištění o platu respondentů. Průměrný základní hrubý měsíční plat absolventů VŠE ve věku 26–31 let je 2314 Kčs, ve věku 38–43 let 2851 Kčs a ve věku 50–55 let 3299 Kčs (přesnější platové členění viz graf č. 2). Skutečný příjem je však vyšší

Graf č. 2 Platové zařazení respondentů vzhledem k jejich věku

o pohyblivou složku platu (odměny, prémie, podíly na hospodářských výsledcích atd.), jejíž výše je samozřejmě různá podle zastávané funkce a podle odvětví národního hospodářství, v němž absolventi pracují, avšak v průměru tvoří cca 16,0 % základního hrubého platu.

Uvedené údaje dokazují pravidelný funkční i platový postup během téměř celého produktivního věku. Výjimku tvoří pouze absolventi starší 55 let, kteří zůstávají na funkční a platové úrovni, kterou dosáhli dříve. Můžeme tedy říci, že prakticky do tohoto věku si postupně vytvářejí pozice, na nichž potom končí svoji pracovní kariéru.

V úvodu k této části jsme se zmínili o narůstajícím sociálním problému v kapitalistických zemích — o „krizi středního věku“. Na základě poznatků ze sociologických výzkumů absolventů VŠE a výsledků podobných výzkumů můžeme říci, že tento problém je v naší socialistické společnosti naprosto neznámý. Naše zřízení se stará o stále zlepšování životních podmínek, které umožňují zachování a obnovu fyzických a duševních sil do vyso-

kého věku, a zároveň dává všem dostatek příležitostí, aby uplatnili tyto síly i bohaté pracovní a životní zkušenosti ve prospěch celé společnosti. Tuto příležitost dává na základě rovnoprávnosti všem — jak mladým, tak starým, přičemž klíčem k odměňování není věk, ale podíl na rozvoji společnosti. Na tomto základě se vytváří vztah mezi mladou, nastupující generací a starší generací, která dosud vytváří převážnou část hodnot. Proto v socialistické společnosti nemůže vzniknout sociální choroba „krize středního věku“.

Jsou-li, jak jsme si ukázali, objektivní podmínky pro uplatnění absolventů VŠE v praxi ve všech věkových kategoriích stejné, neznamená to, že jsou stejné i subjektivní podmínky. Všimněme si alespoň některých rozdílů ovlivněných věkem. Studium různých specialistů věnované věkové stratifikaci je zaměřeno na získání praktických zkušeností a poznatků, jak motivovat, usměrňovat a zdokonalovat jedince v různém věkovém stadiu. Pokusili jsme se ověřit některá tato zjištění v našem souboru.

Psychologové ukazují, že člověk má na-

prosto odlišné cíle v okamžiku, kdy vstupuje do praktického života, a naprosto jiné uprostřed životní kariéry, ve věku kolem čtyřicítky. V okamžiku, kdy člověk dosáhne dospělosti, je fakticky jeho hlavním posláním založit rodinu, zajistit si potomstvo a materiálně je zabezpečit. Proto vydává většinu své energie, aby se co nejlépe uplatnil. Je čínorodý a průbojný, snaží se o rychlý postup v životní kariéře. *Avšak kolem čtyřicítky přichází nová fáze, kvalitativně zcela odlišná. Pokud chce uplatnit všechna svá potenciální bohatství, stát se vyváženou osobností, přichází fáze uvažování, prohlubování, seberealizace.* Je to období tvořivé práce, kdy kterákoli činnost ve zvoleném nebo určeném povolání překračuje jen závislé opakování a může obsahovat něco nového, obohacujícího vývoj společnosti.

Tato tendence k tvořivé práci nutí pracovníky středního věku k rozšíření vlastního intelektuálního pole, a to nejrůznějšími formami. To však není jediný důvod, který vede čtyřicátníky k získávání dalších teoretických znalostí. V tomto věku dochází většinou k dospívání dětí, končí důležitá etapa jejich vývoje, dochází ke konfrontaci názorů s touto nastupující mladou generací na jedné straně, na druhé straně osamostatnění dětí dává rodičům více volného času i prostor pro další intelektuální rozvoj. U lidí středního věku dochází ke změně hierarchie životních hodnot. Velký vliv na další rozvoj lidí středního věku má i zaměstnání. V tomto věku často mívá pocit, že už mu nemůže nic poskytnout, že mu nepřináší nic nového, dostává se do sevření stereotypem, z něhož může být východiskem získávání a využívání nových poznatků a postupů.

Působí tu ještě jiný jev — snad ze všech nejdůležitější: prodlužování lidského života se současným zrychlením vývoje spojeného s rozvojem vědeckotechnické revoluce. Ve většině činností se mění a modernizují pracovní postupy, takže lidé určitého stáří se již nemohou spokojit se svým původním vzděláním.

Výsledky našich výzkumů potvrzují uvedená zjištění. Velká většina respondentů soudí, že získané znalosti i jejich kvalita byly po ukončení studia dostačující a odpovídaly požadavkům hospodářské praxe. S rostoucím odstupem od ukončení školy

a zároveň s rostoucími novými požadavky praxe začínají pocívat nutnost dalšího teoretického zvyšování kvalifikace. Nedostatečnou teoretickou základnu nejvíce pocívuji respondenti ve věkové kategorii 38—43 let. Ve věku 30—40 let většina respondentů uvažuje o dalším postgraduálním studiu. Přitom největší zájem při postgraduálním studiu je o tyto předměty: teorie řízení, automatizace a mechanizace, ekonomická sociologie a psychologie, rozbor hospodářské činnosti a další. Zjištění, že studiu vědecké aspirantury se převážně věnují absolventi středního věku, rovněž potvrzuje výraznou snahu o zvýšení pracovní kvalifikace v tomto životním období.

Uvedené údaje jsou velmi závažné. Ukazuje se, že vzniká početná, ale z věkového hlediska poměrně úzká sociální skupina, která má opravdový, intenzivní zájem a potřebu zvyšovat svoji kvalifikaci a rozšiřovat získané vědomosti. Tomuto zájmu je třeba vycházet vstříc při sestavování postgraduálních kursů i při všech úvahách o doplňování a zvyšování kvalifikace. Přitom se však nesmí zapomínat na zvláštní specifika této sociální skupiny.

Již při přípravě výzkumu jsme hypoteticky předpokládali, že vzhledem k velké šíři zkoumaného souboru bude třeba k jeho studiu diferencovaný přístup v závislosti na věku respondentů. Vlastní výzkum potvrzuje, že skutečně existuje diferenciace jak funkčního a platového postavení, tak i jejich názorů a postojů k řadě významných otázek. Získané výsledky dokazují, že jde o významnou problematiku, které bude nutno věnovat i nadále pozornost.

Některé specifické rysy v uplatnění žen-absolventek VŠE

Z údajů obou částí našeho výzkumu — tj. jak výzkumu absolventů denního, tak absolventů dálkového studia — vyplynula celá řada odlišností v uplatnění žen ve srovnání s muži. Většina těchto specifických rysů v uplatnění ekonomek v praxi je charakteristická i obecně pro sociální skupinu zaměstnaných žen (např. pomalejší funkční postup, nižší odměňování apod.).

Než přejdeme ke konkrétním údajům

našeho výzkumu, připomeňme si alespoň stručně některé nezbytné údaje o naší ženské populaci.

ČSSR patří mezi země s vysokou zaměstnaností žen, ale také s vysokou kvalifikací a vzdělaností žen. Podle posledních oficiálních údajů z roku 1972 pracovalo v našem národním hospodářství téměř 3,5 miliónu žen, tzn. že podíl žen na celkovém počtu pracujících tvořil 47 %. (Pro srovnání: V socialistických zemích se podíl ekonomicky aktivních žen pohybuje v rozmezí 42–51 %, v kapitalistických zemích — s výjimkou Rakouska — mezi 33–36 %).² Ekonomická aktivita žen se — podle mezinárodních statistických údajů — rok od roku zvyšuje, přičemž se v socialistických zemích zvyšuje podstatně rychlejším tempem než v kapitalistických. S rostoucí ekonomickou aktivitou žen je v socialistických zemích výrazně spojena i stále se zvyšující kvalifikace a vzdělání žen. Socialistické státy předstihly ve vzdělání žen, a to jak ve vyučení, tak i ve středoškolském a vysokoškolském vzdělání, dnešní vyspělé kapitalistické státy.

Pokud jde o Československo, potvrzuje tento fakt — kromě jiného — např. neustále stoupající podíl žen-vysokoškolaček na celkovém počtu vysokoškoláků: od školního roku 1958/59 do školního roku 1962/1963 stoupl z 30 % na 40 %. V dalších letech se podíly vysokoškolsky studujících žen a mužů již podstatně nezměnily, takže i dnes tvoří ženy dvě pětiny všech vysokoškolsky studujících v ČSSR.³ Podobné údaje by bylo možno uvést i z ostatních zemí socialistického tábora.

Sledujeme-li zastoupení žen na jednotlivých typech vysokého školství v naší republice, ukazují souhrnná podrobnější fakta, že feminizovány jsou vysoké školy universitního směru a podíl posluchaček ekonomických věd dosahuje téměř 50 %. Na ostatních směrech vysokých škol, zejména na technických, převládají muži.⁴

Z vysokého ekonomického školství jsou *feminizovány národohospodářské fakulty*, a to jak na VŠE v Praze, tak i v Bratislavě; v Bratislavě též i fakulta obchodní. Také náš výzkum (v němž ženy tvořily 46 % respondentů denního a téměř 20 % respondentů dálkového studia) potvrzuje,

že nejvíce žen absolvuje právě fakultu národohospodářskou, kde v současné době ženy tvoří již nadpoloviční většinu u denního studia a téměř třetinu absolventů u studia dálkového. Vysoký podíl žen na celkovém počtu absolventů národohospodářské fakulty vyplývá z feminizace některých studijních oborů této fakulty (především oboru učitelství ekonomických předmětů). Podíl žen na celkovém počtu absolventů VŠE u obou forem studia rok od roku roste. Vzestupný trend podílu žen dokumentuje tento údaj: Poměr v zastoupení mužů a žen se u denního studia začal vyrovnávat od r. 1963 a od r. 1966 již mají ženy početní převahu nad muži, u dálkového studia se podíl žen od r. 1960 do r. 1971 čtyřnásobil (ze 7 % na 28 %).

Zajímavé je zjištění, že *ženy* v obou zkoumaných souborech jsou *věkově mladší* než muži; markantní rozdíl je především u respondentů dálkového studia (kolem 7 let). U souboru respondentů denního studia je věkový rozdíl způsoben především feminizací nejmladších absolventských ročníků. U souboru dálkového studia je nižší věk žen dán faktem, že většina žen studuje dálkově VŠE ještě před založením rodiny, eventuálně krátce po jejím založení (o čemž svědčí podstatně vyšší procento svobodných žen než mužů v tomto souboru, popř. i menší počet dětí u žen), zatímco muži dálkově studují většinou až později, po delší době praxe (započitatelná praxe v oboru u mužů činí v průměru 9 let, u žen 6 let).

S vyšším věkem mužů-respondentů *dálkového studia*, a tím i delší dobou jejich praxe pravděpodobně souvisí i častější zařazování (proti ženám) na funkce s předepsaným vysokoškolským vzděláním, a to ještě v době před ukončením dálkového studia VŠE. Proto si také muži mnohem častěji než ženy doplňují své vzdělání dálkovým studiem ke zvýšení kvalifikace vzhledem k zastávané funkci. Po ukončení dálkového studia se sice zvyšuje počet žen ve funkcích s předepsaným vysokoškolským vzděláním, ale i potom je jich stále ještě kolem 40 % v zařazení, které neodpovídá jejich kvalifikaci. Také jejich současné funkční zařazení zůstává nižší než funkční zařazení mužů. Na

² Statistická ročenka 1972. Praha 1972, s. 131.

³ Statistická ročenka 1971. Praha 1971, s. 491.

⁴ Statistická ročenka 1972. Praha 1972, s. 503 (přečty).

špičkových a vyšších funkcích je zařazen vždy více než dvojnásobek mužů než žen souboru respondentů dálkového studia. Taktéž ve středních funkcích jsou zařazeni muži častěji než ženy. Ženy mají naopak převahu až v nižších funkčních kategoriích.

Podobná situace je i ve funkčním zařazení respondentek, které absolvovaly denní studium, a to bez ohledu na rok ukončení studia, absolvovaný studijní obor či odvětví národního hospodářství, v němž pracují. Bezprostředně po ukončení studia není sice ve funkčním zařazení mužů a žen souboru denního studia významnějších rozdílů, i když se i zde ukazuje tendence zařazovat do vyšších funkčních kategorií spíše muže. K výraznějším přesunům dochází až během praxe. V současné době je funkční zařazení respondentek denního studia téměř shodné s funkčním zařazením respondentek studia dálkového, tzn. že *na špičkových a vyšších funkcích, a ještě i na funkcích středních jsou ženy zařazeny jen v poloviční míře ve srovnání s muži.*

Ve zřejmé souvislosti s funkčním zařazením a funkčním postupem je *fluktuaace*. Na základě údajů získaných výzkumem nebylo sice možno přesně určit, do jaké míry změna zaměstnavatele ovlivňuje rychlost funkčního postupu, z údajů však zcela jasně vyplývá, že u respondentů obou zkoumaných souborů, a to bez rozdílu pohlaví, je *nejčastější příčinou fluktuaace právě nespokojenost s funkčním zařazením, resp. perspektivou dalšího funkčního postupu.* Ženy-respondentky dálkového studia, které na rozdíl od respondentek denního studia mění častěji než muži zaměstnavatele (a to jak během studia, tak i po jeho ukončení), uvádějí na druhém místě jako příčinu změny rodinné důvody (muži postih reorganizací) a stejnou měrou nedostatečné využití kvalifikace (tuto příčinu pak shodně i muži a ženy souboru denního studia). Protože dominující příčinu změny — malou perspektivu funkčního postupu — uvádějí v obou souborech zejména ženy, můžeme usuzovat i na jejich častější nespokojenost s funkčním zařazováním. Toto zjištění je navíc podpořeno i názorem respondentů na ocenění absolventů VŠE v praxi, kdy za hlavní příčinu někdy nedostatečného

ocenění považují respondenti obou souborů nejčastěji, zejména pak ale opět ženy, preferování délky praxe před ekonomickým vzděláním (tj. v podstatě kvalifikační podcenění ekonomických funkcí). Např. finanční podcenění ekonomických funkcí je pak uváděno až v mnohem menší míře a je zajímavé, že ženami méně často než muži, což částečně svědčí o stále ještě přetrvávajícím subjektivním přesvědčení žen o spíše „doplňkovém“ charakteru jejich příjmů.

Také při sledování otázky platového zařazení absolventek VŠE se potvrzuje všeobecně známý fakt, že *ženy dosahují nižšího platového zařazení než muži.* U respondentů, kteří absolvovali denní studium, jsou sice platy mužů a žen při nástupu do praxe téměř stejné, s přibývajícím praxí však platová křivka stoupá prudčeji u mužů než u žen, takže v současné době tvoří rozdíl v průměru téměř 400 Kčs (průměrný hrubý měsíční plat mužů činí 2541 Kčs, žen jen 2162 Kčs). U respondentů, kteří absolvovali dálkové studium, jsou rozdíly mezi platy mužů a žen ještě větší (asi 500 Kčs): základní hrubý měsíční plat bezprostředně po ukončení studia činil u žen 1933 Kčs, zatímco u mužů 2451 Kčs; v současné době jsou průměrné hrubé měsíční platy mužů 2997 Kčs, žen pouze 2485 Kčs. Skutečný příjem bývá často vyšší ještě o pohyblivou složku platu, která je vždy častější a vyšší u mužů.

Výše platového zařazení je — kromě mnoha dalších faktorů — ovlivněna pravděpodobně i odvětvím národního hospodářství, v němž respondenti pracují. Jak již bylo uvedeno, nejčastěji se absolventi VŠE uplatňují v odvětví průmyslu (z žen téměř třetina). Ženy-respondentky obou forem studia se ale potom uplatňují nejčastěji, dokonce častěji než muži, v odvětví školství, kultura a osvěta a v odvětví obchod a veřejné stravování, tedy právě v odvětvích, která jsou i z celostátního hlediska feminizována a která již tradičně patří mezi odvětví s nižší platovou úrovní. Nižší platovou úroveň v těchto odvětvích dokumentují i naše údaje. — Srovnání průměrných platů celého souboru s respondenty v uvedených odvětvích (rozdíl činí v průměru více než 200 Kčs). Četnější uplatnění žen než mužů v těchto

odvětvích ovšem zcela logicky souvisí s absolvovaným studijním oborem. Ženy absolvují nejčastěji právě obory učitelství, ekonomika vnitřního obchodu, finance apod., jež profesionálně odpovídají odvětvím, v nichž potom pochopitelně nacházejí nejčastěji své uplatnění.

Pokud jde o další zvyšování kvalifikace během praxe, a to formou jak postgraduálního studia, tak vědecké aspirantury, účastní se ho ženy zhruba jen v poloviční míře než muži; při srovnání formy absolvovaného studia pak ještě mnohem méně respondentky dálkového než denního studia.

Je možno konstatovat, že z uvedených odlišností v praktickém uplatnění mužů a žen — absolventů VŠE — se nejzávažnější týkají především funkčního a s ním spojeného platového zařazení.

Z celé řady příčin nižšího funkčního i platového zařazení našich absolventek, které jsou objektivního i subjektivního charakteru, platné většinou nejen pouze pro sociální skupinu vysokoškolsky vzdělaných žen, ale i obecně pro ekonomicky aktivní ženy v celostátním měřítku, se nám v případě ekonomek-absolventek VŠE jeví jako nejzávažnější tyto příčiny: v průměru nižší věk a s tím i spojená kratší doba praxe žen (se stoupajícím věkem a délkou praxe se většinou zvyšuje i funkční a platové zařazení), častější uplatnění žen v odvětvích národního hospodářství s nižší platovou úrovní a v neposlední řadě jejich specifické postavení ve společnosti (platné pro ženy i obecně). Toto jejich specifické postavení je podmíněno zejména plněním jak socioprofesionální, tak i rodinné role, jež s sebou nese řadu povinností a zvýšených nároků na osobnost ženy a způsobuje pak nedostatek volného času, s tím spojenou omezenou možností dalšího zvyšování kvalifikace, větší společensko-politické angažovanosti žen a někdy i nedostatek odvahy k převzetí odpovědnosti na vyšší funkci apod.

Jak dokumentují údaje našeho výzkumu, je uplatnění žen-absolventek VŠE v praxi ve srovnání s muži v řadě případů odlišné, bohužel vždy v negativním smyslu pro ženy. Domníváme se proto, že je třeba i v této oblasti věnovat stále velkou pozornost řešení tzv. ženské otázky a apelovat na zavedení takových opatření,

kteřá by pozici žen-vysokoškolaček v jejich společenském uplatnění odpovídajícím způsobem řešila a uspokojivě i vyřešila.

V socialistické společnosti se stává vzdělání jedním z nejdůležitějších faktorů, podmiňujících ekonomický růst v době, kdy extenzivní faktory jsou vyčerpány. Socialistická společnost v době postupující vědeckotechnické revoluce dává všem mladým lidem příležitost ke studiu a vytváří všechny podmínky pro rozvoj jejich nadání a uplatnění pracovních zájmů.

Úsilí, které se dnes věnuje otázkám plánování přípravy vysokoškolských kádrů, nemá však dosud odpovídající protějšek ve sledování a hodnocení využití těchto kádrů v praxi. Socialistická společnost musí však mít i výrazný objektivní zájem na efektivním hospodaření s kvalifikovanými odborníky. Proto využití vzdělání pracovníků jako jednoho z intenzifikačních faktorů ekonomického růstu je dnes např. zcela zákonitě v popředí vědeckých výzkumů v SSSR.

Těmito problémy se také zabývalo červencové zasedání ÚV KSČ v r. 1973. Lze však souhlasit se slovy s. J. Fojtíka na tomto zasedání, který zdůraznil, že „je nanejvýš potřebné, aby odpovědní vedoucí hospodářství pracovníci i vedoucí pracovníci jiných úseků — centrálními institucemi počínaje — si plně uvědomovali význam zvyšování kvalifikace, podněcovali pracující ke studiu a vytvářeli k tomu podmínky a aby efektivně s kvalifikovanými kádry potom hospodařili“.

Резюме

Кунстова А. — Лосова П. — Румлер М. — Тласкалова М.: Социологическая оценка профессионального участия выпускников Высшей экономической школы в Праге

Давая глобальную оценку вопросу, какое участие в практической деятельности принимают выпускники Высшей экономической школы в Праге, мы натолкнулись на ряд проблем более важного и менее важного характера. Более глубокий анализ причин некоторых отрицательных проявлений и их взаимных связей предполагает пойти далее получения эмпирического материала и более интенсивными методами изучать отдельные проблемы. Эти сведения являются только первым информационным руководством, показывающим проблемы, на которые выпускники в практике наталкиваются.

Экономическая интеллигенция прошла в социалистическом обществе относительно бы-

строе количественное развитие. В настоящее время в народном хозяйстве работает около 20 тысяч экономистов с высшим образованием, т. е. примерно 7 % из всего числа специалистов с высшим образованием в ЧССР. Притом требования повысить число профессиональных экономистов возрастают.

Анализ исследования дал эти основные познания в деле участия инженеров-экономистов в практической деятельности:

Выпускники Высшей экономической школы в Праге после получения диплома чаще всего поступают на работу в трех отраслях: в промышленности, торговле и в области школьного дела. В подавляющем большинстве случаев поступление на работу в этих отраслях находится в соответствии с изучаемой специальностью, что бесспорно является положительным фактором. Одной из предпосылок эффективного использования квалификации является возможность работать по специальности, в которой отдельное лицо приобрело профессиональные знания. Если это условие не выполнено, тогда появляется реальная предпосылка не только неиспользования квалификации, но появляется необходимость приобрести определенный другой круг специальных знаний, появляется в определенном смысле другая профессиональная ориентация, чем была та, к которой готовили выпускников в течение ряда лет. Этот фактор может быть настолько важным, что он может быть одной из предпосылок потенциальной текучести.

С точки зрения фактической текучести основными причинами изменения работодателя оказались недостаточная перспектива повышения по службе, семейные и жилищные условия и недостаточное использование способностей и знаний. Проблемы текучести являются важными проблемами, поскольку текучее движение молодых инженеров очень большое.

После окончания Высшей экономической школы выпускники стационарных отделений чаще всего поступают на более низкие посты. Поступление на должность выпускников заочной учебы после окончания Высшей экономической школы несколько отличается: в среднем дело идет о пожилых людях, прошедших продолжительный срок практической деятельности, многие из которых занимают требующие высокой квалификации должности еще в течение своей учебы. Однако около 37 лет среднего возраста выпускников обеих видов учебы нет уже более существенных различий в занимаемых ими должностях. На руководящие должности инженеры-экономисты поступают на границе 44—45 лет возраста.

Самостоятельно было проанализировано участие в практической деятельности выпускников-экономистов. Этот анализ дал интересные, хотя отчасти ожидаемые, итоги. Рост образованности женщин очень выразительно проявляет себя (в отличие от высших учебных заведений технического направления) в учении экономическим наукам в вузе. В Высшей экономической школе в Праге уже феминизирован факультет народного хозяйства, прежде всего учебная специальность экономических предметов в школах II ступени.

Оклад после поступления на службу у экономистов после окончания Высшей экономической школы почти такой же как и у мужчин, но с ростом стажа он растет медленнее чем у мужчин и медленнее также повышение женщин по службе в сравнении с мужчинами. Причины коренятся прежде всего в том, что женщины моложе мужчин, у них в среднем более короткий стаж и они больше принимают участие в работе отраслей с более низким уровнем оклада. Более медленное повышение по службе и связанный с этим размер оплаты труда обусловлены также общим положением женщины в обществе, где на женщин пока менее часто и менее охотно возлагают руководящие функции. Оклад у женщин опять-таки в общем считается скорее дополнительной оплатой.

Дальнейший круг вопросов исследования касался взглядов выпускников Высшей экономической школы на дальнейшее повышение квалификации. Общее отношение к этим вопросам у выпускников Высшей экономической школы очень положительно. Однако на практике на курсах переподготовки и в научной аспирантуре принимает участие лишь небольшое число выпускников Высшей экономической школы. Реальным путем к устранению отставания практики от современных знаний науки оказывается система циклической подготовки руководящих кадров разных ступеней управления.

Summary

Kunstová A.—Losová J.—Rumler M.—Tláškalová M.: Sociological View of the Professional Careers of Graduates from the High School of Economics (HSE) Prague

In globally evaluating the question of how the graduates from the High School of Economics, Prague, assert themselves in practice, we have come across a great number of more or less relevant problems. A more fundamental analysis of the causes of some negative phenomena and their interrelations implies going beyond the acquired empirical material and examining the separate problems by more intensive methods. The knowledge of this fact offers only the first informative guidance pointing to problems most frequently faced by the graduates in practice.

In the socialist society, the economic intelligentsia has passed through a relatively rapid quantitative development. At present, about twenty thousand economists with higher education — i. e. about seven per cent of the total number of experts with higher education in Czechoslovakia — are working in the area of national economy, while claims laid on the number of experts-economists are increasing.

As concerns the careers of engineers-economists in practice, the research analysis has led to the following conclusions:

After their graduation ceremony, the graduates of the High School of Economics,

Prague, most frequently enter a job in three branches: industry, commerce and the educational system. In an absolute majority of cases, taking up work in these branches is in harmony with the line studied: this, beyond any dispute, is a positive fact. One of the preconditions of making effective use of qualification in practice is the possibility of working in the branch in which the individual has acquired expert knowledge. The non-fulfilment of this condition brings about not only a real precondition for not making use of qualification but the necessity arises to acquire another complex of expert knowledge, i.e., in a certain sense, to acquire, another expert orientation than that for which the High School of Economics graduates have been prepared for a number of years. This factor may be so relevant that it represents one of the preconditions of potential fluctuation.

From the point of view of factual fluctuation, the following factors appeared to be the main reasons for changing the employer: an insufficient perspective of functional promotion, family and housing reasons, and a small use of abilities and knowledge. The problems of fluctuation are relevant problems due to the fact that the fluctuation mobility of young engineers is very high.

After completing their studies at the HSE, the day-study graduates most frequently enter lower functions. The functional rating of the university-extension graduates is rather different. On the average, this concerns older people with longer practice, many of whom have been performing exacting functions already in the course of their studies. At the average age of about 37 years, however, there are no substantial differences in the functional rating of the graduates of both the forms of study. Engineers-economists enter upon their peak functions at the age of 44—54 years.

An independent analysis was devoted to the positions of women graduates-economists in practice. It brought interesting, though partly expected results. The growth of the level of the women's education manifests itself very significantly (in contrast to technical colleges) in the university studies of economic sciences. On the High School of Economy, Prague, the Faculty of National Economy has already been feminized — first of all the branch of teaching economic subjects at schools of the second cycle.

The women-economists' starting salaries after completing the High School of Economy are almost the same as in the case of men — but with the passing of the years of practice, they rise slower than those of men, and also the functional advancement of women is substantially slower in comparison with men. The reasons lie primarily in the fact that women are younger than men: their time of practice is shorter on the average and they work more frequently in branches with a lower salary level. The slower functional advancement and the height of remuneration connected with it are conditioned also by the general position of women in society: women are less frequently and less readily entrusted with leading functions. Besides, the woman's salary is generally considered rather as a supplementary pay.

A further group of research questions related to the HSE graduates' views of further raising the qualification level. The general attitude of HSE graduates to these questions was very positive. In practice, however, only a small number of HSE graduates take post-graduate courses or work as scientific aspirants. The system of cyclic preparation of the leading cadres on various levels of management seems to be a real way towards eliminating the lag of practice behind modern scientific knowledge.

K otázke elementárneho poznania sociálnej skutočnosti

MARTIN KATRIAK

Sociologický ústav SAV, Bratislava

Gnozeologické otázky sú princípálnymi otázkami v borbe človeka o čo najpravdivejšie a najúplnejšie poznanie sveta. Svedčí o tom rad rôznych, často vzájomne si protirečiacich gnozeologických koncepcií, ktoré sa vynorili v dejinnom vývine filozofie. Základnou otázkou tu je, ako viesť proces poznania a myslenia, aby bola istota, že sa dôjde k pravdivým poznatkom o skúmanej reálnej skutočnosti. Zaručiť koincidenziu získaných poznatkov s objektívnou skutočnosťou nemôže taký prístup k skúmaniu javov, ktorý by bol výsledkom nejakého subjektívneho názoru, ale len prístup, ktorý vychádza zo správnych teoretických princípov a je náležite preskúšaný dlhodobou úspešnou vedecko-výskumnou a širšou spoločenskou praxou. Takým prístupom sa javí prístup, ktorý vypracovala dialekticko-materialistická gnozeológia požadujúca, aby sa v poznávanom procese dôsledne uplatnilo nielen bezprostredné zmyslové poznanie javov a teoretické myslenie, ale aj *moment praxe* ako základný, východiskový i hodnotiaci, kritický činiteľ v tomto procese. Okrem toho sa vedeckosť tohto prístupu prejavuje aj v tom, že kategoricky postuluje, aby poznanie ako zložitý dialektický proces prenikania rozumu do podstaty javov išlo paralelne s cestou, po ktorej sa vyvíja skúmaný fenomén objektívnej skutočnosti.

Je všeobecne známe, že objekt sociologického výskumu je značne zložitý. Táto jeho zložitosť evidentne ukazuje, že tu naprosto nemožno postačiť s takými prístupmi, ako sa používajú v prírodných, technických, prípadne i v jednotlivých špeciálnych spoločenských vedných disciplínach. Špecifický gnozeologický prístup, ktorý je nevyhnutné voliť pri sociologickom výskume, determinujú najmä tieto momenty:

— špecifická zložitosť a značná variabilnosť sociálnej reality, spôsobená veľmi rôznorodým pôsobením vedomia, resp. sub-

jektívneho činiteľa; v spoločenských procesoch vystupuje človek nielen ako objekt, ale súčasne aj ako konajúci, iniciatívny a projektujúci subjekt, sledujúci určité ciele, zámery, ktorých poznanie je neraz značne sťažené;

— na rozdiel od biologických, fyzikálnych a iných podobných javov, ktoré možno podrobiť presnému bezprostrednému pozorovaniu, meraniu a experimentovaniu, sa objekt sociologických výskumov vo veľkej miere vymyká takým výskumným operáciám; naproti tomu sú spoločenské javy, procesy a deje neprehľadné, vyvíjajúce sa v širokých priestorových dimenziách a v pomerne dlhých časových intervaloch; iné sú opäť krátkotrvajúce a periodicky sa opakujúce; v mnohých prípadoch sa krátkodobé a dlhodobé zmeny vzájomne prenikajú, čím je rovnako sťažené ich pozorovanie;

— aj menšie a vymedzené časti spoločenskej reality nie sú väčšinou dostupné priamemu a systematickému pozorovaniu, nemožno ich rozkladať ako fyzikálne, prípadne biologické javy, lebo sú súčasťou citlivej, živšej, zložitým spôsobom usporiadanej štruktúry, ktorá sa ľahko naruší neopatrným a najmä neodborným prístupom k jej štúdiu;

— značné komplikácie vyplývajú z toho, že sám sociológ je súčasťou spoločenského diania, z čoho, pravda, v istom zmysle vyplývajú určité prednosti; to však môže zároveň ľahko viesť k tomu, že sa do procesu skúmania vnášajú subjektívne prvky, čím býva nepriaznivo dotknutá objektivita skúmania;

— spoločenské javy sa musia skúmať v ich organickom začlenení v sociálnom procese, že ich nemožno oddeľovať a skúmať za pomoci rôznych technických pomôcok ako napr. mnohé prírodné javy;

— sociálne javy sú výlučne javmi hromadného charakteru, čo spôsobuje, že je k nim ťažký prístup a že sa pri ich skú-

mani takmer vždy musia používať kvantitatívne, štatistické metódy;

— v mnohých prípadoch ide o poznávanie subjektívne sprostredkovaných hodnôt a vzťahov, najmä vzťahov človeka ako subjektu ku kolektívu i celému spoločenstvu subjektov a vzťahov človeka k rôznym materiálным a ideovým hodnotám a vonkajšiemu svetu ako celku;

— ide súčasne veľmi často o poznávanie rôznych vlastností ľudí, najmä psychických, teda takých javov, ktoré sa vymykajú bezprostrednému pozorovaniu a meraniu;

— značná zložitosť sociologického skúmania je spôsobená aj tým, že vo vývine a fungovaní spoločenských javov sa uplatňuje pluralita, často latentne pôsobiace príčiny, no rovnako aj ťažko postihnuteľné funkcionálne a dialektické zákony;

— sociálny, resp. sociologický jav je útvarom statickým a súčasne dynamickým a ťažko možno zachytiť jeho štruktúru a jeho vonkajšie súvislosti v zmenách, vo vývine, dynamike;

— veľkou prekážkou exaktného vedeckého skúmania javov sociálnej skutočnosti je značná nepresnosť používaných pojmov a kategórií, ktoré vzhľadom na značnú variabilnosť spoločenských javov je nevyhnutné neustále spresňovať, no rovnako sťažuje tento výskum aj pomerne slabá rozvinutosť metód exaktného sociologického bádania.

Pôsobenie všetkých uvedených momentov veľmi sťažuje odhalenie príčin a zákonitostí, ktorými sa riadi vývin a spoločenské fungovanie týchto javov. Avšak aj napriek tomu, že je objekt sociologického výskumu značne zložitý, menlivý, neprehľadný a ťažko pozorovateľný, predsa len v zmysle dialekticko-materialistickej gnozeológie je, ako v jeho javovej podobe, tak aj v jeho podstate „veci o sebe“, plne poznateľný, a to najmä za predpokladu, že sa na jeho poznávanie, skúmanie, volia adekvátne, vedecky zdôvodnené metodologické postupy a prostriedky.

V. I. Lenin napísal, že „inak než prostredníctvom pocitov sa nič nemôžeme do-

zvedieť o nijakých formách hmoty, ani o nijakých formách pohybu“.¹ Podľa dialektického materializmu prameňom všetkých našich vedomostí je zmyslové vnímanie materiálneho sveta. Rozum sám o sebe nie je schopný poznávať skutočnosť nezávisle od zmyslov.² Avšak zmyslové poznanie, pokiaľ ho takto z metodických dôvodov abstrahujeme, nemôže u človeka jestvovať bez súčasného racionálneho poznania. Zmyslový stupeň poznania zákony musí byť završený jeho racionálnym stupňom. Iba takto vzniká skutočné ľudské poznanie v pravom zmysle, v zmysle určitého poznatku alebo určitého komplexu poznatkov o vonkajšej skutočnosti.

Osobitnú funkciu v procese poznávania spĺňa prax ako materiálna činnosť ľudí na vedomom a cieľavedomom pretváraní prírody a spoločnosti pomocou istých materiálnych prostriedkov: pracovných nástrojov, nástrojov poznania, spoločenských inštitúcií a organizácií. Ak zmyslový odraz skúmaných objektov je prvým stupňom poznávacieho procesu a racionálne poznanie druhým stupňom, tak materiálna prax je nielen východiskovým momentom, ale súčasne aj kritériom pravdivosti a spoľahlivosti, reliability výsledkov poznania. Priliehavo konštatuje P. V. Kopnin, že „najväčším výdobytkom filozofického myslenia je začlenenie praxe do teórie poznania“.³ Prax je nielen základom, ale aj určitým dovŕšením procesu ľudského poznania. Podľa Lenina „hľadisko života, praxe musí byť prvým a základným hľadiskom teórie poznania“.⁴

Vynára sa otázka, ako aplikovať tézy dialekticko-materialistickej gnozeológie v procese vedeckého skúmania sociálnej reality, resp. jej relatívne samostatných, komplexne poňatých útvarov — sociologických javov. Evidentne sa ukazuje, že vzhľadom na ich špecifické ustrojenie je potrebné voliť osobitný, špecifický výskumný postup.

Špecifickosť tohto postupu je podľa nášho názoru determinovaná tým, že pri vedeckom skúmaní sociologických javov nemôžeme všetky ich zložky a elementy bez-

¹ Lenin, V. I.: *Spisy*, zv. 14. Bratislava 1958, s. 269 a n.

² Ojzerman, T. I.: *Základné stupne poznávacieho procesu*. Bratislava 1958, s. 16.

³ Kopnin, P. V.: *Dialektika poznávacieho procesu*. In: *Základy marxistickej filozofie*. Bratislava 1963, s. 266.

⁴ Lenin, V. I.: *Spisy*, zv. 14. Bratislava 1958, s. 125. Známy je Leninov výrok: „Od živého nazerania k abstraktnému mysleniu a od neho k praxi — takáto je dialektická cesta poznania pravdy, poznania objektívnej reality. *Spisy*, zv. 38. Bratislava 1961, s. 179.

prostredne zmyslove odrážať, vnímať, ale že k poznaniu niektorých stránok a momentov týchto javov treba pristupovať aj sprostredkované, to znamená, že pri ich skúmaní nemožno vystačiť s bezprostredným vedeckým pozorovaním, ale že treba siahnuť aj po iných spôsoboch poznávania, resp. získavania vedeckých informácií, faktov. To je nevyhnuté najmä preto, že nemožno uznať za postačujúce behavioristické štúdium a vysvetlenie spoločenských procesov v ich totalite.

1. Bezprostredné zmyslové poznanie objektívnej stránky spoločenskej skutočnosti

Je pravidlom, i keď nie vždy dôsledne aplikovateľným, že sociológ — podobne ako iní vedci — má prichádzať s predmetom svojho výskumu do bezprostredného styku, že ho má bezprostredne „zmyslovo poznávať“, pozorovať. Tento prístup, označovaný ako priame vedecké pozorovanie, však nemožno dôsledne aplikovať vo všetkých prípadoch, ale len pri poznávaní objektívnej stránky spoločenskej skutočnosti, a to najmä v prípadoch, keď sú predmetom výskumu:

- malé sociálne skupiny, pravda, ako ukážeme neskôr, len za určitých podmienok;

- objektivizované, materiálne spoločenské a individuálne výtvary čiže výsledky praktickej činnosti ľudí;

- objektivizované prejavy, správanie ľudí v zmysle, ako chápe tieto prejavy psychologický behaviorizmus (napr. určité návyky, spôsoby správania, reč, radosť, smiech, odpor a pod.);

- v obmedzenej miere niektoré spoločenské pohyby, aktivity, deje a procesy a medziľudské vzťahy, založené na výrobnéj a inej ekonomickej aktivite ľudí;

- zložky a momenty prírodného a spoločenského prostredia, ktoré obklopuje najmä menšie sociálne skupiny;

- iné podobné javy, ktoré možno bezprostredne pozorovať, získavať o nich fakty priamym pozorovaním a študovať ich takmer s prírodovedeckou presnosťou.

Z gnozeologického hľadiska je pri poznávaní objektívnej stránky spoločenskej reality principiálnym momentom, že jej

jednotlivé zložky, znaky alebo momenty vyvolávajú vo vedomí pozorovateľa celkom určité pocity a vnemy, aké zodpovedajú objektívnej povahe pozorovaných zložiek, vlastností a momentov skutočnosti. Táto vlastnosť elementárneho, zmyslového poznania umožňuje odlišovať rôzne zložky, znaky a momenty spoločenských javov navzájom. „Rovnaké vlastnosti telies, ktoré sa odlišujú čo do stupňa alebo intenzity väčšia alebo menšia teplota, väčšia alebo menšia váha a pod.), vyvolávajú v nás vcelku pocity jedného typu, ktoré sa však predsa líšia zvláštnosťami súvisiacimi s intenzitou týchto vlastností. V zhode a rozdielnosti pocitov, ktoré sú vyvolané pôsobením hmotných objektov, prejavuje sa zhoda a rozdiel vlastností týchto objektov“.⁵

Zmyslové pocity a vnemy zodpovedajú pozorovaným objektom tak, ako kópie predmetov zodpovedajú samotným predmetom. „Pocity a vnemy sú zobrazenia, snímky, obrazy materiálnych objektov. Táto téza — konštatuje I. V. Kuznecov — je jednou zo základných kameňov dialektikomaterialistickej teórie poznania. Prírodné vedy nesporne dokázali jej platnosť“.⁶ To značí, že zrakové, sluchové, hmatové a iné pocity a vnemy dávajú správny obraz nielen každého jednotlivého predmetu, ale aj celých skupín vnímaných predmetov, pravda, s určitou výhradou, na čo ešte poukážeme.

Zmyslovému poznaniu, správnejšie vnímaniu ako forme odrazu skúmaného objektu sú vlastné tieto dva dôležité znaky: po prvé, že vnímanie je bezprostredným odrazom skúmaného objektu, čo znamená, že medzi zmyslovým poznaním a skúmaným objektom niet žiadnych medzičlánkov, a po druhé, že je vždy odrazom určitých, jedinečných vlastností konkrétnych materiálnych objektov, nie napr. váhy, farby, rozmerov vôbec, ale váhy, farby atd. daného predmetu v daný moment, na danom mieste a za daných okolností.⁷ Týmto charakteristickými znakmi sa vyznačuje aj bezprostredné pozorovanie, ktoré sa používa v rôznych formách, vo veľkom rozsahu a takmer výlučne ako základná metóda získavania vedeckých faktov, včítane rôznych druhov experimentu v pri-

⁵ Konstantinov, F. V. (red.): *Základy marxistickej filozofie*. Bratislava 1963, s. 121.

⁶ Tamže, s. 121.

⁷ Tamže, s. 123.

rodných vedách a v určitých modifikáciách, prirodzene, aj v sociologickom výskume.

Na základe toho, čo sme uviedli, by sa mohlo pozdávať, že bezprostredné zmyslové poznanie objektívnej stránky spoločenskej skutočnosti, pokiaľ ide o jeho pravdivosť a spoľahlivosť, je vcelku dosť jednoduché, že sa tu azda nevyskytujú žiadne komplikácie. No nie je to tak. Zmyslové odrážanie pozorovaných objektov, ich znakov, stránok a momentov je totiž nerozlučne späté s vnútornou skúsenosťou, procesom myslenia a celým psychickým usporiadaním skúmajúceho subjektu, v dôsledku čoho dochádza k tomu, že proces zmyslového poznania, vnímania, môže byť a často aj je ovplyvňovaný vnútornými zážitkami pozorovateľa. Práve pod vplyvom týchto psychických zážitkov sa stáva, že človek vidí viac, než bezprostredne vníma, resp. v niektorých prípadoch menej, čím, pravda, sa v oboch prípadoch môže narušiť pravdivosť obsahu bezprostredného vnímania.

O čo tu v podstate ide? Keď totiž „niečo vnímame, alebo pozorujeme“ — konštatuje V. Filkorn — „robíme to na podklade a pozadí svojich predošlých skúseností a poznatkov, ktoré stvárnili náš subjekt. Ani v obyčajnom, ani vo vedeckom poznaní ani jeden jav sa neodráža vo vedomí vo svojej originálnej čistote a chudobe, t. j. niet čistého pasívneho pozorovania, ako niet ani úplne pasívneho odrážania vôbec...“⁸ To znamená, že každý fakt, najmä ak sa má vyjadriť vo forme výpovedi, nadväzuje na pojmovú, teoretickú a terminologickú aparáturu daného obdobia, že sa v našom vedomí pripína na nejakú koncepciu, ktorá ho prečnieva a ktorou stráca svoju výlučnú bezprostrednosť: už pri najprimitívnejšej faktovej výpovedi hovoríme niečo aj o podstate predmetu. Z toho vyplýva, že v procese vnímania, odrážania javu môže dochádzať, a viac alebo menej aj dochádza, k určitému skresleniu, sfalšovaniu vnímaného javu. Ide tu o vplyvy tzv. apriórnych postojov alebo určujúcich postojov osobných, dobových, svetonázorových, triednych a iných,⁹ ktoré sa nevyhnutne zúčastňujú na

vnímaní javu a jeho vyjadrení vo forme faktu.

Okrem toho ani jeden pozorujúci subjekt nie je bez predsudkov, bez určitých myšlienkových stereotypov, predpojatých myšlienok „a nenecháva hovoriť čisté javy, t. j. realitu takú, aká je nám prístupná prostredníctvom samých zmyslov... Každý človek — konštatuje V. Filkorn — „na základe svojho celkového názoru pripúšťa určité možnosti, nemožnosti, pravdepodobnosti, typy, normy, logické formy a evidencie, do rámcov ktorých vtisnáva aj svoje budúce skúsenosti. Mnohokrát sa stáva, že ak sa nový jav (prípadne niektorý z jeho znakov, pozn. M. K.) a fakt... nedá začleniť, subsumovať pod nadobudnuté kategórie, tak alebo ostáva prakticky nepovšimnutý, nevnímavý, alebo sa považuje za neprijateľný, podozrivý, pochybný, zle analyzovaný, za neúplný, prípadne nepodstatný a bezvýznamný“.¹⁰ To znamená, že vplyvy rôznych predsudkov, na uplatnenie ktorých je v sociologických výskumoch mnoho príležitostí (početní a často nie náležite odborne pripravení výskumní spolupracovníci - aktivisti, zložitá a menlivosť skúmaných javov atď.), môžu sa veľmi negatívne dotknúť pravdivosti a úplnosti bezprostredného poznania javov, resp. získavania objektívnych a všestranných vedeckých faktov pozorovaním.

Pri bezprostrednom vnímaní, odrážaní materiálnych, objektívnych stránok skúmanej skutočnosti môžu sa negatívne uplatniť aj vplyvy tzv. prvotných hypotéz alebo vplyvy určitých úsudkov a kritérií, podľa ktorých sa skúmané javy, ich zložky a znaky vyberajú, triedia a hodnotia.¹¹ Keďže je sociálna skutočnosť značne zložitá a variabilná v čase i priestore, môže sa ľahko stať, že pod vplyvmi týchto hypotéz uniknú našej pozornosti významné znaky, ktoré by z hľadiska skúmaného problému bolo treba pozorovať, alebo opačne, že pozorujeme stránky alebo znaky javu pre náš problém irelevantné. Môžu byť prípady, že skúmajúci subjekt pod vplyvom prvotných hypotéz pridáva „domýšľa“ k skúmanému javu znaky, ktoré v skutočnosti jav nemá, prípadne ich poňma skomolene. Výsledky takého chybného

⁸ Filkorn, V.: *Úvod do metodológie vied*. Bratislava 1960, s. 80 a n.

⁹ Tamže, s. 80, 81.

¹⁰ Filkorn, V.: c. d., s. 81, 82.

¹¹ Tamže, s. 82.

ného poznania môžu viesť buď k idealizovaniu, alebo pesimizovaniu skúmanej skutočnosti. To znamená, že potenciálne negatívne vplyvy prvotných hypotéz treba mať v evidencii, aby sme ich mohli z procesu poznania zámerne vylučovať.

Na druhej strane vplyvy prvotných hypotéz, konštatuje V. Filkorn, sú vždy de facto reálne a nevyhnutné, pretože vedcovi pomáhajú orientovať sa v neprehľadnom množstve javov. A tak je to najmä pri pozorovaní. „Úloha logiky pozorovania“ — uvádza Filkorn „nepozostáva v mechanickom oddeľovaní faktov od ich interpretácie (prvotných hypotéz), pričom by sme fakty považovali za skaly, ktoré ponechávame vo vede a interpretácie z nej odstránime. Logika pozorovania musí síce rozlišovať (nie však oddeľovať javovú stránku faktu od jeho stránky interpretačnej) a musí udať aj metódy, ktorými toto rozlišovanie uskutočnime, no toto rozlišovanie nie je nikdy úplné, lebo nikdy úplne nepoznáme pozadie, ktoré stváňaže vonkajší vplyv predmetu v nás; v každom prípade však interpretácie nesmieme a priori odhadzovať ako menejcenné, nepravdivé a pod., ale musíme ich preskúmať, t. j. dívať sa na ne z hľadiska praxe, či, ako a nakoľko boli overené praxou. To isté “ — uvádza autor v poznámke — „sa týka nielen pozorovania, ale aj analýzy, experimentovania, definovania a ostatných postupov, pri ktorých prvotné hypotézy tiež hrajú úlohu, ba sú ich vnútornou súčiastkou, tak ako sú súčiastkou faktu.“¹²

Treba teda mať v evidencii, že uvedené negatívne vplyvy pozorujúceho subjektu, najmä vplyvy apriórnych postojov, myšlienkových stereotypov a predsudkov, sa môžu ľahko uplatniť v rámci vedeckého pozorovania ako sociologickej výskumnej metódy založenej na priamom, bezprostrednom odrážaní materiálnych stránok sociálnej reality. Hovoríme tu o negatívnych subjektívnych vplyvoch pozorovateľa alebo výskumníka. Zbavíť sa týchto vplyvov znamená vylúčiť ich z procesu odrážania, apercepce skúmaných javov, z ich interpretácie a rovnako aj z formulácie faktových výpovedí, analýzy faktov, ich vedeckého spracovania a teoretického zovšeobecnenia.

Ďalej to znamená vyhýbať sa fetišizovaniu určitých, súčasnou spoločenskou (aj vedeckou) praxou nie dosť preverených, a teda v istom zmysle hypotetických teoretických princípov, metodologických postupov a prístupov ku skúmaniu spoločenskej skutočnosti, ktoré v sebe ukrývajú čo aj len zrnko pochybnosti, nejasnosti, prípadne neadekvátnosti, schematickosti, vulgárnosti a dogmatizmu. Tento nedostatok sa v našej sociológii markantne prejavil v nedávnej minulosti pri nekritickej preberaní rôznych kategórií a metodologických prístupov buržoáznej sociológie.

Okrem uvedených negatívnych subjektívnych prvkov sú však v človeku aj pozitívne prvky, ktoré napomáhajú proces pravdivého poznania. V. Filkorn konštatuje, že sú to zvyky, poznatky a celé sústavy pojmov, prípadne teórie, ktoré vznikajú v ľudoch v styku so skutočnosťou a ktoré sa v ďalšej ich činnosti stávajú nevyhnutnou súčasťou ich postoja, formou, ktorou sa poznávajú a pozorujú predmety. „V miere, v ktorej sú tieto zvyky a pojmy formované pod tlakom reality, sú odrazmi reality, a preto ich stváňovacia schopnosť a funkcia nemá subjektívny charakter, ale naopak, objektívny, obohacovací charakter. Nimi sa fakt vovedie do praxou overeného celku, ktorý určuje jeho úlohu v ňom a tým aj jeho vlastnosti. Nimi sa fakt mnoho ráz spresní a jav hlbšie pozná; môžeme povedať, že nimi poznanie hneď postúpi ku podstate (prvého radu) ... Úloha metódy a teórie faktov spočíva v čo najširšom zapájaní pozorovaní do širších celkov a v organickom spojení prínosov zmyslov s teoretickými výdobytkami, t. j. v dívaní sa na veci z hľadiska týchto celkov a teórií, pomocou ktorých hneď pri pozorovaní pronikáme do hĺbky veci.“¹³

2. Sprostredkované poznanie objektívnej stránky spoločenskej skutočnosti

Vzhľadom na to, že v mnohých prípadoch nie je prakticky možné podrobiť väčšie celky alebo i časti skúmanej spoločenskej skutočnosti pre ich geografickú rozpriestranenosť, ale rovnako aj pre relatívne dlhodobé zmeny, ktoré sa v ich vý-

¹² Tamže, s. 84 a n.

vine odohrávajú, bezprostrednému zmyslovému poznaniu, aké sa uplatňuje pri priamom vedeckom pozorovaní, je potrebné v rámci sociologického skúmania spravidla siahnuť aj po takom spôsobe, ktorý jej poznanie ako takej umožňuje. Ide tu v podstate o to, že sociológ, ktorý zvyčajne nedisponuje širším aparátom pomocných pracovníkov na získavanie potrebných empirických faktov, nemôže poznávať objektívnu stránku dotýčnej časti spoločenskej skutočnosti prostredníctvom svojich pocitov a vnemov, teda na základe priameho pozorovania, ale je nútený poznávať ju sprostredkovane, nepriamo, t. j. na základe už hotových, sústredených faktov, informácií o tejto realite, vyjadrených spravidla vo forme číselných údajov, ich prehľadov a pod. Hovoríme tu, obrazne povedané, o skúmaní stóp spoločenských procesov, ktoré boli zachytené písomne.

Útvarmi alebo momentmi spoločenskej skutočnosti, ktoré nemožno bezprostredne pozorovať, sú najmä:

- veľké spoločenské útvary (napr. národy, národnosti, obyvateľstvo kraja, okresu a pod.), zložené z početných väčších či menších skupín, lokálnych spoločností a jednotlivcov;

- výrobná, výmenná, distribučná, organizačná a kultúrna aktivita týchto skupín, spoločenských útvarov a jej výsledky:

- výsledky početného vzrastu, resp. reprodukčnej aktivity populácie;

- veľké skupiny ľudí, ako sú triedy, rôzne vrstvy obyvateľstva, ich činnosť a pohyby;

- horizontálne a vertikálne pohyby (migrácia, mobilita) vo väčších spoločenských celkoch;

- spoločenské procesy, ako napr. vzrast alebo úbytok obyvateľstva, zvyšovanie jeho životnej úrovne, odstraňovanie ekonomických, kultúrnych a iných sociálnych rozdielov, spoločenský progres a regres atď.

Ak by tieto spoločenské útvary, pohyby, deje a procesy, ktoré sa v ich rámci odohrávajú, bolo treba poznať, skúmať, napr. v celoštátnom meradle, prípadne aj len v meradle jedného kraja alebo okresu, nebolo by prakticky možné, a to nielen pre ich priestorovú dislokáciu, ale aj pre dlhodobosť ich vývinových zmien, aby ich

sociológ bezprostredne pozoroval a tak získaval o nich potrebné empirické fakty. To znamená, že ich poznanie sa musí diať iným spôsobom, a to buď na základe rozboru údajov získaných prvotnou operatívno-technickou evidenciou, účtovnou evidenciou, štatistikou, súpismi obyvateľstva a pod., alebo, ak to povaha skúmaného problému dovoľuje, prostredníctvom výskumu reprezentatívnej skupiny.

V prvom rade ide o fakty a údaje, ktoré sú výsledkom bezprostredného zisťovania a zaznamenávania, prípadne evidencie, ktorú systematicky vedú rôzne hospodárske, kultúrne, zdravotnícke a iné organizácie a inštitúcie o výrobnej, výmennej, distribučnej, organizačnej, liečebnej, výchovnej, kultúrnej činnosti a iných svojich činnostiach. Všetky tieto organizácie a inštitúcie, počínajúc priemyselnými a poľnohospodárskymi závodmi a končiac rôznymi kultúrnymi zariadeniami a ustanovizňami, sú v zmysle právnych úprav povinné viesť rôzne denníkové záznamy (operatívno-technickú evidenciu, naturálnu evidenciu, účtovnú evidenciu, štatistickú evidenciu) a do nich na základe skutkového stavu, zisteného presným meraním, napr. vážením vyrobeného tovaru a spotrebovaných surovín, počítaním na kusy (napr. vyrobených priemyselných výrobkov, odchovaných hospodárskych zvierat a pod.), evidovaním počtu prepravených, liečených alebo inak obslužených osôb, výmery (plochy) osevu a hektárových výnosov, evidovaním počtu zamestnaných osôb a odpracovaných hodín, vykonaných pracovných úkonov, sumarizáciou tržby a jej hodnoty v Kčs atď. každodenne zaznamenávať výsledky svojej aktivity, diferencovanej podľa rôznych ukazovateľov a kritérií. Pravdivosť, objektívnosť a spoľahlivosť takto získaných empirických faktov o určitých dejoch objektívnej stránky spoločenskej skutočnosti je zaručená tým, že sa v rámci uvedeného merania, váženia, zisťovania počtu a pod. pracuje s presne stanovenými mernými jednotkami a že namerané množstvá a kvalita dôsledne preveruje, kontroluje nielen hospodársko-správny aparát dotýčného závodu (podniku), ale aj orgány nadriadených administratívnych úradov. Je to najmä preto, že sú základom rozboru ekonomickej prosperity a spoločenskej

efektívnosti uvedených organizácií a inštitúcií. Práve vzhľadom na túto, do značnej miery zaručenú pravdivosť, objektivnosť uvádzajú viacerí vedci takto získavané údaje na prvom mieste v sústave faktov, ktoré môžu byť serióznym základom sociologických rozborov.¹⁴

Uvedené údaje, ktoré sa vo výrobných, ekonomických a iných rozpočtových organizáciách spravidla spracúvajú podľa rôznych hľadísk štvrťročne (prípadne mesačne), polročne a ročne, predkladajú sa vo forme výkazov nadriadeným úradom a orgánom štatistickej služby, ktoré ich podľa druhu organizácií, rozvíjanej činnosti, podľa územnej príslušnosti a iných dôležitých hľadísk sumárne spracúvajú a uverejňujú vo forme štatistických správ, štatistických ročeniek, publikácií o výsledkoch sčítania ľudu a pod. Štatistické údaje sú jedinečným materiálom východiskom pre rôzne sociologické výskumy. Ich prednosťou je nielen to, že ich objektivita je vo veľkej miere zaručená, ale aj to, že údaje z dostatočného počtu rokov zostavené do časových radov môžu smerodajne naznačovať tendenciu vývinu dotýčnych demografických, ekonomických, sociálnych, kultúrnych a iných javov.

Určitým a dosť závažným nedostatkom štatistických údajov ako východiska sociologických výskumných prác však je, že napriek tomu, že sa v rámci rôznych evidencií zachytáva aj kvalitatívna stránka evidovaných javov, sú materiálom hlavne kvantitatívnej povahy. Preto v aktuálnych prípadoch je nevyhnutné získať fakty o kvalitatívnej stránke skúmaných javov príslušnými sociologickými výskumnými metódami. To sa týka najmä subjektívnej stránky spoločenskej skutočnosti.

3. Získavanie faktov tzv. exploratívnou cestou

Poznanie spoločenskej skutočnosti tzv. exploratívnou cestou, čiže vyzvedaním (opytovaním, dotazovaním) je špecifický druh poznania, ktoré sa používa len v niektorých spoločenských vedách, predovšetkým v psychológii, sociálnej psychológii, pedagogike, etnografii a pod. Týmto spôsobom sa v sociologickom výskume poznáva vý-

lučne subjektívna, psychická stránka sociálnej reality, a to:

- rôzne postoje, názory, skupinová a verejná mienka;

- záujmy, priania, túžby, city, psychické zážitky jednotlivých ľudí a celkové zameranie osobnosti;

- zmysel práce, snaženie, ideály ľudí, ich ciele a prostriedky, pomocou ktorých dosahujú svoje ciele;

- zmysel hodnôt, ktoré ľudia podľa svojich individuálnych skúseností a názorov prisudzujú rôznym materiálным a abstraktným veciam a javom;

- medziľudské, interpersonálne vzťahy, založené na rôznych nevýrobných, neekonomických činnostiach, a ich výsledky;

- apercepované prvky ideologických foriem, najmä filozofie, vedy, umenia, mravnosti, náboženstva a pod.;

- tvorivé schopnosti ľudí, ako je technická a umelecká (resp. kvázitechnická, kváziumelecká) tvorivosť, vynaliezavosť, iniciatívnosť a iné podobné vlastnosti;

- osobitosti psychického ustrojenia jedincov, ako sú vlastnosti tzv. dominantných, vodcovských postáv, mechanizmus nápodoby, prejavy davovej psychiky;

- rozličné viery, povery, zvyky, obyčaje, tradície a podobne.

Uvedené zložky a elementy subjektívnej stránky spoločenskej skutočnosti nemožno na ľuďoch bezprostredne pozorovať, pretože sú súčasťou ich vedomia, psychického života. Možno však bezprostredne pozorovať rôzne objektivizované prejavy ľudí, ktoré s ich psychickými stavmi nerozlučne súvisia, ako sú rôzne druhy pohybov a správania, mimika, reč, práca a jej výsledky, písmo a pod. Subjektívnu stránku spoločenskej skutočnosti možno poznať (získať o nej potrebné empirické fakty) buď na základe spontánnych výpovedí osôb, alebo na základe ich výpovedí, získaných na určité podnety (napr. na predložené otázky a pod.). Výpovede môžu osoby oznámiť buď ústne (rozhovor, interview), alebo písomne (dotazníková metóda, anketa, test, slobodný spis, autobiografia a pod.).

Z uvedeného konštatovania vyplýva, že pri tomto spôsobe poznania nejde a ani

¹⁴ Napr. Jovčuk, M. T., Osipov, G. V. v článku *O nekotorych teoretických principach, problemach*

i metodach sociologičeskich issledovanij. Voprosy filosofii 1962, č. 12, s. 30.

nemôže (okrem výnimiek, ktoré spomenieme) ísť zo strany sociológa o bezprostredné zmyslové poznanie, charakterizované pocitmi a vnemami ako elementárnymi formami poznávacieho procesu, ale ide tu o poznanie určitých stránok spoločenskej reality prostredníctvom poznania a myslenia zkúmaných osôb čiže prostredníctvom viac alebo menej presných pojmov, súdov a úsudkov, oznamovaných týmito osobami zkúmajúcemu subjektu. To znamená, že skúmané osoby vypovedajú o svojich vzťahoch, názoroch, vedomostiach, postojoch k rôznym veciam, hodnotám atď. na základe pocitov, vnemov a predstáv, ktoré sú odrazom okolitého sveta a podmienok, v ktorých tieto osoby žijú, transformovaných v procese ich myslenia na aparát určitých pojmov, súdov a úsudkov, ktoré osoby vyslovujú na osobitne formulované podnety sociológa. Vo forme odpovedí, získaných od skúmaných osôb na predložené otázky, dostáva teda sociológ osobitný druh faktov, informácií, ktoré sa nielen obsahom, ale aj svojou povahou líšia od faktov získaných jeho vlastným bezprostredným poznaním (pozorovaním) skúmanej spoločenskej reality. Fakty získané na základe bezprostredného vnímania sociológa týkajú sa objektívnej stránky spoločenskej skutočnosti a získavajú sa vedecky zdôvodneným metodickým postupom; naproti tomu fakty získané vo forme výpovedí skúmaných (opýtaných) osôb týkajú sa hlavne vedomia, psychického života, zážitkov, predstáv a postojov týchto osôb a sú utvárané najčastejšie laickým a nekontrolovaným spôsobom.

Z toho plynie, že uvedený spôsob utvárania „informácií, faktov“ skúmanými osobami, pokiaľ ide o ich pravdivosť, spoľahlivosť či reliabilitu nabáda k oprávnenej opatrnosti, pretože psychický proces utvárania súdov a úsudkov alebo výpovedí skúmaných osobami na dané otázky môže byť fakticky narušený viacerými negatívne pôsobiacimi vplyvmi, okrem iného prípadne aj menšou schopnosťou správne sa vyjadriť o svojich názoroch, postojoch a pod. V zásade však proti týmto výpovediam nemožno namietaf; Marx

a Engels uviedli, že „aj hmlisté výtvary v mozgu ľudí sú nevyhnutnými sublimátmi ich materiálneho životného procesu, ktorý je možné empiricky zistiť a ktorý závisí na materiálnych predpokladoch“.¹⁵ Dôležité je tu príviesť osoby k tomu, aby vypovedali pravdivo, t. j. tak, ako o svojich názoroch, záujmoch, predsavzatiach atď. „privátne“ myslia a nepredstierali názory, záujmy, predsavzatia atď., aké vnútorne nezdiefajú.

Popri možnosti získať empirické fakty o niektorých prvkoch psychického života ľudí exploratívnym zisťovaním možno získať niektoré fakty tohto druhu aj bezprostredným pozorovaním počínov, resp. objektivizovaných alebo „transsubjektívnych“ prejavov — mimiky, pohybov tela, chôdze, práce a jej výsledkov a vôbec celého správania ľudí. Nemáme tu však na mysli nejaké stopercentné uplatnenie behavioristickej metódy alebo behavioristického spôsobu štúdia a vysvetlenia skutočnosti, ktoré obhajoval J. B. Watson¹⁶ a ktoré považujeme za jednostranné a nepostačujúce. Myslíme tu len na možnosť získať fakty o špecifických ľudských transsubjektívnych prejavoch, ktoré sú charakteristické svojou stabilitou a periodickosťou (napr. určité zvyky, obyčaje, kultúrne prejavy), prípadne o prejavoch ľudí, ktoré sprevádzajú niektoré neuropsychické deje (smútok, žiaľ, plač, ľahostajnosť, smiech, radosť, odpor, zlosť, prekvapenie, zdesenie a pod.) a ktoré možno dobre sledovať na mimike tváre alebo pantomimike celého tela. Pozorovanie transsubjektívnych prejavov sa môže vhodne použiť na verifikáciu niektorých faktov získaných exploratívnou cestou. V zásade sme toho názoru, že behavioristický spôsob štúdia niektorých stránok spoločenskej skutočnosti je vedecky odôvodnený len za predpokladu, že sa tento organicke spája so štúdiom vnútorného psychického života ľudí. Tento metodologický postulát vyplýva z jednoty objektívneho a subjektívneho v spoločenskom dianí, ktorá nevyhnutne determinuje aj jednotu metodického postupu v skúmaní objektívnych i subjektívnych stránok a momentov spoločenského javu.

¹⁵ Marx, K. — Engels, F.: *Německá ideologie I.* Praha 1952, s. 24.

¹⁶ Watson, J. B.: *Experimental Studies of the*

Growth of the Emotions. In: Watson J. B.: *Der Behaviorismus.* Berlin—Leipzig 1930.

Vzhľadom na to, že predmet sociologického výskumu je par excellence hromadného charakteru a že v dôsledku svojej teritoriálnej rozpriestranosti a rozmanitých sociálnoekonomických vplyvov vykazuje podľa povahy miesta rôzne odlišnosti, spravidla sa žiada v rámci sociologického výskumu siahnuť po metóde reprezentatívnej skupiny čiže po tzv. nevyčerpávajúcim zisťovaní alebo skúmaní. Hoci je použitie reprezentatívnej skupiny dosť časté i v rámci získavania empirických faktov bezprostredným, priamym pozorovaním a rovnako aj v rámci sprostredkovaného poznania, najmä na jeho doplnenie z kvalitatívnej stránky, predsa len získavanie faktov prostredníctvom reprezentatívnej skupiny je najčastejšie v oblasti skúmania subjektívnej stránky spoločenskej skutočnosti. Napríklad pri interview a ešte viac pri dotazníku (najmä pri výskume verejnej mienky) je používanie reprezentatívnej skupiny typickou metodickou praktikou.

4. Poznanie vzniku a vývinu skúmaného javu

Už sme sa zmienili o tom, že komplexné poňatie predmetu sociologického výskumu nepredpokladá len skúmať štruktúru, významné súvislosti, fungovanie javu, ale rovnako aj skúmať vznik a vývin spoločenského javu v historických podmienkach. Retrospektívne alebo historické hľadisko má umožniť poznať jav v celej zložitosti jeho pohybu, štrukturálnych zmien v časovej postupnosti, jeho vývinového smerovania a tempa. Vzhľadom na zásadný význam tohto tzv. historizmu, ktorý je dôležitým atribútom objektívnej sociologickej metódy, žiada sa uplatňovať historický prístup k skúmaniu spoločenských javov dôsledne, a to: 1. implicitne ako neodlučiteľnú zložku (podľa praktických možností) každej empirickej sociologickej výskumnej metódy, 2. explicitne ako osobitnú, samostatnú výskumnú metódu, aplikovanú ako takú v špeciálnych sociologických výskumoch, ako sú najmä monografické sociologické výskumy a pod. V druhom prípade hovoríme o historickej metóde, resp. o historicko-komparatívnej metóde.

Historický prístup, ako je to celkom prirodzené, možno v sociologickom výsku-

me uplatniť nielen v rámci skúmania objektívnej stránky spoločenskej skutočnosti, ale aj v rámci skúmania subjektívnej, psychickej stránky tejto skutočnosti, pravda, v prípade, keď o jave, ktorý je predmetom skúmania, zaznamenali sa v minulosti nejaké fakty alebo poznatky. Treba konštatovať, že aj v tomto prípade, podobne ako v prípade poznávania veľkých skupín, rozložených na veľkých priestoroch a pod., ide o sprostredkované poznanie sociálnej skutočnosti. Ide tu o poznávanie skúmaného javu prostredníctvom štúdia stóp, ktoré zanechali alebo zanechajú generácie najčastejšie v písomnej forme. Treba poznamenať, že v podrobnom skúmaní histórie javu netreba vidieť v rámci sociologického výskumu ťažisko skúmania javu, ale len prostriedok na lepšie poznanie jeho súčasného stavu a jeho perspektívneho vývinu.

Záverom možno rezumovať v tom zmysle, že kým pri zmyslovom poznaní alebo bezprostrednom pozorovaní získava skúmajúci subjekt empirické fakty na základe svojich vlastných pocitov a vnemov (a), zatiaľ pri sprostredkovanom poznaní (b). pri poznaní tzv. exploratívnou cestou (c) a retrospektívnom, historickom poznaní (d) dospieva k empirickým faktom vcelku už v hotovej podobe. Tieto štyri základné spôsoby poznania javovej stránky spoločenskej reality nebývajú však v sociologickom výskume takmer nikdy „v čistej, stereotypnej“ podobe, ale veľmi často sa vzájomne prekrývajú a vzájomne dopĺňajú. Národným príkladom toho je výskumná pomôcka tzv. záznamový hárok, pri ktorej má sociológ možnosť získavať fakty nielen bezprostredným pozorovaním, ale aj rozhovorom, a dokonca študovať aj číselné údaje z rôznych evidencií, ročných rozborov a štatistík z celého radu rokov, ako aj rôzne archívne materiály. Malo by byť snahou každého sociológa čo najširšie a najúplnejšie využívať pri získavaní empirických faktov všetky štyri uvedené spôsoby elementárneho poznania, pretože umožňujú získať všestranne fakty a na základe nich komplexné poznatky o študovanom jave. Ich všestranne a dôsledné uplatnenie je veľmi dobre možné pri monografických výskumoch, napr. pri sociologickom skúmaní menších lokálnych komunít.

Napokon treba uviesť, že aj najhodnotnejšie empirické fakty, získané spôsobmi analyzovanými v bodoch 1–4, by boli mŕtvym, pre vedu bezcenným kapitálom, keby sa teoreticky neanalyzovali a nezovšeobecnil, keby ostali len vo forme opisu. Vedecké fakty, informácie samy osebe nie sú vedou, ale len jej základnými kameňmi. Veda sa začína len ich spracovaním, ich transformáciou do formy vedeckých poznatkov – pravidiel, zásad, téz, poučiek, zákonov, teórií a vedeckých hypotéz. A práve v procese tejto transformácie sa uplatňuje teoretické myslenie ako kvalitatívne vyšší stupeň v procese poznania objektívnej reality.¹⁷ Kým spôsoby elementárneho poznania charakterizované vyššie, poskytujú len akýsi plastický obraz skúmaných javov, teoretické myslenie preniká za tento obraz a zameriava sa na poznanie skrytých súvislostí, príčin a zákonitostí, na poznanie toho, čo je v javoch všeobecné, čo sa v nich pravidelne, zákonite opakuje. Ako pri teoretickej analýze prvotných informácií, tak aj pri ich získavaní uvedenými spôsobmi sa zhusť uplatňujú elementy spoločenskej praxe ako dôležitého gnozeologického faktora.

Резюме

Катриак М.: К вопросу об элементарном познании социальной действительности

Во вступительных заметках автор констатирует, что несмотря на то, что объект социологического исследования является значительно сложным, изменчивым, и за ним в большинстве случаев трудно можно следить, все же он равно как в своей феноменальной форме, так и в своей сущности является вполне познаваемым, а именно при условии, что для познания, изучения его выбираются адекватные, научно обоснованные методологические приемы и средства. Исследовательская и более широкая общественная практика ясно показала, что такие приемы и средства выработала диалектико-материалистическая гносеология, согласно которой в пределах познавательного процесса неизбежно принимают участие не только а) чувственное восприятие объектов действительного мира, б) теоретическое мышление, но и в) общественная практика как исходный и оценивающий, критический фактор в этом процессе. Кроме того здесь категорически по-

стигуруется, чтобы познание как диалектический процесс проникновения разума к сути причинам и закономерностям явлений — проходило параллельно с путем развития изучаемого общественного феномена.

В связи с упомянутой сложностью общественных феноменов автор указывает на то, что в социологическом исследовании недостаточно только непосредственно, прямо наблюдать, как это напр. в физике или в биологии, но что здесь необходимо взяться также за другие способы элементарного познания, за другие способы получения первоначальных эмпирических информаций (эмпирических фактов) как основы для выведения социологических познаний.

Автор приводит следующие четыре способа получения первичных информаций:

1) непосредственное отражение или чувственное восприятие, которое можно применять таким образом, как это обычно в естественных науках; речь идет здесь о получении сведений об элементах общественного бытия непосредственным наблюдением;

2) опосредованное познание, неизбежное из-за территориального, географического размещения общественных формаций и вытекающей из этого неудобности для обозрения этих формаций и тем самым невозможности применения непосредственного научного наблюдения (с точки зрения исследующего субъекта, напр., социолога); речь идет здесь о получении и использовании информаций и данных из первичного учета и из статистических материалов;

3) познание, полученное т. наз. эксплоративным путем (из лат. *explorare*, что значит расспрашиваться, разузнавать), т. е. при помощи разузнавания, расспрашивания, при котором дело идет о познании субъективной, психической стороны лиц, группы, населения; оно осуществляется при помощи интервью, анкеты, автобиографического метода и т. н.;

4) познание генезиса, эволюции или хотя бы истории изучаемых явлений; речь идет здесь о применении исторического метода, исторического подхода, позволяющего следить за изменениями явлений в последовательности во времени.

Автор подробно анализирует приведенные способы эмпирического познания, дает характеристику возможности их применения в социологическом исследовании и указывает также притом на их различные недостатки, связанные с их использованием. Он подчеркивает, что каждый социолог, приобретая первичные информации и эмпирические факты, должен был бы как можно шире и полнее использовать все четыре приведенных способа элементарного познания, так как они позволяют получить всесторонние факты и на основе их комплексные социологические познания об изучаемом явлении.

¹⁷ Toto myslenie sa vyznačuje tým, že zámerne vychádza z vedeckých faktov, že využíva princípy dialekticko-matematickej gnozeológie, dialektického a historického materializmu a že sa dôsledne riadi zákonmi formálnej i dialektickej logiky. Nárokuje si vedeckú presnosť a platnosť záverov, ku-

ktorým dochádza. Odráža skutočnosť vo forme abstrakt, t. j. nielen javy, ale najmä ich podstatu. Na rozdiel od teoretického, vedeckého myslenia rozoznávame tzv. bežné, príp. laické myslenie, ktorému chýbajú uvedené atribúty vedeckosti.

В заключение автор указывает, что в социологическом исследовании недостаточно только иметь систему действительных и надежных информаций, но эти информации надо обработать, перевести в форму научных познаний. Здесь требуется последовательное теоретическое мышление, позволяющее проникнуть к сущности явлений, открывать внутренние закономерности их. Так же как и при теоретическом анализе первичных информаций, так и при их приобретении при помощи приведенных способов часто используются элементы общественной практики как важного гносеологического фактора.

Summary

Katriak M.: On the Elementary Cognition of Social Reality

In his introductory remarks the author claims that, in spite of the object of sociological research being most complex, variable and — in the majority of cases — observable only with difficulty, it is yet fully cognizable both in its phenomenal form and in its substance — on the assumption that adequate, scientifically substantiated methodological procedures and means are chosen for its cognition and examination. The practice of research, as well as wider social practice have clearly shown that such procedures and means were worked out by dialectical-materialistic gnoseology in the sense of which — in the frame of the cognitive process — it is not only a) sensory perception of objects of the real world and b) theoretical thinking that assert themselves, but also c) social practice as a basic factor on the one hand, and an evaluating, critical factor on the other. Besides, it is categorically postulated that cognition as the dialectical process of the penetration of reason to the substance, to the causes and laws of phenomena, should proceed in parallel to the way in which the examined social phenomenon is developing.

In connection with the complexity of social phenomena referred to above, the author points out that — in contrast to e. g. physics or biology — immediate, direct observation is not sufficient in sociological research: here it is necessary to apply other methods of elementary cognition, other ways of getting elementary empirical information (empirical facts) as a basis for deducing sociological findings.

The author refers to the following four ways of obtaining elementary information:

1. direct reflection or sensory perception which can be used in the way currently

applied in natural sciences; it is a question of obtaining information concerning the components of social existence by direct observation.

2. mediated cognition which is indispensable due to the regional and geographical dislocation of social formations, and the hence ensuing incomprehensibility of these formations, i. e. impossibility of applying direct scientific observation (from the viewpoint of the examining subject, e. g. the sociologist); here it is a question of obtaining and utilizing information and data gained by primary evidence and from statistical materials.

3. cognition in the so-called exploratory way (from the Latin „explorare“ = asking questions, bringing out), i. e. knowledge reached by asking questions, inquiring; this involves the cognition of the objective, psychical aspect of persons, of population groups, effected with the help of interviews, questionnaires, the autobiographical method, etc.

4. cognition of the genesis, development or history of the phenomena under examination; this involves the application of the historical method, of the historical approach, enabling us to follow the changes of phenomena in their time sequence.

The author presents a detailed analysis of the mentioned methods of empirical cognition, characterizes the possibilities of their application in sociological research, and simultaneously points out various drawbacks connected with their use. He emphasizes the fact that, in gaining elementary information and empirical facts, every sociologist should aim at a most extensive and most complete utilization of all the four methods of elementary cognition mentioned above, since these make it possible to obtain all-round facts and, on their basis, to arrive at a complex sociological knowledge of the phenomenon under study.

In concluding the author claims that, in sociological research, it is not enough to have a system of valid and reliable elementary information but that this must be elaborated, transformed into the form of scientific knowledge. This requires a consistent use of theoretical thinking enabling the researchers to penetrate to the substance of phenomena, to disclose their inner causes and laws. Very frequently, both in theoretically analysing elementary information and in obtaining it through the application of the mentioned methods, the elements of social practice assert themselves as an important gnoseological factor.

Jednotné chápání základních pojmů sociologické metodologie je nutnou podmínkou nejen vzájemného porozumění a srovnatelnosti jednotlivých empirických výzkumů, ale je nutné i pro budování vzájemně propojených teoretických koncepcí oborových sociologií a pro vytváření obecné sociologické teorie.

Jednotlivé metody poznávání objektivní reality, jednotlivé poznávací postupy jsou částí poznávacího procesu, jehož problematika je obecně řešena marxistickou gnoseologií. Proto i pojmový systém a terminologie sociologické metodologie a jednotlivých jejích částí, tedy i teorie měření, musí být budovány na bázi základních kategorií obecné teorie poznání.

Základní pojmy a kategorie — předmět, objekt, vlastnost, objekt měření

Poznávací proces začíná tam, kde se činný člověk (skupina, třída, společnost) postaví jako subjekt proti relativně vydělené části objektivní reality — jakémukoliv předmětu — a ten se tím stane objektem.

Výchozí kategorie pro pojmový aparát metodologie musíme tedy hledat již zde — na rozhraní ontologie a gnoseologie —, kde předmět přechází prostřednictvím činného subjektu v objekt.

Kategorie *předmět* je výchozím pojmem každého poznávání v tom smyslu, že každé poznávání je zaměřeno na objektivní realitu a je tedy předmětné.

Předmět je ontologická kategorie pro označení relativně vydělené části objektivní reality. Je souhrnem mnoha vlastností, ty se projevují ve vztazích a v tomto smyslu nelze předmět od jeho vztahů oddělit.

„Předměty mohou být materiální nebo

ideální (duchovní) (pojmy, soudy, úsudky atp.). Změna předmětu je jev nebo proces. Každý jev (proces) je možno zkoumat jako předmět v širokém slova smyslu, poněvadž je také souhrnem mnoha vlastností“ [2 : 357]. Bohatství předmětů tím ještě není vyčerpáno. „V kvalitě předmětu je možno zkoumat vlastnosti a vztahy (které se v tomto případě nazývají abstraktní předměty).“ Dokonce „... libovolný souhrn předmětů sjednocených nějakým vztahem představuje nový předmět s těmi či oněmi vlastnostmi“ [2 : 357].

Předmět je tedy materiální nebo ideální, konkrétní nebo abstraktní, v každém případě je pak souhrnem vlastností.

Předmět, který vstoupí do procesu poznávání, se stává objektem, a to právě svými poznávanými vlastnostmi.

Objekt je gnoseologická kategorie pro označení poznávané části objektivní reality. Objekt je souhrnem poznávaných vlastností. V poznávacím procesu poznáváme vlastnosti objektů prostřednictvím vztahů, v nichž se projevují.

Další stěžejní kategorií nutnou pro budování pojmového systému teorie měření je pojem *vlastnost*. Přijměme pro ni definici Judinovu a Rozentalovu: „*Vlastnost je ta stránka objektu, která podmiňuje jeho rozdíl nebo podobnost s jinými předměty a projevuje se ve vzájemném působení s těmito předměty*“ [3 : 567].

S přechodem od obecné teorie poznání do oblasti sociologické metodologie zavádíme další pojmy. Základním pojmem pro teorii měření je *objekt měření*.

Objekt měření je částí poznávaného objektu, a to právě tou částí, která je určena ze všech zkoumaných vlastností vlastnostmi měřenými. Je souhrnem měřených vlastností poznávaného objektu.

* Předkládaný příspěvek je výsledkem studentské vědecké práce v semináři *K problémům měření, škálování a kvantifikace* při metodologické sekci

Čs. sociologické společnosti. V tomto semináři byl také poprvé přednesen 31. 5. 1972.

Zavedení tohoto pojmu má smysl pro rozlišení různých měření na témž objektu poznávání, kdy na zkoumaném objektu měříme různé vlastnosti, fakticky tedy hlouběji poznáváme vždy jinou část objektivní reality. Je jistě rozdíl, zda měříme například vlastnosti skupiny jako celku nebo vlastnosti jejích jednotlivých členů. Předmět je společný, objekt zkoumání může být také týž, rozdíl je v metodě zkoumání, a metoda zde určuje, které vlastnosti budou měřeny, určuje tedy na daném objektu objekt měření.

Měříme vlastnosti poznávaných objektů.

Vlastnost objektivně existuje jako obecné, ztělesněna v jednotlivém (v předmětech) a projevuje se v těchto předmětech jako zvláštní, jako stav vlastnosti. Například barva existuje jako obecné — společné barevným předmětům (jednotlivinám) — a jeví se jako zvláštní, tj. červená barva jedné předmětů, modrá barva jiných atd., tj. svými stavy. Vlastnost má tedy stavy.

Může však nastat případ, kdy vlastnost není ještě zcela určena, nemá ještě úplnou, konečnou podobu, je však vytvářena, konstituována — neexistuje ještě jako obecné, existuje zatím jen jako zvláštní ve svých částečných určeních — vlastnostech nižšího řádu. Tak je tomu například u některých společenských vlastností, o nichž nelze hovořit jako o v pravém slova smyslu konstituovaných — vytvořených, dokud není zřejmý jejich celospolečenský charakter. Například hodnota jako společensky nutná práce není hodnotou v pravém slova smyslu, pokud neexistuje pravidelná, obecně rozšířená zboží směna. Nachází se jen v jakémsi zárodečném stadiu ve svých částečných určeních, jako prostá nebo relativně rozvinutá forma hodnoty. V těchto formách je hodnota omezena jen na některé druhy zboží, dílčí populace a nevelké oblasti. Není tedy univerzální a nemá celospolečenskou platnost.

Jeovou stránkou vlastností jsou vztahy. Vztah je projevem vlastnosti a zároveň projevem stavu vlastnosti vyššího řádu. Jedno a totéž určení objektu může pak být vlastností i stavem vlastnosti podle toho, jaké místo zaujímá v procesu poznávání. Například červená barva předmětu určuje vlastnost *červené* a zároveň stav vlastnosti *barva*. To znamená, že totéž

určení *červené* je zároveň vlastností a zároveň stavem vlastnosti vyššího řádu.

Vlastnost a znak

Vlastnost objektivně existuje. Buď je definitivně vytvořena, existuje jako obecné, má pevné stavy a relace mezi nimi, nebo je teprve vytvářena — existuje zatím jen ve svých částečných určeních — vlastnostech nižšího řádu.

Analyzujeme případ, kdy má vlastnost pevnou podobu — je dotvořena a objektivně existují i stavy této vlastnosti a vztahy mezi nimi. Takovou vlastnost můžeme přímo symbolicky vyjádřit znakem.

Znak (v sociologickém pojetí) je symbolickým vyjádřením vlastnosti splňujícím jisté podmínky [9 : 617]. Hodnoty znaku jsou symbolickým vyjádřením stavů vlastnosti, jsou buď izomorfní, nebo homomorfní vzhledem ke stavům vlastnosti.

Poněvadž předmět je souhrnem vlastností, které se projevují ve vztazích, a nelze jej od jeho vztahů oddělit, jako objekt poznávání jej také nemůžeme od jeho vztahů izolovat — jsou projevem jeho poznávaných vlastností — a poněvadž ani měřená vlastnost není od těchto vztahů oddělitelná — projevuje se v nich a je jejich prostřednictvím měřena — proto *znak jako symbolické vyjádření vlastnosti je* (a musí být vzhledem ke své poznávací funkci) *symbolickým vyjádřením nejen stavů vlastnosti (svými hodnotami), ale i vztahů (relací) mezi jednotlivými stavy vlastnosti (relacemi mezi svými hodnotami)*. Znak je abstraktním systémem s relacemi [9 : 624].

V případě, že vlastnost nemá dosud definitivní podobu, je teprve tvořena a neznáme jednotlivé stavy vlastnosti a vztahy mezi nimi, nemůžeme přímo vytvořit znak jako symbolické vyjádření vlastnosti. Postupujeme složitější cestou a naší snahou je poznat vlastnost pomocí jejích částečných určení — vlastností nižšího řádu. Teprve odhalení struktury tvořené vlastností nám umožní nepřímou konstrukci jejího znaku.

Z těchto důvodů je třeba odlišit ve smyslu dvou odlišných poznávacích postupů i dva různé pojmy, často nepřesně rozlišované nebo zaměňované. Jsou to pojmy *znak* a *indikátor*.

Znak a indikátor

Znak a indikátor (v sociologickém pojetí) jsou dva termíny, jimž odpovídají různé pojmy — jsou od sebe kvalitativně odlišné. Indikátor především není znak, nemá povahu znaku, neboť není symbolickým vyjádřením vlastnosti, ale vlastnost sama. Znak je tedy soustava symbolů, indikátor je vlastnost. Znak je symbolickým vyjádřením objektivně existující vlastnosti, indikátor je objektivně existující vlastností samou. Tento výrazný rozdíl se jeví i ve funkcích obou. Zatímco znak symbolicky vyjadřuje měřenou vlastnost, indikátor je „vlastnost, která spoluurčuje vlastnosti „vyšších řádů““ [9 : 616].

Vlastnost a indikátory

Vlastnosti mohou být jednoduché nebo na různém stupni složitosti — složené z mnoha částečných určení. Například vlastnost počet jednotek je jednoduchá, vlastnost inteligence je relativně složitá.

Úloha indikátoru spočívá ve výpovědi o zkoumané (měřené) vlastnosti. Indikátor je tedy ukazatelem pro složitou (složenou) vlastnost, je jedním z jejích určení. Složitá vlastnost je složena ze svých určení — indikátorů. Každý indikátor vypovídá o nějaké podmnožině jejích stavů, každý indikátor je vlastností a je vzhledem ke zkoumané vlastnosti vlastností nižšího řádu. Vlastnost je pak určena konečným počtem indikátorů.¹ Všechny jednotlivé stavy vlastnosti jsou jednoznačně určeny teprve souborem všech indikátorů indukujících (určujících) měřenou vlastnost — souborem všech určení.

Vlastnost (objektivně existující) je obecným — komplexním — určením (obecně vymezujícím a komplexně rozlišujícím), její indikátory (opět objektivně existující vlastnosti) jsou vzhledem k ní jednotlivými — částečně vymezujícími, částečně rozlišujícími — určeními.

Například vlastnost „barva“ je složena z jednotlivých určení. Každé z nich částečně vymezuje a částečně rozlišuje. Je určena pro laika konečným počtem vlastností nižšího stupně — indikátorů — jednotlivých barev. Tyto barvy jsou jednotlivými neúplnými určeními měřené vlastnosti.

Každé z nich tuto vlastnost částečně vymezuje, částečně rozlišuje. Vlastnost „červená“ má pro jednoduchost dva stavy: „je červené“, „není červené“. Částečně vymezuje — „červené“ patří do vlastnosti „barva“ — a částečně rozlišuje — „je červené“ proti „není červené“. Teprve všechna partiální určení dohromady, všechny indukující vlastnosti, všechny jednotlivé barvy, všechny indikátory dávají úplné určení zkoumané vlastnosti — tvoří měřenou vlastnost. Byly konstruovány pro tento účel a jsou zde používány ze zcela praktických gnoseologických důvodů.

Vlastnost (definitivně dotvořená) má objektivně existující stavy a relace mezi nimi. Někdy však není možno tyto stavy a relace přímo zjišťovat, není možno přímo konstruovat znak jako symbolické vyjádření vlastnosti a její struktury. Znak není možno přímo vytvořit ani v případě, kdy vlastnost je teprve vytvářena, nemá dosud definitivní podobu. V těchto případech je třeba hledat způsoby konstrukce znaku dané vlastnosti nepřímou. A k tomu slouží indikátory. Pomocí indikátorů a jejich znaků konstruujeme nepřímou znak indikované — zkoumané — vlastnosti.

V souvislosti s tímto vymezením funkce indikátorů bych se chtěl omluvit za použití výše uvedeného příkladu, kde z hlediska dosaženého stupně poznání je užití indikátorů nevhodné. Stalo se tak z důvodu názornosti a přesnosti výkladu, avšak na současném stupni poznání je zřejmé, že nemá nejmenšího smyslu pro praktické účely konstruovat řadu indikátorů pro vlastnost „barva“, když známe všechny stavy této vlastnosti i relace mezi nimi a když jsme schopni pro tuto vlastnost konstruovat znak přímo.

Indikátory mají tedy své oprávnění a funkci právě tehdy, kdy slouží jako nástroj pro konstrukci znaku zkoumané vlastnosti (později pro nepřímé měření této vlastnosti) tam, kde je přímé vytváření znaku nemožné nebo nevhodné.

Postupujeme pak následujícím způsobem. Chceme například konstruovat znak pro vlastnost inteligence. Je to vlastnost složitá, je složena z mnoha různých partiálních určení a na daném stupni poznání pro ni znak neumíme vytvořit přímo, ne-

¹ Domnívám se, že lze vyloučit formální možnost nekonečně mnoha indikátorů z důvodů funkce indi-

kátorů a stupně poznání, na němž je indikátorů používáno.

umíme přímo určit přesně stavy vlastnosti inteligence a vztahy mezi nimi. Provedeme tedy nepřímou konstrukci znaku.

Nejprve vymezíme všechna částečná určení vlastnosti — definujeme ji těmito určeními — stanovíme indikátory, jichž ke konstrukci znaku budeme používat. Důležité je, že musíme prokázat, že

1. každý indikátor indukuje měřenou vlastnost, tedy že vypovídá o jejím stavu (stavech),
2. množina použitých indikátorů je úplná, tedy že pomocí nalezených indikátorů je měřená vlastnost zcela určena.

Tyto podmínky však nejsou vždy splněny. Uvedený příklad byl spíše konstruovanou výjimkou.

V ideálním případě tedy zkoumanou vlastnost rozkládáme na vlastnosti nižšího řádu — částečná určení — indikátory, většinou však pouze nalezneme řadu indikátorů, u nichž nedokážeme rozhodnout o platnosti podmínek 1 a 2. Tento nedostatek řešíme většinou tím způsobem, že měřenou vlastnost „definujeme“ výčtem právě pomocí nalezených indikátorů (i když ne zcela libovolně zvolených). Tím ovšem definujeme ve většině případů jinou vlastnost.

Původní vlastnost je pak zapomenuta, odvržena, pro další fáze práce ztracena a je nahrazena vlastností novou. (Objektivně tato nová vlastnost jistě existuje, protože se projevuje prostřednictvím námi sledovaných vlastností — indikátorů.) Pro tuto vlastnost je však většinou použit stejný termín. Takže ve společenských vědách dochází k tomu paradoxu, že je jedním termínem označováno 256 různých „inteligencí“ nebo 77 různých „postojů k poslednímu dílu Haškova ‚Švejka‘“ atd.

Z uvedeného vyplývá, že existuje podstatný rozdíl mezi vlastností, ke které hledám indikátory, a vlastností, kterou jsem pomocí indikátorů definoval, aniž jsem ověřil podmínky 1 a 2 pro indikátory.

Závěrem tedy můžeme indikátor definovat jako vlastnost, která vypovídá svy-

mi stavy o stavu (stavech) indikovaně vlastností.

Jako každou vlastnost můžeme i indikátor, vlastnost se speciálním posláním, symbolicky vyjádřit znakem — znakem indikátoru.²

Měření vlastností³

Vlastnost můžeme někdy měřit přímo, někdy ji musíme měřit nepřímou. Pokud známe strukturu vlastnosti, známe její stavy a relace mezi nimi a můžeme je přímo zjišťovat u objektu, můžeme vlastnost přímo vyjádřit znakem a můžeme provést přímé měření. Když nedochází k větším chybám, nadměrné pracnosti nebo neadekvátním nákladům, dáváme tomuto postupu vždy přednost. Pokud nemůžeme měřit přímo, nebo je to z výše uvedených důvodů nevhodné, používáme postupu nepřímého měření, které používá nepřímé konstrukce znaku, indikátorů a jejich znaků. Jeho nevýhody jsou tedy zřejmé:

A. Pokud nejsou splněny podmínky 1 a 2 pro indikátory, je třeba jakoukoli interpretaci vztahovat ne k abstraktním vlastnostem, ale ke konkrétně výčtem definovaným a indikovaným vlastnostem.

B. Pokud jsou výsledky získané nepřímým měřením používány ke komparaci, je možno jich použít (v případě nesplněných podmínek 1 a 2) jen orientačně a ilustrativně s interpretačními omezeními podle bodu A.

Měříme-li přímo, postupujeme následujícím způsobem: Stanovíme objekt poznávání. Na daném objektu poznávání určíme objekt měření, tj. vlastnosti, které chceme měřit. V případě přímého měření známe stavy měřených vlastností a vztahy mezi nimi, jako zvláštní v obecném (v měřené vlastnosti), a cílem našeho měření je zjistit stav měřené vlastnosti u konkrétního objektu poznávání, tj. v jednotlivém. Konstruujeme tedy znak jako symbolické vyjádření vlastnosti, jako abstraktní systém s relacemi.

² Je třeba rozlišovat mezi pojmy „znak indikátoru“ a „indikátorový znak“.

„Indikátorový znak“ je dichotomickým znakem zkoumané vlastnosti [9 : 623]. Jeho použití předpokládá existenci zkoumané vlastnosti u objektu a jeho použitím získáváme vždy informaci o podmnožině stavů zkoumané vlastnosti u objektu.

„Znak indikátoru“ je znakem pomocné vlastnosti, částečného určení zkoumané vlastnosti. Užíváme

jej naopak za absence informace o zkoumané vlastnosti u objektu. Jediný indikátor a jeho znak dávají pouze neúplnou informaci o stavu zkoumané vlastnosti u objektu. Popsat objekt z hlediska zkoumané vlastnosti nám umožňuje teprve dokonale vybraný soubor indikátorů splňující podmínky 1 a 2 pro indikátory.

³ Měření chápeme ve smyslu definice J. Reháka jako měření v širším smyslu [8 : 646].

Znak může být izomorfní nebo jen homomorfní vzhledem k měřené vlastnosti, hodnoty znaku jsou pak symbolickým vyjádřením buď jednotlivých stavů vlastnosti, nebo disjunktních podmnožin množiny stavů měřené vlastnosti. Znak slouží v procesu měření jako měřicí stupnice [9 : 623].

Měříme, tj. provádíme proces homomorfního zobrazení empirického systému s relacemi — objektu (objektů) dané vlastnosti — do abstraktního systému s relacemi — znaku (odpovídajícího dané vlastnosti) [8 : 646].

Měříme-li nepřímě, postupujeme takto: Stanovíme objekt poznávání. Na daném objektu poznávání určíme objekt měření, tj. vlastnosti, které chceme měřit. Nalezneme konečný počet indikátorů pro každou vlastnost, kterou chceme měřit.

Měřenou vlastnost definujeme nalezenými indikátory. Pokud prokážeme splnění podmínek 1 a 2 pro indikátory, je měřená vlastnost totožná s původní vlastností. Neprokážeme-li splnění těchto podmínek, pak o takto definované vlastnosti nemůžeme říci, zda je nebo není shodná s původní vlastností. Předpokládáme tedy, že se od ní liší. V dalším procesu měření pracujeme již s takto definovanou indikovanou vlastností.

Jako indikátory volíme vlastnosti, které můžeme měřit přímo.⁴ Tyto vlastnosti — indikátory definované vlastnosti — symbolicky vyjádříme znaky. *Vytvoříme znak indikované vlastnosti jako její symbolické vyjádření tak, že stanovíme funkční vztahy mezi znaky indikátorů a znkem indikované vlastnosti.* (Toto hledání struktury znaku indikované vlastnosti je vlastním úkolem škálování.) V procesu měření vystupují znak indikované vlastnosti a znaky indikátorů v rolích měřicích stupnic.

Měříme: Nejprve pro každou vlastnost — indikátor — provedeme proces homomorfního zobrazení empirického systému s relacemi, tj. objektu (objektů) dané vlastnosti, do znaku indikátoru. Pak provedeme funkční zobrazení vektoru naměřených hodnot znaků jednotlivých indikátorů do znaku indikované vlastnosti.

Provedli jsme nepřímé měření, tj. nepřímo, pomocí indikátorů, jejich znaků a modelu struktury funkčních vztahů jsme zobrazili empirický systém s relacemi — objekt — do abstraktního systému s relacemi — do znaku.

Příklad měření

Abychom ověřili pravdivost a dosah platnosti uvedených pojmových vymezení a vztahů mezi jednotlivými pojmy, budeme proces měření a myšlenkový proces jemu předcházející realizovat na příkladu měření ve společenské vědě a společenské praxi.

Východiskem našeho příkladu bude zboží, jedna ze základních kategorií politické ekonomie.⁵

Zboží uspokojuje svými vlastnostmi lidské potřeby. Má tedy pro subjekt vlastnost, kterou nazýváme užitná hodnota. Jednotlivá zboží jsou spolu směňována jako směnné hodnoty. Pro nás však nyní bude podstatnou vlastností zboží jeho hodnota.

Hodnota jako vlastnost objektivně existuje jako obecné, tj. práce společensky nutná je zpředmětněna v jednotlivém, tj. ve zboží, a projevuje se při směně jako zvláštní, tj. jako velikost hodnoty — množství zhmotnělé společensky nutné práce.

Od předmětu (výrobku) jsme se určením jeho podstatných vlastností, tj. hodnoty a užitné hodnoty, dostali k objektu, kterým je zboží (jako jednota užitné hodnoty a hodnoty).

Soustředíme nyní pozornost na měření. Objektem měření jsou pro nás vlastnosti zkoumaného objektu, v tomto případě hodnota zboží. Vlastnosti se projevují ve vztazích a my je prostřednictvím těchto vztahů poznáváme. Hodnota zboží se projevuje ve vztazích mezi výrobci, v procesu směny pak ve vztazích mezi zbožím, v jejich směnných poměrech. A právě těmito vztahy je zprostředkována našemu poznávání.

Nejprostším projevem hodnoty je směnný poměr mezi dvěma zbožím: „...poměr mezi hodnotami dvou zboží“ [7 : 65]. Chceme-li již nyní měřit hodnotu zboží,

⁴ Teoreticky je možno volit i indikátory, které nelze měřit přímo, ale prakticky je smysl takového měření vzhledem k chybám a interpretačnímu omezení nepatrný. Při měření takového indikátoru bychom dodržovali postup nepřímého měření.

⁵ Příklad volně sleduje linii analýzy zboží a peněz v prvním oddílu 1. knihy 1. dílu Marxova *Kapitálu*.

můžeme tak učinit.⁶ Můžeme konstruovat znak pro takto určenou vlastnost, tj. znak prosté formy hodnoty jako její symbolické vyjádření.

Mějme zboží A a zboží B. Abstrahuje-me-li od užité hodnoty jednoho ze zboží (například B) a připustíme-li, že v procesu směny množstvím zboží B měříme hodnotu (prostou formu hodnoty) zboží A, pak můžeme zboží B považovat za abstraktní systém s relacemi, za symbolické vyjádření hodnoty zboží A. Jedno zboží (v tomto případě B) tedy učiníme znakem pro druhé zboží (A).⁷ Hodnotami znaku budou množství zboží B.

Měření je pak procesem realizace homomorfního zobrazení zboží A do zboží B. Zboží A se pro nás v procesu měření stává objektem (tj. empirickým systémem s relacemi) a měříme hodnotu (prostou formu hodnoty) tohoto zboží zbožím B — abstraktním systémem s relacemi, tj. znakem. To znamená, že zjišťujeme množství zboží B, které je ekvivalentem pro jednotku množství zboží A. Měříme přímo.

Takto měřilo lidstvo prostou formu hodnoty zboží individuální nahodilou směnou již na samém počátku zbožní výroby, a to nezávisle na naší vůli.

S růstem zbožní výroby, a tím i se stále se zvětšujícím množstvím navzájem směňovaného zboží, mění se postupně forma hodnoty,⁸ mění se i formy jejího vyjadřování a měření. Nejsou již navzájem směňovány dva izolované druhy zboží, směna je obecným jevem mezi všemi druhy zboží. Hodnota se počíná formovat jako společenská vlastnost, našemu poznávání je však dosud zprostředkována jen souborem individuálních určení, indikátorů, prostých forem hodnoty, a tedy v poslední — jevové — formě jako směnné poměry zboží.

Měření hodnoty v její rozvinuté relativní formě nemůže být měřením přímým, neboť neexistuje jeden znak jako měřicí stupnice, do které by jako do abstraktního systému s relacemi byly zobrazovány všechny jednotlivé druhy zboží z hlediska měřené jednotné vlastnosti. Měříme tedy nepřímo.

Konstruujeme znak — abstraktní systém

s relacemi (nyní v nejvlastnějším slova smyslu abstraktní) — tak, aby vyjádřil hodnotový poměr každého zboží ke všem ostatním. Definujeme jej souhrnem indikátorů, prostých forem hodnoty, a konstruujeme jej jako vzájemně propojený systém znaků těchto indikátorů. Poněvadž do znaku zobrazujeme souhrn všech zboží a vztahů mezi nimi, získáváme komplexní určení vlastnosti — hodnotu v její celospolečenské platnosti (viz schéma).

Schéma konstrukce znaku

Vztahy	Jednotlivá měření
$x A = y B$	$A = \frac{x}{y} B$ nebo $B = \frac{y}{x} A$
$m B = n C$	$B = \frac{n}{m} C$ nebo $C = \frac{m}{n} B$
$l C = k D$	$C = \frac{k}{l} D$ nebo $D = \frac{l}{k} C$
$\vdots$	$\vdots$
$w M = z N$	$M = \frac{z}{w} N$ nebo $N = \frac{w}{z} M$

Znak

0	— počátek
2	— $B = \frac{2}{5} F = \frac{2}{9} M = \frac{2}{12} A = \frac{2}{15} K$
5	— $F = \frac{5}{2} B = \frac{5}{9} M = \frac{5}{12} A = \frac{5}{15} K$
9	— $M = \frac{9}{2} B = \frac{9}{5} F = \frac{9}{12} A = \frac{9}{15} K$
12	— $A = \frac{12}{2} B = \frac{12}{5} F = \frac{12}{9} M = \frac{12}{15} K$
15	— $K = \frac{15}{2} B = \frac{15}{5} F = \frac{15}{9} M = \frac{15}{12} A$

x, ..., z množství vzájemně směňovaných zboží A, ..., N

Měříme hodnotu konkrétního zboží: Nejprve provádíme jednotlivá měření — zjišťujeme hodnoty znaků jednotlivých indikátorů⁹ (v našem případě stačí srovnání

⁶ O měření hodnoty v této formě se zmiňuje K. Marx ve svém výkladu relativní a ekvivalentní formy hodnoty jako dvou pólů výrazu prosté, jednotlivé či nahodilé formy hodnoty [7 : 68–80].

⁷ Stejným právem se zboží A může stát znakem pro zboží B.

⁸ Srovnej s výkladem u Marxe [7 : 51–101].

⁹ Zátěží na typu znaku, kolik indikátorů, a tedy jejich znaků nutně potřebujeme.

zkoumaného zboží I s jedním libovolným zbožím, tj. $I = \frac{f}{g} C$. Pak provedeme funkční zobrazení vektoru naměřených hodnot znaků jednotlivých indikátorů ($\frac{f}{g} C$) do dříve konstruovaného abstraktního systému s relacemi — znaku. Tím zjistíme hodnotu znaku vlastnosti hodnota pro dané zboží. Hodnota měřeného zboží však musí být vyjádřena v každém zboží zvlášť, neboť v realitě neexistuje jednotná měřicí stupnice. Platí tedy:

$$I = \frac{f}{g} C = \frac{f}{g} \frac{m}{n} B = \frac{f}{g} \frac{k}{l} D = \text{std.}$$

Provedli jsme nepřímé (indikátory zprostředkované) měření hodnoty (rozvinuté relativní formy hodnoty) konkrétního zboží.

Jestliže určité zboží může být vyjádřeno v podstatě nekonečnou řadou svých ekvivalentů — všech ostatních zboží — je možné rovnici obrátit a toto zboží učinit všeobecným ekvivalentem pro všechna ostatní zboží.

S rozvojem zboží směny se skutečně vyskytla zboží, která začala plnit úlohu všeobecných ekvivalentů — byla všeobecně přijímána a lidé byli zároveň ochotni je dále směňovat za své životní potřeby.

Dochází ke vzniku všeobecné formy hodnoty. Abstraktní znak měřicí rozvinutou formu hodnoty byl nahrazen řadou reálně existujících znaků pro přímé měření všeobecné formy hodnoty. Každé zboží, které je všeobecným ekvivalentem, je známkou hodnoty a umožňuje její přímé měření.

Mezi všemi takovými zboží musela dříve či později zvítězit ta, která měla v podstatě neomezenou trvanlivost, byla dobře dělitelná a skladovatelná a umožňovala jednoduchou manipulaci.

Zlato — zboží s takovými vlastnostmi — se skutečně stalo na dlouhou dobu trvalým, všeobecně uznávaným ekvivalentem pro směňovaná zboží a zároveň univerzální, prakticky spojitou měřicí stupnicí. Množství znaků všeobecné formy hodnoty nahradil jediný znak — peníze. Forma hodnoty se změnila na peněžní formu.

Hodnota zboží je nyní vyjadřována ve specifickém druhu zboží — v penězích. Peníze jsou symbolickým vyjádřením hod-

noty, měřicí stupnicí, znakem. abstraktním systémem s relacemi. Měříme-li nyní hodnotu zboží, měříme opět přímo. Provádíme proces realizace homomorfniho zobrazení empirického systému s relacemi — zboží — do abstraktního systému s relacemi — peněz —, a to tentokrát s všeobecnou, celospolečenskou platností.

Příklad měření hodnoty zboží nám umožnil projít od prosté formy hodnoty (měřené přímo mezi dvěma nahodilými druhy zboží) přes její dialektickou negaci — rozvinutou relativní formu hodnoty (mnohá jednotlivá měření mnohými zbožím), pro niž bylo třeba nepřímého měření — k negaci této negace — k všeobecné a nakonec peněžní formě hodnoty, která je opět měřena přímo.

Jednotlivá individuální měření se stala indikátory v nepřímém měření a umožnila pak svou společenskou generalizací vytvořit univerzální stupnici pro přímé měření s celospolečenskou platností.

Individuální směna zboží přerostla kvantitativně své možnosti a vznikem peněz se změnila ve směnu společenskou. Náš příklad byl jen odrazem reálných společenských přeměn při rozvoji zboží výroby, sledoval postupné přeměny forem hodnoty a jejich výklad v Marxově Kapitálu.

Literatura

- [1] Berka, K.: *K pojetí měření v československé sociologii*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 5, s. 545—558.
- [2] *Filosofovská encyklopedija*, díl 4. Moskva, izd. Sovetskaja encyklopedija 1967.
- [3] Judin, P. F.—Rozental, M. M. (eds.): *Filozofický slovník*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry 1965.
- [4] Illner, M.: *Poznámka k pojetí měření v sociologii*. Sociologický časopis 8, 1972, č. 5, s. 515—526.
- [5] Josíčko, M.: *Sociologie a matematika*. Sociologický časopis 8, 1972, č. 6, s. 610—614.
- [6] Kahuda, F.: *Měřit i porovnávat ve společenských vědách*. Sociologický časopis 8, 1972, č. 1, s. 72—80.
- [7] Marx, K.: *Kapitál I*. Praha, SNPL 1954.
- [8] Řehák, J.: *Definice měření ve společenských vědách*. Sociologický časopis 7, 1971, č. 6, s. 638—648.
- [9] Řehák, J.: *K pojmu znak v sociologii*. Sociologický časopis 8, 1972, č. 6, 615—625.
- [10] Zich, F.: *Ještě ke kritice empirismu v československé sociologii*. Sociologický časopis 8, 1972, č. 2, s. 140—147.

Ержабек Г.: Несколько заметок к основным понятиям теории измерения

Предлагаемая работа занимается некоторыми основными понятиями теории измерения. Мы исходим из основных понятий марксистской гносеологии. На базе этих категорий создается методологический понятийный аппарат — система понятий для теории измерения.

В статье дискутируются понятия «объект измерения», «признак» и «показатель» во взаимных отношениях в процессе измерения. Объект измерения является частью познаваемого объекта, а именно той частью, которая определена из всех исследуемых свойств измеряемым свойством. Признак (в социологическом понимании) является символическим выражением свойства. Показатель — свойство, которое своими состояниями высказывает о состоянии (состояниях) познаваемого свойства.

Мы вводим понятие «признак показателя» как особый случай признака, символическое выражение свойства, выполняющее в процессе измерения специфическую функцию, символическое выражение показателя.

Центр тяжести работы сосредоточивается на дискутировании вопросов проблематики прямого и косвенного измерения и проблем, связанных с построением признаков для этих типов познавательных приемов.

Прямое построение признака мы производим в случае, когда нам известна структура измеряемого свойства, т. е. когда нам известны состояния свойства и отношения между ними.

Пока свойство до сих пор окончательно не образовано и существует пока только в своих отдельных определениях — свойствах низшего порядка, или его структура нам не известна, мы должны произвести построение признака косвенным путем. Надо найти частичные определения свойства — показатели — и при помощи их определить свойство. Чтобы определенное при помощи показателей свойство было тождественно с оригинальным исследуемым свойством, должны иметь силу следующие условия:

1) Каждый показатель должен показывать измеряемое свойство, т. е. должен высказывать о его состоянии (состояниях).

2) Множество использованных показателей должно быть полным, т. е. при помощи найденных показателей измеряемое свойство должно быть полностью определено.

Несоблюдение этих условий часто приводит к недоразумению, при котором одним термином обозначаются разные свойства. Пока действительность условий не доказана, надо осознать, что мы работаем с новым свойством, определяемым при помощи использованных показателей.

Чтобы конструировать признак косвенным путем, мы сперва создаем признак для каждого показателя. Затем мы образуем признак показываемого свойства как символическое выражение его таким образом, что мы определяем функциональные отношения между признаками показателей и признаком показываемого

свойства. Прямо или косвенно построенные признаки (или же также признаки показателя) исполняют в процессе измерения функцию измерительных шкал.

Если мы измеряем прямым путем, то мы проводим реализацию процесса гомоморфного изображения эмпирической системы с соотношениями — объекта (объектов) данного свойства — в абстрактную систему с соотношениями — признака.

Когда мы проводим измерение косвенным путем, то мы сперва для каждого свойства — показателя — проводим реализацию процесса гомоморфного изображения объекта в признак показателя, и затем мы осуществим функциональное изображение вектора намеренных величин признаков отдельных показателей в признак показываемого свойства.

Различие между прямым и косвенным измерением состоит 1) в различном приеме при конструировании признака, 2) в использовании показателей в процессе измерения косвенным путем, и 3) в различии приема в процессе самого измерения. Прямое измерение мы используем всюду там, где нам это позволит форма наличия свойства и степень познания его структуры. Во всех остальных случаях мы должны использовать прием косвенного измерения.

В заключение работы приводится пример измерения величины товара. Мы анализируем величину товара в ее отдельных формах и переходим с простой формы величины, измеряемой прямо, через развернутую относительную форму величины, которая должна измеряться косвенным путем, ко всеобщей и, наконец, денежной форме величины, для которой деньги образуют универсальную шкалу со всеобщественным действием и которую, таким образом, возможно, в свою очередь, измерять прямым путем.

Summary

Jeřábek H.: Some Remarks on the Basic Concepts of the Theory of Measurement

The present paper deals with some basic concepts of the theory of measurement. We proceed from the basic conceptions of Marxist gnoseology. The methodological conceptual apparatus — the system of concepts applied in the theory of measurement — is built up on the basis of these categories.

The paper discusses the concepts "object of measurement", "variable" and "indicator" in their interrelations in the process of measurements. The object of measurement is a part of the object under study — i. e. the very part determined from all the examined qualities by the qualities subjected to measurement. The variable (in the sociological conception) is a symbolical expression of the quality. The indicator is a quality which, by its states, discloses the state (states) of the quality indicated.

We introduce the notion "variable of the indicator" as a specific case of the variable,

as a symbolical expression of the quality fulfilling a specific function in the process of measurement, as a symbolical expression of the indicator.

The centre of gravity of the study lies in the discussions on problems of direct and indirect measurement and on problems connected with the construction of variables for these types of cognitive procedures.

The direct construction of the variable is resorted to in case we are familiar with the structure of the measured quality, i. e. if we know the states of the quality and their interrelations.

Unless the quality has been definitely formed, it exists, for the time being, in its partial determination only — i. e. in qualities of a lower order, or, unless we know its structure, we must construct the variable indirectly. It is necessary to find the partial determinations of the quality — the indicators — and define the quality with their aid. In order to make the quality defined by the indicators identical with the original quality under examination, the following conditions must hold good:

1. Every indicator must indicate the measured quality, i. e. it must describe its state (states).

2. The set of applied indicators must be complete, i. e. the measured quality must be fully delimited by means of the indicators discovered.

Unless these conditions have been fulfilled, frequent misunderstandings arise when diverse qualities are designated by the same term. If the validity of the conditions has not been proved, it is necessary to bear in mind that we work with a new quality defined by the indicators applied.

In constructing the variable indirectly, we first of all work out a variable for each indicator. Then we work out the variable of the indicated quality as its symbolical

expression by establishing the functional relations between the variables of the indicators and the variable of the indicated quality. Directly or indirectly construed variables (eventually inclusive of the variables of the indicators) fulfill the function of the measuring scales in the process of measurement.

In measuring directly, we carry out the process of a homomorphous representation of the empirical system with relations — the object (objects) of a given quality — in an abstract system with relations — the variable.

In measuring indirectly, we first carry out, for each quality/indicator, the process of a homomorphous representation of the object in the variable of the indicator, and then we carry out the functional representation of the vector of the measured values of individual indicators in the variable of the indicated quality.

The difference between direct and indirect measurement lies 1. in different procedures applied in constructing the variable, 2. in using indicators in indirect measurement, and 3. in different procedures applied in the measurement itself. Direct measurement is used whenever the form of existence of the quality, the degree of understanding its structure permit it. In all other cases, indirect measurement must be used.

In concluding the paper, an example of measuring the value of goods is introduced. We analyse the value of goods in its single forms, proceeding from the directly measured simple form of the value, over the developed relative form of the value which must be measured indirectly, to the general and ultimately monetary form of the value for which money provides a universal scale of an all-social validity and which, consequently, can again be measured directly.

Ladislav Hrzal: Kritika soudobých sociologických a sociálně filosofických teorií

Praha, Svoboda 1973, 209 s.

Pro uplynulé období je v určitém smyslu charakteristická všeobecná snaha dojít na základě kritických analýz k poznání historických a teoretických zdrojů revizionistických koncepcí v našich společenských vědách, které předtím ve značné míře znehodnotily jejich poznávací a společenskou funkci. Výjimkou pochopitelně není ani sociologie už proto, že její konstituování jako marxistické disciplíny bylo u nás doprovázeno současným intenzivním přejímáním buržoazních stanovisek u části těch pracovníků, kteří se chtěli v sociologii „etablovat“ jako „vědeckí novátoři“.

Revizionismus v naší sociologii — ve větší míře než v jiných disciplínách — proto ukazoval poměrně zřetelně svou buržoazní provenienci; bylo méně našich „domácích“ zprostředkování a modifikací i méně možností „zpracovat“ původní vzory. Kritické studie k jednotlivým obsahovým a metodologickým otázkám buržoazní sociologie jsou proto v československé literatuře poměrně bohaté a řadu jich je možné nalézt právě v posledních ročnících *Sociologického časopisu*. Co však chybělo, byl právě pokus najít určitou kontinuitu historickou a teoretickou linii vývoje buržoazní sociologie jako určité identifikovatelné reflexe vývoje buržoazní společnosti, zahrnující jeho vnitřní i vnější rozpory i imanentní konflikt buržoazní sociologie s marxismem.

Pokusem o takovou syntetizující studii, chápající buržoazní sociologické koncepce jako výraz širšího proudu buržoazní explikace současného světa, je právě práce Ladislava Hrzala. Už členění práce napovídá, že autorem jde o pořízení hlavních teoretických a metodologických postulátů, které od Comta přes empirické sociology a strukturalisty se dále reprodukují např. u sociálních ideologů typu D. Bella a Z. Brzezinského. Přitom si nikterak neusnadňuje úkol, který sleduje, a roli marxistické kritiky buržoazních názorů vymezuje ve značně širší: „Každá buržoazní sociologická teorie žije z deformace nějaké, často i velmi důležité otázky současného společenského života... Současně s kritikou nepřátelských koncepcí musí marxisticko-leninská teorie řešit také problémy, které nastolili, ale chybně vysvětlili a zkomplikovali buržoazní ideologové“ (s. 14).

V takto pojaté koncepci je pochopitelně nezbytné zahrnout do okruhu zkoumání i ty fi-

losofické teorie, které se vyjadřují k dějinnému a společenskému vývoji i zdrojům jeho pohybu. V tomto smyslu jsou do analýzy zahrnuty i neomalthusiánské a neofreudistické koncepce a poměrně značná pozornost se věnuje Sartrovým názorům. Zejména Sartrův požadavek doplnit marxismus konkrétní antropologií je pro autora příležitostí vyložit marxistický, historikomaterialistický přístup k otázce zařazení člověka do sociální souvislosti. Konkrétní člověk a jeho reálné osvození jsou pochopitelně jen v souvislosti třídního boje, socialistické revoluce a výstavby komunistické společnosti. L. Hrzal ovšem též poukazuje na to, že v určitém období se „člověk... stal pro některé teoretiky... i praktiky politiky zanedbatelnou kapičkou v moři, cihlou ve výstavbě socialismu“ (s. 32). To však nemůže být argumentem pro to, aby marxismus byl „doplňován“ americkou sociologií, existencionalismem a psychoanalýzou. Na základě československých zkušeností právě dovozuje, že „integrování buržoazních poznatků do marxismu nemůže vést k tvůrčímu rozvoji marxismu-leninismu, ale právě naopak“ (s. 34).

Samostatnou kapitolu věnuje autor empirické sociologii. Při poukazu na snahu zachytit určitý výsek konkrétní skutečnosti kvantitativním zpracováním faktických údajů poukazuje L. Hrzal hlavně na filosofické předpoklady a důsledky tohoto způsobu výzkumu. Jeho teoretické zdroje vidí zejména v neopozitivismu, pragmatismu a v buržoazní sociální psychologii, které vysvětlují jeden z klíčových pojmů empirické sociologie — pojem faktu — pouze jevově, jako údaj o skutečnosti, jehož podstatná určení nelze vymezit. V rámci této koncepce pak pochopitelně je možné a většinou nutné za výraz faktické skutečnosti považovat souhrn mínění skupin a jednotlivců. Dochází tak k zvláštnímu převrácení vztahu subjektivního a objektivního: kvantifikované údaje o mínění lidí vystupují jako objektivní fakta, která vyjadřují subjektivní představy skryté pod nimi. I když se neztotožníme zcela se stanoviskem autora, že podobný přístup vede k solipsismu (s. 40), nepochybně tato idealistická interpretace vztahu společenského bytí a vědomí umožňuje zcela libovolně nakládat s údaji získanými empirickými výzkumy. (Připomeňme námátkou známé Lipsetovo vysvětlení příklonu dělnické třídy k „radikálním hnutím“ jako výraz „autoritářství nižších tříd“.)

V souvislosti s tím, že empirická sociologie rezignuje na poznání příčinných a zákonitých

souvislosti, že obecnější pojmy prostě prohlašuje za neověřitelné, a tedy irrelevantní a v řadě případů se soustřeďuje pouze na rozpracování technik a metod výzkumu, umožňuje vědomým ideologům buržoazie dělat spekulativní závěry v zájmu obrany kapitalismu a se zřetelnou antikomunistickou tendencí. Další důsledek se týká sociologie samé: vznikají pochyby, zda lze vůbec společnost pojímat jako objekt výzkumu a zda sociologie má svůj předmět zkoumání, či zda existují jen dílčí sociologické disciplíny spjaté pouze společnou empirickou metodologií (s. 42, 43). Tato tendence vedoucí ke krizi empirické sociologie vyvolává snahu najít nějakou obecnou sociologickou teorii, schopnou střetnutí s marxismem-leninismem.

L. Hrzal se zabývá v této souvislosti zejména teoriemi sociální struktury a strukturálně funkcionálními teoriemi.

Základními pojmy, které v této souvislosti podrobuje analýze, jsou pojmy „skupina“, „mobilita“, „stratifikace“ a „moc“, které v buržoazních teoriích zaujímají při vysvětlování společenského pohybu klíčové postavení.

Kritické hodnocení zde dokazuje především neschopnost buržoazních sociologů vymezit tyto pojmy tak, aby vyjadřovaly podstatná určení vztahující se k dynamice společnosti a jejím vývojovým zákonitostem. Široký rozsah a chudý obsah těchto pojmů umožňuje sice subsumaci nejrůznějších jevů a jejich klasifikaci, nevysvětluje však skutečné místo klasifikovaných jevů ve společenském dění. Autor poukazuje na různá umělé konstruovaná kritéria, která podle jejich autorů určují zařazení jednotlivců do skupin či jimiž se měří mobilita individuí ve stratifikované společnosti (Lipset, Thery, Dahrendorf). Všem těmto sociologům je společné, že vycházejí sice z reálné zjiitelných stránek společenského zařazení individuí, ale nepostihují reálně toto zařazení samé. Buržoazní sociologové „jsou jednotni pouze v popírání skutečně vědeckého znaku pro dělení lidí — jejich vztahu k výrobním prostředkům“ (s. 51).

Analýza buržoazních stratifikačních teorií ukazuje na jejich shodné apologetické vyúsťení, i když např. Dahrendorfova „konfliktní“ teorie se vnějšně neshoduje se „stabilizační“ a konsensuální teorií Lipsetovou apod. V jejich podstatě je totiž vždy zakotvena hlavní myšlenka o schopnosti kapitalismu překonat vnitřní rozpory, která na druhé straně popírá v té či oné míře vývojové možnosti socialismu. V hlavách buržoazních sociologů je tak zrušen třídní antagonismus i protikladnost soustav.

Samostatná a poměrně široká pozornost je v Hrzalově práci věnována strukturálně funkcionální teorii a jmenovitě Parsonsovi. Reprodukují jeho tzv. funkcionální kategorie a funkční vzorce, pojetí hodnot a důraz, který klade na adaptační funkce sociálního systému i na význam stability systému. Ukazuje přitom na rigidnost celého Parsonsova teoretického systému, na jeho neschopnost sku-

tečně vysvětlit sociální změny, a tedy i pouhou deskriptivní výslednici zkoumání postaveného na této teoretické bázi (s. 64—75). I když by bylo možná užitečně všimnout si též vývojových oklik této teorie (jako odrazu deformovaného vývoje samé buržoazní společnosti), má kritické shrnutí základů této „velké teorie“ nepochybně svůj značný význam. Ukazuje ji mimo jiné jako inspirační zdroj pro revizionisticky orientované výzkumy a koncepce vzniklé v Československu v druhé polovině šedesátých let, a konec konců jako jejich teoretický vzor.

Navíc, sledujeme-li současné vývojové tendence v buržoazních společenských vědách, zjišťujeme rostoucí vliv strukturalismu v politické vědě i ve vědách o státu a právu, v psychologii, pedagogice a estetice i ve filosofii a historiografii. Právě možnost vyjmout kteroukoli část společenské reality jako samostatnou strukturu a zkoumat ji izolovaně jako souhrn formálních vazeb umožňuje vysvětlovat sociální jevy mimo konkrétně historický třídní kontext a současně jakoby vycházet vstříc všeobecné snaze po větší exaktnosti metod i poznatků. Přitom není pochyb, že v marxistické reinterpretaci je systémový přístup nutnou součástí poznávacích postupů.

Hrzalova práce dovádí kritickou analýzu buržoazních sociologických a sociálně filosofických teorií přes hodnocení teorií industriální společnosti (kap. IV) k analýze vztahů mezi buržoazní sociologií a soudobým revizionismem (kap. V). V závěru shrnuje hlavní znaky buržoazních teorií včetně jejich skrytější či otevřenější ideologické funkce.

Konfrontace teoretických postulátů Rostowa, Bella, Flechtheima, Brzezinského a dalších s marxisticko-leninským pojetím zde umožňuje vidět na poměrně malé ploše právě ideologickou shodnost a ideologicko-politickou instrumentálnost těchto navenek odlišných teorií.

Čtenáře nepochybně zaujme i analýza pokusů o revizionistickou konstrukci různých „modelů socialismu“ a zejména „československého modelu socialismu“ (132, 150 aj.). Zde se ukazuje právě průnik a vzájemné propojení revizionistických koncepcí z různých vědních disciplín do určitého abstraktního myšlenkového celku, který přináší jen několik všeobecných principů (např. pluralismus), ale nenachází žádná pozitivní a konkrétní řešení. Je to tedy v podstatě negativní explikace socialismu, doplněná několika vnějšně novými postuláty, které se leckdy — při hlubší analýze — ukáží jako postuláty dávno známé a převzaté z buržoazní teorie.

Práce L. Hrzala, zabírající značný okruh sociologické a sociálně filosofické tematiky, umožňuje správně obhlédnout a domýšlet řadu souvislostí, které musí mít na zřeteli každý pracovník v oblasti marxistické sociologie.

René Rohan

V. A. Jadov: Sociologičeskoje issledovanie — metodologija, programma, metody (Sociologický výzkum — metodologie, program, metody).

Moskva, Nauka 1972, 239 s.

Již delší dobu představují sovětské publikace (původní i přeložené) o matematicko-statistických postupech aplikovatelných ve společenských vědách pro československé sociology důležitý zdroj poznatků a podnětů pro vlastní výzkumnou činnost. Novým rysem současné metodologické orientované sociologické produkce v Sovětském svazu je výrazné rozšíření problémového okruhu a větší důraz na společenskovoědní povahu těchto problémů, který umožňuje zásadněji vycházet z prací klasiků marxismu-leninismu. Úzce technicky zaměřeným výkladům konkrétních návodů postupu empirického poznávání sociální reality předchází nyní zcela nezbytná diskuse základních obecně metodologických, noetických a gnoseologických otázek. S výsledky práce takto orientovaných sovětských sociologů se v poslední době stále častěji setkáváme i na stránkách Sociologického časopisu.¹

Jednou z dalších knih tohoto druhu je i publikace V. A. Jadova *Sociologický výzkum — metodologie, program, metody*, kterou v roce 1972 vydal Institut konkrétních sociálních výzkumů Akademie věd SSSR v Moskvě. Autor sám je československé sociologické veřejnosti velmi dobře znám. Již na počátku roku 1965 podal například jednu z prvních důležitých informací o rozvoji sociologických výzkumů v Sovětském svazu.² Spolu s A. G. Zdravomyslovem napsal stať *Vztah k práci a hodnotové orientace osobnosti*, publikovanou ve sborníku *Sociologie v SSSR*, který v roce 1967 vydalo nakladatelství Svoboda.

Obsah knihy V. A. Jadova *Sociologický výzkum* je rozložen do pěti kapitol. Po úvodu (v němž z nových náročných úkolů, které před sovětské společenské vědy po XXIV. sjezdu KSSS staví socialistická společnost, je vyvozována nutnost soustavného zkvalitňování sociologie v Sovětském svazu) přistupuje V. A. Jadov k první kapitole *Některé problémy teorie a metodologie sociologického bádání*. V první části, pojednávající o sociologické teorii, je přínosem pro další vyjasňování pojmů autorovo vymezení *marxistické sociologie jako „vědy o společenských vztazích, o zákonitostech rozvoje a fungování společenského organismu jako celku, o zákonitostech rozvoje a fungování vzájemně samostatných komponent společenského celku, v jejichž základech se nakonec nacházejí objektivní vztahy ve sféře výroby“* (s. 12).

V druhé části první kapitoly je probírán pojem *sociální fakt*. Jadov považuje sociální fakty za výrazy:

- a) chování individuí nebo celých společenských celků,
- b) produktů lidské činnosti (materiální i duchovní),
- c) verbálních projevů lidí (názory, mínění atd.).

Osou další části, věnované metodologii, je rozvaha o nutnosti strukturace metodologie (v návaznosti na předchozí rozčlenění úrovní teorie) na:

1. všeobecnou vědeckou metodologii,
2. obecnou metodologii sociologického výzkumu,
3. speciální metodologii sociologického výzkumu.

Závěr první kapitoly tvoří pokus o vymezení základních pojmů — *metoda, technika, metodika a procedura*. Málo jasné vymezení vzájemných vztahů těchto pojmů způsobuje Jadovovi pro zbytek knihy některé komplikace v jejich používání, které tak není vždy jednoznačné a ustálené.

Druhá kapitola je nazvána *Program sociologického výzkumu*. „Program je vyložení základních úkolů, metodologických předpokladů a hypotéz výzkumu s uvedením pravidel procedury a logických postupů operace při prověřování hypotézy“ (s. 46). Velice podnětná pro marxistické pojetí gnoseologických otázek sociologického výzkumu je úvodní část o *předmětu a objektu* výzkumu. Zcela v souladu s pojetím marxistické metodologie rozlišuje V. A. Jadov *objekt* sociálního výzkumu (který chápe jako to, na co je zaměřen proces poznání, tj. sociálními protiklady vzniklou problémovou situací) od *předmětu* výzkumu (z teoretického nebo praktického hlediska nejvýznamnější vlastnosti a stránky objektu, které nejvýrazněji odrážejí daný protiklad a které jsou bezprostředně zkoumány).

Velký význam přikládá autor *pracovním hypotézám*. „Hypotéza je základní metodologický nástroj, organizující celý proces výzkumu a podrobuující ho své vnitřní logice“ (s. 62). Jadov rozlišuje pracovní hypotézy následujícím způsobem:

1. podle stupně jednoty předpokladů na *hypotézy příčin a následků*;
2. podle úkolů výzkumu na *hypotézy základní a vedlejší*;
3. podle stupně rozpracovanosti a zdůvodněnosti na *hypotézy prvotní a druhotné*;
4. podle obsahu návrhů na *hypotézy popisující a objasňující*.

V závislosti na rozpracovanosti hypotéz je potom možné si vybrat některou ze tří variant principiálního (strategického) postupu výzkumu:

¹ Bez nároků na úplnost a reprezentativnost lze odraz sovětských knižních publikací k otázkám šířeji pojaté metodologie v sociologii nalézt také v recenzní rubrice Sociologického časopisu. Například v č. 4/1971 Zdravomyslov, A. G.: *Metodologija i procedura sociologičeskich issledovanij* (F. Zich), v č. 2/1972 *Modelirovanije socialnych processov* (M. Hur-

tová) a v č. 4/1973 Andrejeva, G. M. (ed.): *Lekcii po metodike konkretnych socialnych issledovanij* (M. Petrušek).

² Viz Jadov, V. A.: *Rozvoj konkrétního sociologického výzkumu v SSSR*. Sociologický časopis 1, 1965, č. 4, s. 366—374.

1. *formulativní postup*, jehož cílem je upřesnění problému a formulace hypotéz;

2. *deskriptivní postup*, jehož cílem je přesný popis kvalitativně-quantitativních zvláštností sociálních struktur a jevů;

3. *experimentální postup*, jehož cílem je sledovat kauzální vztahy.

Pro naše poměry (zvláště díky více než dvouleté diskusi o povaze měření v sociologii na stránkách Sociologického časopisu) má zvláštní přitažlivost třetí kapitola *První měření sociálních charakteristik*. Jadov spojuje významově měření a kvantifikaci. Jeho definice, vymezující měření jako proces srovnání měřeného objektu s nějakým etalonem a získání číselného výrazu, je takřka doslova shodná se známým vymezením E. V. Beljajeva.³ A jak už bývá v podobných případech obvyklé, přenosem cizího pojetí se Jadov prohřešil vůči vlastnímu předchozímu preciznímu obsahovému rozlišení pojmů *objekt*—*předmět*. Přesto však V. A. Jadov nepochybně dospěl k správnému závěru: „Hledání měřicího instrumentu závisí významně na obsahové, kvalitativní analýze objektu měření. Abychom mohli podle určitých pravidel připsat sociálním objektům čísla, je nutné si důkladně ujasnit jejich strukturu a najít vztah mezi ní a nástrojem měření. Hledání tohoto vztahu (homomorfního) je jedna z nejsložitějších úloh kvalitativně-quantitativní analýzy“ (s. 77).

V další části třetí kapitoly jsou probírány pojmy validita, reliabilita a přesnost, následuje klasifikace a charakterizace jednotlivých druhů stupnic. Poté si Jadov podrobněji všímá Guttmanovy a Thurstoneovy škálovací techniky.

Nejrozsáhlejší kapitolou z celé knihy je kapitola čtvrtá, nazvaná *Metody sběru dat*. Jadov, obdobně jako například A. G. Zdravomyslov, rozlišuje tři základní metody sběru sociologické informace: *pozorování*, *studium literárních pramenů* a *dotazování*. Všechny tři metody jsou velice podrobně probírány a jejich praktické aplikace ilustrovány na výstižných příkladech. V další části této kapitoly autor podrobně probírá některé psychologické procedury.

Analýza empirických dat je název poslední páte kapitoly knihy. Z rozdělení hypotéz na popisující a vysvětlující dostává Jadov i dvě třídy analýzy dat. Prvou tvoří *deskriptivní procedury* — třídění, klasifikace a typologizace. Druhá třída, které se autor věnuje v této kapitole, obsahuje *analyticko-experimentální procedury*, jejichž úkolem je určení vztahů vzájemného působení a determinace. Závěr tvoří několik poznámek o organizaci a pracovní koncepci výzkumu. V. A. Jadov se zde stručně dotýká problémů předvýzkumu a výzkumu, přípravy dat ke zpracování, využitelnosti samočinných počítačů při zpracování dat a konečně i těžkostmi s analýzou dat.

Máme-li hodnotit nejdříve jednotlivé části knihy, potom je nepochybné, že pro naše

stávající sociologické poměry mají největší význam tři první kapitoly. V nich se totiž nejlépe projevuje autorova schopnost postupně rozvíjet nejobecnější postuláty marxistické metodologie společenských věd a současně provádět kritická srovnání s pojetím západních sociologů. V. A. Jadov se zdá být v těchto pasážích daleko jistější a pro čtenáře podnětější než v kapitolách, kde přechází ke konkrétním (a v bohaté řadě prací o metodách sociologického výzkumu se vždy znovu opakujícím) technikám a postupům. Zde se již také projevují i některé autorovy drobnější nepřesnosti (např. statistické).

Ve srovnání se známou prací A. G. Zdravomyslova *Metodologie a procedura sociologických výzkumů*, jejíž slovenský překlad vydalo v roce 1972 pohotově nakladatelství Pravda v Bratislavě, působí Jadovova kniha kompaktnějším dojmem. Kromě všech předností, které má Zdravomyslova publikace, dokázal Jadov jednotlivé problémy sociologického výzkumu skloubit v logičtější vyvozený celek; a to platí nejen o celé knize, ale také o jejích jednotlivých kapitolách a částech. Velmi vhodné a účelné je zařazení četných přehledných schémat, která jsou navíc původní a ukazují nové souvislosti.

Kniha V. A. Jadova rozšiřuje naše poznání současné sovětské sociologie nejen svým vlastním obsahem, ale také svými bohatými bibliografickými referencemi a zvláště pak až překvapivě rozsáhlým množstvím uvedených konkrétních praktických zkušeností se sociologickými výzkumy. A právě zde je jeden z možných důvodů současné sovětské orientace na řešení obecnějších problémů marxistické sociologické metodologie. Stejně jako nemůžeme dostat dobře zpracovaný konkrétní sociologický výzkum bez důkladných teoretických a gnoseologických znalostí, tak i na druhé straně stěží budeme schopni vypracovat skutečně marxistickou metodologii společenskovědních výzkumů bez dostatečných praktických zkušeností. I zde je totiž nutné opět respektovat zákony dialektiky a všimnout si způsobu práce K. Marxe, B. Engelse a V. I. Lenina.

Miroslav Foret

Vladimír Čech, Eduard Jukl: Československá sociologie průmyslového podniku ve světle svého vývoje a využití v řízení

Edice Sociologické studie, svazek 6. Dům techniky Pardubice 1971. 272 s.

Dosavadní studie o vývoji naší sociologie průmyslového podniku byly sporadické a výhradně dílčí. Publikace autorů V. Čecha a E. Jukla *Československá sociologie průmyslového podniku* usiluje o vyplnění této mezery.

Oba autoři, působící od konce druhé světové války v oblasti naší průmyslové sociologie, sledují tu téměř půl století vývoje oboru od počátečních náznaků až zhruba do počátku let sedmdesátých. Na základě zvládnutí rozsáhlého materiálu časopiseckého i knižního i četných nepublikovaných pramenů z kon-

³ Viz K. V. Beljajev: *Problemy sociologičeskogo izmerenija*. Voprosy filosofii, XXI. 1967, č. 7, s. 23.

krétních výzkumů apod. podali nejen chronologický nástin, ale především kritickou analýzu vývoje a zhodnocení jeho základních tendencí. Plně prokázali, že současná sociologie se může také v této oblasti opírat o nemalé zkušenosti z minulosti, že jsou zde tradice, na něž možno navazovat, a současně vážná nebezpečí, jichž se nutno vyvarovat. Široký zaběr celé práce je pak blíže orientován především na problematiku vztahů mezi sociologií průmyslového podniku a řízením lidské práce v průmyslu, kde je právem spatřováno těžiště vazby mezi touto disciplínou a společenskou praxí a kde dnes sociologie průmyslového podniku může značně podepřít úsilí strany a vlády o zvědečnění řídicí činnosti. V době, kdy řada pracovníků si vědeckou organizaci a řízení nedovede představit jinak než pouze jako záležitost samostatných počítačů a další matematizace, je současně ujasňován antropologické stránky nanejvýš potřebné a aktuální, i když má podobu práce historiografické.

Publikace je rozdělena do 5 částí, vzájemně spjatých logicky i vývojově.

První část *Východiska studie* se programově hlásí k pomoci dalšímu rozvoji našeho socialistického průmyslu a ukazuje, že vědecká analýza podniku a jeho částí sledovala vždy praktické zřetely, i když se jednalo třeba o strohou, pedantsky propracovanou hospodářskou sociologii Sombartovu, Schmollerovu nebo M. Webera. Zatímco v kapitalistických zemích těmto teoretikům šlo o službu průmyslu kapitalistickému, dnes jde o to, aby sociologie průmyslového podniku co nejvíce a nejučinněji napomáhala socialismu, a tím i jeho hlavnímu tvůrci — pracujícímu člověku.

Druhá část práce zasazuje sledovanou problematiku vývoje do *mezinárodního kontextu*. Autoři tu sledují genezi a postupný zájem o sociologickou analýzu podniku a ukazují, jak z potřeby poznání společenských souvislostí ve výrobních systémech vznikaly různé specifické sociologické disciplíny, jejichž předmět se zde pokoušejí vymezit. Blížší pozornost je věnována zejména podnikové sociologii v USA (E. Mayo, B. B. Gardner, W. F. Whyte, V. E. Moore aj.), přičemž jsou důsledně odhalována její falešná ideologická východiska, a dále této sociologii v buržoazním Německu (od G. Briefse, H. Lechtae a W. Josta k R. Dahrendorfovi, H. Schelskému, R. Mayntzové apod.). V kapitole o německé sociologii, jejíž přínos nebývá vždy dostatečně interpretován a často je stažen do stínu sociologie americké, je ukazován v prvé řadě význam této sociologie pro sociální plánování (sociálně politický program a plánování sociální politika v díle G. Briefse *Betriebssoziologie*), s níž se tu poněkud nečekaně setkáváme již na zlomu dvacátých a třicátých let jako s programovým heslem buržoazního sociologického humanismu v reformistické, netřídní podobě. Přehled je doplněn základními díly francouzskými, britskými ap. Paralelně s tímto výkladem jde rozbor nazvaný *Marxismus-leninismus — teoretická a historická šance k rozvoji sociologie průmys-*

lu a podniku na vědeckých základech. Autoři přesvědčivě dokazují, že dílo Marx, Engelse a Lenina přináší nejen obecné sociologické a metodologické poznatky, ale že je současně spolehlivou teoretickou základnou a důsledně vědeckým východiskem sociologie průmyslového podniku. Dokumentují, jak se práce klasiků vědeckého socialismu často velmi bezprostředně dotýkají problematiky života a práce v průmyslových závodech a jak dosud zdaleka nebyly ve svém bohatství využity. Zde jsou blíže výrazně formulována teoretická a ideová východiska, z nichž autoři přistupují k analýze a hodnocení jednotlivých hlavních fází našeho vývoje. Celou tuto mezinárodní kapitolu možno hodnotit jako pokus o komplexní postižení hlavních rysů mezinárodního vývoje sociologie průmyslového podniku a možno v ní spatřovat i její samostatný přínos v naší literatuře. Nevýhodou, kterou autoři nedokázali překonat, zůstává, že některé její partie (vývoj v SSSR, NDR, PLR aj.) musí čtenář hledat až v úvodních částech k hlavním obdobím naší poválečné sociologické tvorby, kam jsou posunuty s ohledem na výstižnější postižení interakce se sociologií naší. Bylo by nepochybně užitečné, kdyby autoři v budoucnu celý tento mezinárodní vývoj zpracovali a v ucelené samostatné formě publikovali.

Třetí část má název *Sociologie průmyslového podniku za kapitalismu*, a jak autoři píší, je zde sledována vlastně domácí prehistorie oboru. Proti tvrzením, že toto odvětví sociologie (na rozdíl od sociologie venkova, mládeže aj.) u nás nemá své předválečné počátky, je zde snesen četný materiál, svědčící o tom, že jsou zde přinejmenším různé závažné pokusy zacílené v tomto směru a že dosud byl právě mnohdy přehlížen blízký vztah mezi pokusy o zvědečnění řízení lidské práce a sociologií. Autoři zaměřují pozornost hlavně do velmi aktuální oblasti racionalizace práce a ukazují, jak se zde rodily nejrůznější koncepce zlepšení podmínek lidské práce a rozvoje subjektu v podmínkách výroby, jež ovšem zpravidla nedokázaly překročit reformistický rámec a zůstávaly záležitostmi povětšinou knižní. Přední českoslovenští představitelé vědeckého řízení předválečné republiky (S. Špaček, J. Fleischner, V. Verunáč, A. Bašus aj.) nejen vysoko oceňovali lidský faktor ve výrobě, ale v mnoha směrech se u nich projevuje snaha o komplexnější pohled a o vědeckější sociologickou analýzu jeho postavení a funkce, lidských vztahů ap. Tato snaha však povětšinou končí v bezzubých prohlášeních o zdokonalování výchovy a vyšší vzdělání pracujících, o zlepšování řízení jako prostředku k rozkvětu národa, nastolení světového míru atd. Zřejmý je zde zejména vliv masarykismu. Do tohoto rámce zapadá i metodologicky pozoruhodný a vývojově důležitý pokus V. Stočese (*Sociologie moderní továrny*). Jinak souměřitelný s význačnějšími teoretickými pracemi této kategorie za hranicemi. Blížší pozornost této části knihy je pak věnována čtyřem hlavním směrům, jež se vztahují k problematice řízení a k sociologické

oblasti: energetismu, laboretismu, technokratismu a etokracii. Tyto směry jsou právem podrobeny zásadní odmítavé kritice jako směry pro marxistickou sociologii nepřijatelné. Současně je připomenut jejich podíl na tom, že zdůrazňují naléhavost studia lidské práce a její humanizace a že pomáhají připravovat půdu pro širší rozvoj fyziologie, psychologie a také sociologie práce a podniku. Tato analýza bohatě doplňuje řadu dosavadních prací zabývajících se problematikou a úlohou technokratismu, laboretismu a dalších těchto směrů u nás (J. Kohout, V. Mařík aj.). Jejich zasažení do sledovaných souvislostí je v každém případě původní a podnětné.

Čtvrtá část *Počátky vytváření a rozvíjení oboru* spadá do období zde označovaného jako doba „první vlny vzestupu“, ohraničovaného zhruba léty 1945–1955. Je to období vytváření základů a prvních počátků rozvoje lidové demokratického Československa na nových politických, ekonomických a sociálních základech pod vedením KSC a na teoretické bázi marxismu-leninismu, jemuž odpovídá i snaha řady pracovníků oboru sociologie přispět co nejúčinněji svou vědou k rozvoji československé ekonomiky, ke zvědečtění řízení našich znárodněných podniků a přenesení socialistických zásad práce a pracovního soužití do průmyslové praxe. I když se zde střetávají marxistické pohledy s některými pohledy nemarxistickými a požadavky praxe předstihují někdy teoretické možnosti, jde zde o jasný, vysoce závažný postup, směřující ke konstituování naší marxistické sociologie průmyslového podniku, rozvíjející se od svého počátku v těsné souvislosti s konkrétní praxí průmyslové výroby. Návum představuje zejména okolnost, že sociologie se stává nejen záležitostí vědeckých institucí, jako byl především Ústav lidské práce, ale i samotných průmyslových podniků, především velkých znárodněných koncernů (Škodovy závody, Čs. hutě). Rozvoj koncepce práce je tu sledován na pracích Z. Ulricha, B. Ulricha, P. Guly aj., přičemž zvláštního významu nabývá přínos pracovišť, kde různé teoretické koncepty byly průběžně prověřovány a rozvíjeny přímo v průmyslové praxi (oba autoři pracovali v sociologické laboratoři Škodových závodů). Z této oblasti vychází také první směřování k vědečtějšímu sociologickému zakotvení sociálního plánování, jemuž je dnes právem věnována prvořadá pozornost. Není bez zajímavosti, že již v roce 1948 např. píše sociolog z Československých hutí, n. p. J. Šnobl závažnou staf o plánování sociálního růstu podniku (*Podniková organizace*, 1948 č. 5). I když rozebírané práce nevedly k vytvoření ucelené teorie, rýsují se tu jasně její trvalé základy: sociologie angažovaná vystupuje jako nástroj komplexního plánování, průmyslový podnik je chápán jako relativně samostatný systém v rámci systému společnosti směřující k socialismu, v oblasti společenských vztahů mimořádná pozornost je věnována vztahům sociálně ekonomickým, za základní kostru uspořádání života a práce v podniku je pokládána formální organizace, kterou nutno naplnit ne-

formálním, iniciativním vztahem k práci, atd. Seznámení s touto částí knihy také poprvé umožňuje učinit si úplnější představu o rozsahu, zaměření a metodologickém vybavení tehdejší konkrétní výzkumné činnosti, jejíž záběr se nutně vzhledem k omezeným dobovým možnostem jeví jako úctyhodný. Obzvlášť zajímavé jsou pak bezesporu partie, kde autoři seznamují s výzkumy a poznatky, jež vzešly z jejich společné práce ve Škodových závodech.

Poslední, nejobsáhlejší část práce *Rozmách, úspěchy a porážky* je analýzou vývoje z let 1955–1970, autoři označovaného jako období druhé vlny rozvoje. Jestliže předchozí období poprvé v praxi prověřilo nosnost sociologické analýzy průmyslových podniků v našich zemích a prospěšnost sociologické expertizy pro oblast řízení, pak tato etapa vedla k plnému konstituování oboru a jeho prvním značnému rozmachu. Byla to, jak autoři konstatují, etapa postupného vyzrávání a především kvantitativního růstu, jemuž vždy neodpovídala nutná kvalita. Z hlediska potřeby současného rozvoje sociologie průmyslového podniku skrývá v sobě rozsáhlý zdroj poučení, z něhož autoři neváhali kriticky těžit. K rozvoji a konstituování oboru na marxistickém základě dochází opět především v těsném sepětí s praxí socialistické výstavby a tentokrát již také v průběžném kontextu s rozvojem průmyslové sociologie v socialistických zemích. Kde tento kontext byl narušován, vznikalo nebezpečí sklouznutí: toto nebezpečí narůstalo všude tam, kde docházelo k mechanickému přebírání poznatků z vnějškové někdy imponující literatury nemarxistické a kde marxistický základ byl opouštěn. Autoři v této části upozorňují, že si nekladli za cíl podat úplný přehled tvorby období, vyznačujícího se v mnoha směrech značnou živelností, a přiznávají, že jejich pohled zůstává vědomě kusý. Přesto lze konstatovat, že shromážděný materiál umožňuje poměrně hluboký pohled do vývoje sociologické, teoretické i výzkumné práce, na její silnější stránky i slabiny a nelze souhlasit s tím, aby tato kapitola — jak je uváděno — byla chápána jako pouhý podklad k diskusi, neboť rámec diskusního materiálu nesporně překračuje. Svědčí o tom především závěry, jejichž platnost je ověřována širšími zkušenostmi a byla autoritativně potvrzena také na I. celostátní konferenci marxistických průmyslových sociologů v Liblicích v roce 1971.

Období let 1955–1970 je charakterizováno především obrovským rozmachem sociálních a sociologických výzkumů v našem průmyslu, výzkumů nestejné úrovně a nestejného významu. Kromě řady přínosných výzkumů v oblasti sociální mobility, postavení žen, struktury pracovních kolektivů, problematiky některých důležitých kategorií pracovníků (inženýři, vedoucí, mistři) ap. objevilo se i množství pokusů nekvalitních, jež diskreditovaly autoritu sociologické informace a pro svou ambicióznost někdy vážně poškozovaly pracně budované postavení antropologických

věd v podnikové praxi. Získané zkušenosti pomohly vytvořit kádr kvalifikovaných pracovníků v oboru a zbavit jak výzkumné pracovníky, tak představitele praxe mnohých povrchních, někdy dosti naivních představ o možnostech sociologického bádání. Vážným nedostatkem bylo odtrhování výzkumné praxe od marxistické teorie, honba za objektivisticky chápanou exaktností, podceňování výzkumů základních, podceňování kvalitativní analýzy a jednostranná honba za kvantitativními údaji a jejich kombinování (matematická hra různých „faktorů“), za nimiž mizel konkrétní živý člověk, anketománie a další rozebírané jevy. Závažnou brzdou vývoje představovala nedostatečná koordinace výzkumných prací, jež měla za následek jejich obtížnou srovnatelnost a ztíženou možnost využití zjištěných poznatků. Tato skutečnost byla jednou z příčin relativního zaostávání teoretického rozvoje a budování marxistické sociologie průmyslového podniku. Publikace se současně zabývá hlavními teoreticky zaměřenými pracemi, jež ve sledovaném období vyšly (J. Kohout, J. Kolář, J. Blucha, V. Čech, E. Jukl, F. Kutta, S. Milly E. Bidlová, J. Bauerová, A. Hirner aj.), a dovozuje, že ani v tomto období nebylo překonáno zaostávání teorie za potřebami výzkumné i řídicí sociotechnické praxe. Jako naléhavá výzva zní konstatování, že marxistická sociologie průmyslového podniku u nás (i v dalších socialistických zemích) teprve čeká na autory, kteří by vydali práce, jež by

byly potřebným protějškem ke světoznámé nemarxistické publikaci Miller—Formové, Schneiderové ap. Tvůrčí podstata marxismu-leninismu i hromadící se dílčí poznatky činí splnění tohoto úkolu stále více možným.

Publikace v závěru formuluje hlavní poznatky, z nichž má vycházet i další práce na úseku naší sociologie průmyslového podniku, a vyslovuje přesvědčení, že tento obor má dostatek vnitřních sil, aby po přechodném dočasném odlivu přišla nová, třetí vlna rozvoje, která bude oproštěna od chyb a tápání minulosti, kdy sociologie průmyslového podniku se stane respektovaným, široce užitečným partnerem řídicí praxe. Poznatky z období po vydání knihy zdají se tuto prognózu potvrzovat.

Možno s politováním konstatovat, že knize se nedostalo širší publicity, a vyslovit naději, že doplněné vydání pro širší odbornou veřejnost i zájemce z řídicí praxe na sebe nedá dlouho čekat. Lze předpokládat, že při této příležitosti dojde také k opravě některých překlepů a drobných chyb, jež nyní korektuře unikly. Autoři prohlašují, že jsou pro tuto potřebu připraveni, a vítají i každou připomínku a upozornění na další závažné práce a momenty, jež by při definitivní redakci napomohly k prohloubení a zdokonalení základních pohledů.

František Vejvoda

IX. kongres Mezinárodní asociace pro politickou vědu

Ve dnech 19. až 25. srpna 1973 se v kanadském Montrealu konal IX. kongres IPSA (International Political Science Association). IPSA byla založena v r. 1949 k „pěstování vývoje politické vědy institutů vyššího vzdělávání, výzkumnými pracovníky a profesory v celém světě, podporováním tvorby a vývoje mezinárodních asociací politické vědy, organizováním konferencí a kongresů, stimulací srovnávacích výzkumů, publikováním zpráv o výzkumech a přípravou bibliografických publikací“. I když existuje formálně trojí členství (národní asociace, přidružení členové, individuální členové), fakticky je IPSA převážně federací 33 národních asociací (včetně většiny socialistických zemí). Národní asociace mají hrát rozhodující roli při vypracování generální linie IPSA, při tvorbě exekutivy, při volbě prezidenta IPSA a při kontrole finančního hospodaření, zajišťovaného pomocí dotací UNESCO.

Po přeměně organizačního statutu ISSC (International Social Science Council) se stala IPSA v r. 1972 jednou z jedenácti asociací sdružených v této organizaci (vedle International Sociological Association, International Economical Association atd.).

Hlavní oblastí činnosti IPSA jsou kongresy a „kulaté stoly“. Kongresy se konají vždy jednou za tři roky a počet jejich účastníků neustále roste (Ženeva 1964 — 494, Brusel 1967 — 745, Mnichov 1970 — 894). Příští kongres se má konat v r. 1976 v Anglii.

Kongresu v Montrealu se zúčastnilo 1016 zapsaných účastníků z 58 států světa. Z toho byli 902 delegáti z 22 kapitalistických zemí (88,9 %), 46 delegátů z 8 socialistických zemí (4,5 %) a 68 delegátů z 28 rozvojových zemí (6,6 %). Delegáti ze Spojených států a Kanady tvořili 55,3 % a s účastníky z Francie, Velké Británie a NSR celkem 71,2 % všech zúčastněných na kongresu. Více než dvacet účastníků přijelo dále ze Švédska, Belgie, Norska a Švýcarska. Z rozvojových zemí přijelo nejvíce účastníků z Indie, Brazílie, Turecka, Argentiny a Chile.

Celkem bylo na kongresu předloženo na 326 příspěvků z různých oblastí politické vědy, z toho 139 v plenárních zasedáních, 97 ve výzkumných skupinách a 90 ve skupinách odborníků.

Na plenární zasedání byla zařazena tentokrát pouze dvě témata: *Politika mezi ekonomik*

a kulturou a Základní problémy v mezinárodních konfliktech a výzkum míru. V prvním tématu, za předsednictví dosavadního prezidenta IPSA Steina Rokana, byla věnována velká pozornost vztahu kulturních, politických a zčásti i ekonomických procesů. Téma bylo z hlediska buržoazní politologie rozčleněno poměrně důsledně tak, že první dvě sekce se zabývaly ekonomickou a kulturní analýzou (modelováním) a jejím vztahem k politice, politickému systému a k některým jeho stránkám (volby, korupce, propaganda, chování, zvláště elity) a k politické analýze. Třetí sekce analyzovala samotný politický systém, přesněji řečeno — pojednávala o sociálních, ekonomických a kulturních modelech tohoto systému. Čtvrtá, pátá a šestá sekce se zabývaly jednak analýzou úrovně integrace, homogenizace systému (centrum versus periférie), jednak zdroji dezintegrace („ekonomická třída“, jazykové konflikty). Dále byla v tomto schématu věnována pozornost nástrojům budování identity a rozvoje (politického systému a národů), zejména pak náboženství a zčásti ekonomice a kultuře a nadnárodní, regionální integraci. Zvláštní pozornost byla věnována politické roli násilí a úloze masových komunikací v budování „identity“ a rozporům, které vyvolává tzv. kontrakultura (odpor mladé generace).

Podobně logickou strukturu mělo téma druhé, za předsednictví Karla Deutsche. První sekce se snažila charakterizovat obecné konflikty mezi sociálními systémy, v další sekci byly zkoumány teorie a fakta o „odpovědnosti imperialismu“ za mezinárodní nerovnost, v třetí sekci pak souvislost změn vnitřních, vnějších a mezinárodních politických konfliktů. Zbývající sekce se věnovaly obecně otázkám války a míru, kontroly zbrojení a odzbrojení, roli národního a nadnárodního momentu v upevňování míru a konečně významu mezinárodního práva. K tomuto tématu byla předložena řada referátů ze socialistických zemí; zvlášť významně byli zastoupeni vědci ze socialistických zemí v sekci *Kontrola zbrojení a odzbrojení*.

1. Metodologické problémy

Poměrně velká pozornost byla v diskusích věnována kontrastu mezi ekonomickými modely (zejména z hlediska industriální a postindustriální společnosti) a modely kulturními a politickými. Allardt, Lafferty, Schneider, Smith, Rodriguez, Tanaka aj. polemizovali mimo jiné

s módním tzv. socioekologickým determinismem (vystupovali proti „ekologickému klamu“) a usilovali vypracovat „výstižnější“ teoretické schéma, více holistické, případně meta-vědecké. Řešení spočívá, podle jejich mínění, v důrazu na úlohu nemateriálních, kulturních, psychologických a jiných podnětů (status, úcta, solidarita, sebeaktualizace, překonání odcizení atd.) a na jejich význam pro růst „hodnot blahobytu“. (Tyto hodnoty např. Allart vymezuje jako „mít, milovat a být“.) Důraz je tedy především na rozmožňování počtu faktorů (proti redukci) a na „výběr“, který konec konců má mechanistický, zcela subjektivistický, individualistický a idealistický ráz a vyúsťuje v povrchní eklecticismus teorie „faktorů“. Tento eklecticismus je v podstatě apologetický vůči existující praxi (vyskytují se i akcenty na to, co „má být“, na „dobrou společnost“, ve stupňující se míře se obnovuje zřetel k „normativnímu“ přístupu, k potřebě tzv. kulturní rekonstrukce atd., základní apologetická funkce je tím však jen posilována).

Jedním ze stále častěji užívaných „faktorů“ je např. dělba práce, o níž se pojednává hrubě zjednodušeně, na hrubě abstraktní, ahistorické úrovni. Stejně osudy potkávají kategorie „potřeby“ a „zájmů“ a kategorií „integrace“, či „tlaku k uniformitě“, subjektivisticky vymezovanou „legitimitu“ apod. Přes občas se vyskytující ocenění významu konkrétně historického přístupu, případně životně dialektiky vědeckého procesu, jsou v této oblasti především konstruovány weberovské ideální typy, opírající se o subjektivistickou hru s abstraktními, vágními „faktory“. Vznikají tak neživotná schémata, např. mechanické solidarity, tradiční dominance, donucovací systémy, hegemonie atd., jež nejsou potvrzována empirickými výzkumy, jak řada autorů přiznává.

„Ekonomická“ a kulturologická schémata jsou kombinována s obdobnými ideálními typy politických systémů. Znovu se vyzdvihuje již tradičně zdůrazňovaný rozdíl (z hlediska liberalisticko-pluralisticky motivovaného hodnocení) v kontrole nad vedením, či nad vládnutím, tj. nejnověji tzv. polyarchie a „ovládací“ systémy (command) (Monsen, Russett), či „rozvinutý“ model, podle něhož existuje pět modelů: liberální, autoritářský, kabinetní, sociálně autonomní a sociálně kontrolní. Ve všech těchto případech se odrhuje politický systém od skutečně závažných společensko-ekonomických, tj. vlastnických a třídních vztahů. Poměrně často se ovšem společenské rozpory připomínají, ale vždy mají podobu eklectického výčtu faktorů (např. „třídní“, náboženské, rasové a územní). Tento přístup ovšem nevylučuje možnost některých hlubších dílčích postřehů, např. o skutečných zdrojích volebního chování. Schneider např. ukazuje, že nestačí sociálně psychologická analýza volebního chování, protože jsou voličovy reakce velmi závažně kontrolovány druhem výběru, kterého se mu dostává ze strany systému.

2. Dělníci a politika

Poměrně velký prostor byl věnován vztahu „dělníků a politiky“. Dělnická třída v naprosté většině případů však nevystupovala jako nositel rozhodujících společenských činností, tj. nebyla posuzována z hlediska své historické mise, ale jako objekt „nezaujaté“ analýzy, zabývající se různými aspekty jejího „chování“. V přístupu se projevil uvedené metodologické akcenty, tj. vztah „kulturních“ a „ekonomických“ jevů k politice v celkovém rámci tzv. industriální a postindustriální společnosti, popis „moci práce“ v této společnosti a snahy různých, zejména levicových i výslovně komunistických stran a odborů, i hodnocení jejich „mobilizační strategie“ v rámci existujících státních soustav a limitů, jež vytvářejí. Jasně se projevovalo převažující anti-komunistické zaujetí a tendence učinit dělnickou třídu pouhým objektem v podstatě osvětové péče z hlediska abstraktní spravedlnosti a abstraktní kritiky nerovnosti.

3. Místo etnických a jazykových otázek v politických procesech

Snaha překročit čistě formálně právní, případně institucionální hledisko a zahrnout politický, sociální a konečně i psychologický aspekt se projevila také v této „silně emotivní“ oblasti, jejíž význam je zveličován, zvláště na úkor analýzy třídní sociálních rozporů. Také tu se utíkají autoři k eklectickému výčtu některých z „mnoha“ faktorů, jež udánlivě tuto sféru stimulují. Příspěvky se např. zabývaly úlohou principu teritoriality a principu osobnosti či skupiny osob (McRae, Friedrich) jako subjektivně volené základny jazykové politiky. Některé se vracely k tzv. „humanistické interpretaci“ Marxových pozic austromarxismem, tj. k individualistickým, liberálně demokratickým preferencím jednotlivců. Odpovědi byly většinou značně rozpačité, a to pokud jde o možnosti jak „teritoriálního“, tak i „korporativního“ federalismu, případně řešení problémů billingismu, zejména v Kanadě (Laponci). Základní příčina spočívá v třídně a metodologicky omezeném přístupu, který vytrhává problematiku z reálného ekonomického a společensko-politického kontextu a utíká se k abstraktním, ideálním modelům.

4. Politická role masových komunikačních prostředků

Tématu byla věnována značná pozornost. Objevovala se hodnocení podceňující politickou funkci těchto prostředků a rozsah limitů, které vytváří státní systém. Převládá však důraz na relativně autonomní odpovědnost těchto prostředků (např. formou sociální obhajoby a sociální kontroly) i na rostoucí možnosti samostatného postupu (údajná depolitizace tisku, přesněji větší odstup od vlivu sociálně demokratických stran v některých kapitalistických zemích, které nemají dostatek finančních prostředků k udržování deníků a musí se obracet o pomoc ke kapitalistickému státu) a z této pozice pak kritika postupu státních institucí

(zvláště případ Watergate a jeho průvodní jevy). Zvláště velká pozornost byla věnována problémům označeným jako demokratická kontrola masových komunikačních prostředků. Byla odlišována právní a formální opatření k zabezpečení „práva vědět“ a tři druhy reálné fungující sítě, tj. horizontální, diagonální a vertikální. Převážná část účastníků ukazovala roli vlády jako výrazného „gatekeepera“ (vrátného), tzn. že „současné praktiky poskytování veřejných informací prostřednictvím vládních informačních služeb jsou zcela odlišné od představ o svobodném přístupu k informacím jako k veřejnému statku“ (Galnoor). Tyto závěry byly však objektivisticky rozšiřovány také na socialistický stát.

5. Možnosti reprezentativní demokracie

Problém „aktivní“ vládní politiky jako reprezentace (v představách „klasické“ teorie) veřejnosti, doplňované nátlakovými skupinami, byl v „nové situaci“ dané sociálním a ekonomickým plánováním (od vědy až po „blahobyt“) v řadě případů spojován s hodnocením rostoucího významu tzv. nestátních skupin. Tyto skupiny nejsou ovšem hodnoceny z třídně sociálního hlediska. Jejich výčet slouží spíše k zatemnění reálných mechanismů vlivu ekonomiky a třídní struktury na politiku. Eklektický výčet „komplexních systémů“ soukromých a veřejných makroorganizací zahrnuje různě (neutrálně i silně negativně) hodnocený vojenský průmysl, výchovu, bydlení a zdraví (Galnoor) nebo průmysl, odbory a regionální či místní úřady (Ionescu, Kavanagh).

Tento stav se buď bere na vědomí a požaduje se pouze, aby byl „explicitnější a otevřenější“ (Galnoor), nebo se poukazuje na nebezpečí nového Leviathanu, „orientovaného na blahobyť, centralizovaného, byrokratického“ a kontrolovaného soutěží mezi vysoce organizovanými elitami profesionálních a kvaziprofesionálních vůdců (R. Dahl). Zvlášť kriticky hodnotil toto přímé vnucování vůle společnosti (využívající ovšem „partnerství“ státu) Kavanagh (Ionescu) naproti tomu eklekticky stavěl vedle sebe ekonomické, odborové a státní organizace jako rovnocenné „korporace“. Zdůraznil mimo jiné, že ze 100 největších ekonomických jednotek pouze 50 jednotek je státních a že v r. 1985 podle odhadu bude 300 korporací kontrolovat 3/4 všech aktivit v průmyslu na Západě. Ovšem i on hovoří o korporacích, odborech a „demokracii“ jako o vcelku *vzájemně* se kontrolujících veličinách, které projevují odlišné tendence (např. ve stupni centralizace atd.). Nejde však o více než o vytvoření rovnováhy mezi demokratickou a ekonomickou „etikou“, která by zabránila obcházení parlamentu, stran i vlády. Kavanagh šíří dokonce dojem, že jde pouze o „potenciální“ nebezpečí, neboť přý mnohé korporace jednají jako „dobří občané“. Tak

tedy ústí nesmělý pokus o kritiku role monopolů v mezinárodní i národní politice.

6. Vztah kapitalismu a socialismu a problém míru

Všichni buržoazní autoři se především (někteří výslovně) vyhýbali sociálně ekonomické a třídní charakteristice podstaty vztahu kapitalistické a socialistické části světa. Takový přístup totiž znemožňuje rozvíjet ideu o a priori postulované „podobnosti v chování“ velmocí. Tato idea byla rozhodující ideou většiny příspěvků, i když část oponovala přehnanému akcentu na velmocenskou inspiraci mezinárodních vztahů a buď analyzovala, nebo postulovala roli malých a středních (či neutrálních) států a dosah jejich rozhodování (např. Holsti). Vyskytl se též závěr, že „ztráta pro velmocí“ se rovná zisku pro konsolidaci mezistátní „solidarity“. V řadě příspěvků se projevovalo silné protisovětské zaujetí, zejména v hesle rigidního „sovětského imperiálního systému“, a naopak otevřená apologetika „pluralistické“ podoby hegemonních struktur na Západě (Eisenstadt, Modelski). Také v této oblasti je módní důraz na eklektický výčet řady nesourodých inspirací, „směs činitelů“ v zahraniční politice, např. při hledání příčin tzv. extrovertní a introvertní fáze zahraniční politiky USA (od ekonomických vztahů určitým způsobem pojatých až po generační konflikty, roli evropských konfliktů atd.; jiní uvádějí např. abstraktní veličiny jako: rozhodovací proces, komunikaci, zájmové skupiny, byrokratické tlaky, veřejné mínění a profil klíčových osobností) a příčin rozvoje mírového soužití. K ekologickému výkladu se v této souvislosti uilně H. Barbera, který označuje za zdroj základních rozdílů mezi národy nikoli sociálně ekonomický systém a stupně jeho rozvoje a soustavu imperialistických či naopak socialistických vztahů, ale abstraktní „schopnost zvládnout prostředí“, jež se promítá v „řádu, integraci a progresu“.

Někteří delegáti se snažili problematizovat odlišování vnitřních a internacionálních konfliktů jako „umělé“, tj. do značné krajnosti vyhotili tezi o zahraniční politice jako pokračování politiky vnitřní (Gurr). Analogie měla většinou značně hrubý ráz (např. o revolucionářích, kteří tvoří byrokracii a armády, s nimiž dosahují moci apod.).

7. Cesty rozvoje v zemích „třetího světa“

Vcelku se projevila dosti výrazná snaha o přehodnocování přístupů k problému „modernizace“ rozvojových zemí. Eisenstadt shrnul závěry ve třech směrech: 1. uznává se větší variabilita různých typů „modernizujících“ se společností, 2. uznává se možnost, aby se tyto společnosti rozvíjely směrem, který se liší od „starých“ společností, 3. v souvislosti s tím se akcentuje význam historické a zvláště kulturní kontinuity v přeměnách.¹ Y. Tanaka

¹ V tomto duchu se např. vyjadřoval Holsti, který tvrdil, že „špatně rozvinuté“ země Západu nemohou být vzorem pro „málo vyvinuté“ země třetího světa. Jeho postoj měl však některé velmi konzervativní rysy: v zájmu přimknutí těchto zemí k mezinárodnímu systému je totiž podle jeho mínění

třeba orientovat se více na kulturní jednotu rozvojové země, na sociální rozvoj, na zemědělství a na kontrolu populace a méně na aktivity, jež přinašejí prospěch „městské střední třídě“ (tj. včetně těžkého průmyslu).

zdůraznil potřebu mnohaúrovňového, mnoha stadiálního „procesu modernizace“, tj. nezbytnost sepětí institucionalistických přístupů, ekologických procesů a psychologických přístupů (zvláště úlohy motivace k úspěchu, vzdělanosti a „hledačství“; tyto vlastnosti „objevoval“ zvláště v politické mašinérii a vedoucí elitě Japonska).

Velká část příspěvků byla věnována obtížnému procesu překonání pozůstatků neokolonialismu, zejména otázkám tzv. participace a postupnému upevnění centrální byrokratické (i vojenské) moci, i kritice mylných cest rozvíjení národní jednoty (kritika rasistické orientace Izraele a Ugandy). Poukazovalo se na vztah „patron-klient“ jako na reakci na neokolonialistické vztahy, na „darování“ elity gestem vládnoucí sociální třídy, na posilování centrální moci, na odstraňování opozice, na úlohu vojenských špiček a na vliv systému jedné strany. Vnitřní entusiasmus jako odezva dynamických politických procesů zazněl z příspěvku věnovaného ideologii mujibismu (směs nacionalismu, socialismu, demokracie a sekularismu), využívané k mobilizaci obyvatelstva v zájmu rozvoje Bangladéše.

V. Čirkin kritizoval v příspěvku řadu iluzí, jež šíří tzv. experti o zdrojích nerovnosti i specifických cestách dalšího rozvoje málo vyvinutých zemí, zvláště napodobování administrativních struktur metropolí a koncept „diktátu vývoje“.

8. Problém tzv. vnitřního (vnitrostátního) imperialismu

Řada příspěvků se nechala inspirovat Galtungovým vymezením imperialismu, zejména tzv. vnitřního imperialismu. Galtung definuje abstraktně imperialismus jako formu vztahů dominance mezi společnostmi, která překračuje národní hranice a vytváří předmostí spojující centrum „centrálního“ národa s centrem „periferního“ národa vztahy harmonie zájmů; v téže době vzniká disharmonie zájmů mezi periferií „centrálního“ národa a periferií „periferního“ národa. Forma rozdělávání a panování, feudální interakční struktura, brání a posiluje přý vertikální interakční proces, který je charakteristický asymetrickými relacemi vysoce nerovné výměny.

Na tento proces se ukazovalo v rozboru situace některých „elit“ afrických zemí a jejich spojení s „vnějškem“, zvláště pak při rozboru příčin konfliktu, který vyústil ve vznik Bangladéše (J. d'Oliveira Sousa, K. P. Misra). V té souvislosti se objevila i kritika OSN jako organizace neschopné čelit problému, jež vnitrostátní imperialismus vyvolává, a návrhy, aby tento imperialismus byl vyňat z rámce vnitřního práva a učiněn předmětem mezinárodního zájmu.

9. Národní či nadnárodní procesy?

Řada autorů příspěvků zdůrazňovala objektivní krizi tzv. národního, liberálního státu a „hobbesovského pojetí“ suverenity s odvoláním na nové nároky industriální a postindustriální společnosti (Ionescu, Kavanagh,

Beloff aj.), subjektivně různě pocíťovanou. Tyto nároky se projevují vnitřními i vnějšími krizemi a růstem nároků na politické rozhodování a odpovědnost politiky vcelku. „Příčiny“ jsou opět spatřovány v pestré paletě faktorů od intenzivních konfliktů v oblasti sociální „stratifikace“ až po důsledky růstu vzájemné závislosti v technice, financích, na trhu a v oblasti komunikace a vzniku tzv. „kooperací“. Tyto procesy mají podle mínění autorů vzbuzovat participaci, tj. politický zájem i „instinkt“. Beloff poukazuje zvláště na kapacity „obou velmocí“ a jejich „rozmanitý“ vliv; ostře v této souvislosti útočí na Sovětský svaz, zato severoamerickou hrozbu omezuje na „hrozbu kulturní“ (např. v ekonomice jde o vztah „podpory“).

Vztah mezi státy jako národními státy, nehodnocený třídně, vystupuje tedy tradičně jako potencionální zdroj latentních i akutních konfliktů. Proto se oceňuje úloha EHS jako „mírotvorce“ a slibného inspirátora „konstruktivní participace“ ve světových záležitostech (Puchala). Objevila se též doporučení na rozšíření pravomocí společných orgánů EHS, vlastně kritika vnitřní nevyzrálosti, včetně návrhu na vytvoření systému „evropských politických stran“, které by vyjadřovaly a soustřeďovaly zájem a podílely se přímo na moci (Coombes).

H. J. Spiro navrhol v této souvislosti „třetí cestu“, tj. rozvíjení systému vzájemné závislosti, který by překročil hranice obou „bloků“ a zmírnil by „hrubě násilné“ podoby chování pěti velmocí. Za rozhodující se osvícenskoracionalisticky označuje učinit tento systém „pochopitelným“ a dokonce vypracovat funkční ekvivalent k procedurální „ústavě“. Otevřeně proklamuje pluralistické rysy takového systému např. Modelski.

10. Agrese a násilí v politice

Faktická třídní apologetika se projevuje v abstraktních „akademizujících“ přístupech k vážnému problému užití síly a agrese v mezinárodní politice. Zejména v příspěvku D. Rivery, který věnoval mnoho energie snaze o pečlivé vypracování metodologie zpracování otázek agrese, aby se vyhnul konfúzním, vágním, mnohoznačným a chybným teoretickým závěrům, se ukazuje, jaký význam má konkrétně historická, třídně politická analýza „celkového kontextu“. Autor sice přiznává význam konfrontace teorie s fakty, avšak rozpracovává abstraktní schémata a jejich přehledy, jež svým eklekticismem přispívají k zatemnění podstaty otázky (29 forem, v nichž udánlivě dochází k agresi apod.). Rivera „konkretizuje“ původce agrese pomocí výčtu eklektických ukazatelů, od status-rolí a politických funkcí až k ukazatelům, jako je vztah k publiku, cíli atd.; přehlíží však konečný, rozhodující význam sociálně třídní determinanty, jež umožňuje zjistit hlubokou sociální povahu útoku a jeho možný budoucí dosah. V tomtéž duchu uvažuje Soderlung, odlišující „destabilizační a stabilizační“ intervenci a tzv. velmocensko-objektový a velmocensko-klientský

vztah. Výsledkem podobného „vědeckého“ snažení je pak i Finerovo vymezení násilí jako užití fyzické síly, které působí bezpráví či škodu, tj. „poškodí to, co je normálně individui oceňováno“ (v domněnku, že se takto budou řešit politické nesnáze).

11. Problémy odzbrojení

Socialističtí delegáti ukázali v této diskusi reálnou strukturu problémů a cesty jejich řešení, tj. úlohu společensko-ekonomických formací, konkrétních socialistických zemí a zdroje i formy zahraniční politiky kapitalistických zemí. Ukázali obtíže i úspěchy odzbrojovacího jednání a kroků, jež vedly ke zmírnění mezinárodního napětí. Zejména Kaljadin shrnul hlavní předpoklady dalšího rozvoje mírového soužití, zvláště nutnost překonávat odpor reakčních sil a další potřebu aktivizace lidových mas v řešení odzbrojení a problémů míru.

Delegáti ze zemí kapitalistických projevovali značnou bezradnost při nacházení předpokladů, cest a prostředků odzbrojení. Někteří kritizovali důraz na mechanismus „akce – reakce“, a zdůrazňovali imanentní procesy v oblasti zbrojení, zvláště úsilí o „modernizaci“, o niž usiluje administrativní, vojenský, průmyslový, vědecký komplex (Senghaas). Jiní naopak odmítali izolovat výzkum míru od obecného politického pozadí a kriticky zejména poukazovali na roli vojenskoprůmyslového komplexu v kapitalistických zemích (Albrecht); další pak vyjadřovali skepsi nad možnostmi odzbrojení určenými spíše prý vojenskou hodnotou zbraní, na jejichž omezení se přistupuje, než zárukami dodržování dohody (Barnaby). Většina však neodlišovala specifickou povahu kapitalistické a socialistické vojenské politiky.

Rozsáhlá, mnohostranná tematika byla zkoumána ve výzkumných skupinách (Meta-jazyky a logická analýza, Politické elity, Evropské sjednocování, Politické studie o Latinské Americe, Místní vláda a politika, Politická sociologie, Kvantitativní a matematické metody v přístupu k politice) a ve skupinách specialistů (Rozhodovací metody v církvích, Experimentování v politické vědě, Politický vliv konstitučních soudů, Politizace administrativy, Vědecká politika, Dělníci a politika, Biologie a politika, Komparativní a legislativní studie, Finance a politika, Politika vůči prostředí, Modernizace politiky).

Ve výzkumné skupině *Místní vláda a politika* se objevily problémy participace, rozhodování, autonomie místních orgánů a jejich redistributivního efektu. vztahu místní a národní politiky, problémů urbanismu a ekologie, jakož i pokusy o globální modelování místní politiky. Z iniciativy J. J. Wiatra vznikly zajímavé studie, na nichž se podílejí i vědci ze socialistických zemí (*Místní variace v úrovních modernizace: centrum kontra periferie v Norsku a Polsku, Alternativní místní organizační politika v rozvoji*). Ve výzkumné skupině politické sociologie byla zvláště zajímavá oblast *Masová politika a*

postindustriální politika, v níž se řada příspěvků zabývala problémem konceptualizace politiky a hodnotové hierarchie v tzv. masové veřejnosti, měřením hodnotových priorit apod. Ještě zevrubněji byla tatož tematika zkoumána ve skupině odborníků *Politika vůči prostředí* (od zkoumání kvality života po problém prostředí jako problém politický a zkoumání možností politiky i práva regulativně působit). V sekci *Biologie a politika* se většina příspěvků zabývala poměrně vágními komparacemi biologického a sociálního chování, případně vlivem těch či oněch biologických fenoménů na sociální jednání (např. zdraví, pohlaví, sebevnímání apod.).

Ze socialistických zemí a také z Československa byla předložena řada příspěvků, které z marxisticko-leninského hlediska osvětlovaly roli dělnické třídy ve vědeckotechnické revoluci (Formánek), problémy vztahů mezi dvěma tendencemi v národnostní otázce, národnostní politikou a mírem (Pomaizl), problémy revoluce (Kučera). Řada příspěvků byla věnována základním problémům mezinárodních vztahů, zvláště odzbrojení, a některým speciálním problémům místní politiky. Delegáti ze socialistických zemí zaujímali významné místo v řídicích orgánech kongresu (generální zpravodajové a referenti; prof. V. Tumanov představil závěrečnému zasedání). Představitelé Sovětského svazu, Polska, Jugoslávie a Rumunska byli zvoleni do Výkonného výboru IPSA.

Vcelku lze učinit závěr, že krize buržoazní politologie, jak ukázal i kongres, trvá a prohlubuje se. Projevují se jednoznačně její třídní služebnost, apologetické i antikomunistické a antisocialistické funkce, skrývané pod ostentativním objektivismem. Zvláště hluboce se tato krize projevuje v neschopnosti nalázat prakticky účinná řešení většiny základních problémů v politickém životě současných společností. Problémy či rozpory je schopna buržoazní politologie nanejvýš, a ještě neúplně, v deformované podobě zaznamenávat, neumí však rozpoznat jejich skutečné zdroje, povahu i účinky. Projevuje se hluboká krize v oblasti teorií a zvláště metodologie, skrývaná pod pláštěm diverzifikace, pluralismu a „svobody“ vědecké tvorby. Zvláště příznačným rysem je prohlubování metafyzických, antidiilektických přístupů, rozvíjení teorie „faktorů“ a jejich eklektické „pořádání“. Někteří z buržoazních teoretiků tuší reálnou podobu úkolů i hloubku propasti, která existuje mezi návrhy a dispozicemi k řešení. Nenacházejí však účinná východiska.

Střetání s buržoazní ideologií v této oblasti je významným úkolem ideologického boje neméně závažným, než jsou střetání v oblasti filosofie a sociologie. Socialistická, marxisticko-leninská věda, zejména vědecký komunismus, politická věda, teorie státu a práva a všechny obory rozvíjející politickou teorii (od filosofie po teorii mezinárodních vztahů), mají v této oblasti velké možnosti i odpovědnost.

Miloslav Formánek

Symposium „Aktuální otázky integrace věd o člověku“

Ve dnech 19. a 20. listopadu 1973 uspořádala v Liblicích sekce sociologie pro integrální zkoumání člověka symposium na téma *Aktuální otázky integrace věd o člověku*. Téma symposia, výběr věcných problémů a účast referujících z různých oblastí vědy a výzkumu byly výrazem snahy, vážného pokusu tvořivým způsobem a z pozic marxistickoleninské metodologie shromažďovat co nejvíce poznatků teoretické a empirické povahy s cílem motivovat vědecké aktivity na řešení základních problémů člověka z hlediska XIV. sjezdu KSC a ideologického pléna UV KSC, které se konalo 26.—27. října 1972.

Dnes je již všeobecně známou skutečností, že úloha a specifická váha lidského činitele vzrůstá s každým novým krokem, který učini socialistická společnost ve svém dynamickém rozvoji. Problémy člověka nelze řešit uspokojivě jen z hlediska ekonomického nebo technického či jiného oboru. „Vždyť přes všechny technický a vědecký pokrok stále zůstává rozhodujícím činitelem společenské výroby člověk. Nemůže nám být lhostejné, jaký je, jaké jsou jeho odborné i lidské kvality a jeho morální a politická úroveň. Pro jeho práci a vztah ke společnosti a k socialismu má nezanedbatelný význam i míra jeho spokojenosti s podmínkami, v nichž žije a pracuje.“¹

V poslední době se někteří buržoazní a revizionističtí ideologové úporně snaží hledat koncepci, ve které by dominovala otázka tzv. kvalit života, přirozeně v rámci jakýchsi dílčích reforem kapitalismu. Základní řešení věcných problémů člověka v podmínkách kapitalismu by zákonitě muselo vyústit v pochybnost o systému, kterému dělají jeho ideologové „svatozář“ (K. Marx). Diskuse a koketování buržoazních filosofů, sociologů aj. o kvalitách života mají vyvolat zdání, že kapitalismus se zabývá i touto závažnou otázkou. V únoru 1973 na Evropském symposiu manažerů diskutovalo 400 vedoucích podnikatelů a buržoazních vědců z 32 kapitalistických států o kvalitách života v podmínkách rozšířeného EHS. Cíle tohoto symposia nejlépe charakterizoval člen komise Evropského hospodářského společenství A. Spinelli. Prohlásil, že jde o to, postavit růst do služeb kvality života a vymyslet nové struktury pro demokratizaci průmyslu. Současně však přítomně varoval: „... ti, kteří nemají chuť přimnout ani podporovat to, co nazýváme průmyslovou demokracií, mohou očekávat těžké časy.“ Tyto skutečnosti jsou novým důkazem toho, že kapitalismus se i při vysokém materiálním standardu dostal opět do vážné krize, že zostření protikladů vlastních kapitalismu nelze zamlčovat ani zamaskovat. Velký vliv na novou orientaci řešení kvalit života v kapitalistické společnosti mají ne-

sporně i veliké úspěchy v socialistických zemích, zvláště pak v SSSR.

V socialistické společnosti — o tom se hovoří v mnohých dokumentech komunistických stran — vysoký materiální standard není sebeúčelem, ani smyslem lidské existence, ale prostředkem k harmonickému rozvoji lidské osobnosti. Skutečným kritériem kvalit života může být jen souhrn podmínek a předpokladů, které umožňují svobodný rozvoj všech členů společnosti. Mezi tyto předpoklady patří osvobození člověka od vykořisťování a nelidských, nedůstojných podmínek; moc pracujících lidu vedeného marxistickou komunistickou stranou; zabezpečení rozsáhlého sociálního rozvoje; úplné a reálné zrovnoprávnění ženy; realizace základních práv mladé generace a rozvoj osobnosti; sociální plánování hospodářství jako základu utváření společenských procesů; odstranění národních a rasové diskriminace; rozkvet humanitní kultury, která má kladný poměr k životu, atd.

Kapitalismus problém člověka v těchto rovinách a souvislostech nikdy nenechal a řešit ani nemůže. Stále platí to, co napsal K. Marx v *Kapitálu*, že totiž kapitalismus znehodnocuje člověka, plodí duševní bídu a morální degradaci. Až komunismus zabezpečuje nejvyšší rozmach produktivních sil společenské práce i integrálního rozvoje každého výrobce.²

Ten, kdo se aktivně podílí na řešení základních problémů, dává všechny své síly ve prospěch dynamického rozvoje a neuzavírá se do ulity svého soukromí, může nejen kriticky, ale i pozitivně hodnotit naše úspěchy dosažené v rozvoji člověka a jeho potřeb. Můžeme konstatovat, že do všech významných společenských projektů a opatření směřujících k rozvoji našeho národního hospodářství, vzestupu kultury a organizace společenského života se jako červená nit prolíná i prvek problematiky člověka, jeho možností, předpokladů a nových požadavků. Vyplývá to z poznání, že řešení otázek člověka je nemožné bez všestranné a konkrétní analýzy složité ekonomické, sociální, politické a kulturní struktury socialistického společenského systému, bez všestranného respektování celého souhrnu faktorů určujících náš další rozvoj. Tento široký pohled na člověka naznačil již dávno K. Marx v Tezích o Feuerbachovi, když napsal: „... lidská podstata není nějaké abstraktum vlastní jednotlivému individuu. Ve své skutečnosti je to souhrn společenských vztahů.“³

Připomeňme, že v původním rukopise se hovoří, že jde o *souhrn všech společenských vztahů*. Ve své podstatě je zde vyjádřen požadavek takového systémového přístupu k člověku, ve kterém vystupuje jako neoddělitelná součást společnosti a jejích dynamických změn. Řečeno jednoduše, člověk je prů-

¹ Zpráva předsednictva ÚV KSC k ekonomickým otázkám, přednesená s. L. Strougalem na zasedání ÚV KSC 27. 11. 1973.

² Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 19. Praha 1966, s. 144.

³ Marx, K. — Engels, B.: *Spisy*, sv. 3. Praha 1962, s. 18.

sečíkem společenských vztahů. Z dějin je známo, že nedoceníení této skutečnosti způsobilo mnoho těžkostí a vznikly i mnohé omyly. B. Engels na tyto skutečnosti poukázal i v dopise Blochovi, kde zdůraznil nebezpečí, když se přeceňují jen ekonomické momenty, ekonomická situace.

Symposium *Aktuální otázky integrace věd o člověku* považujeme za dílčí příspěvek v úsilí realizovat prvky usnesení valného shromáždění Československé sociologické společnosti z 18. 1. 1972, ve kterém se hovoří: „V úsilí KSČ o další rozvoj socialistické společnosti a dokonalejšího socialistického člověka Československá sociologická společnost a její nově zvolený výbor a všechno členstvo přijímá svoji spoluzodpovědnost za socialistickou výstavbu naší republiky.“

Program symposia byl postaven tak, aby výběrem problematiky nejen postihoval aktuální a věcné otázky člověka, ale současně ukázal potřebu jejich řešení z hlediska různých vědních oborů v rovině integrálního přístupu.

Symposium zahájil předseda sekce Fazik. Privítal přítomné a zdůvodnil důležitost a aktuálnost uvedené problematiky. Marxova myšlenka o člověku jako souhrnu všech společenských vztahů má veliký metodologický význam, zkoumáme-li otázky člověka z hlediska nejrůznějších vědních disciplín — filosofie, vědeckého komunismu, sociologie, sociální psychologie, antropologie, biologie atd. Bez metodologického přístupu založeného na principech marxismu-leninismu není možné úspěšně řešit ani problém člověka, ani podmínky jeho rozvoje. Tato metodologická rovina je současně i platformou, ze které vyvěrají i naše snahy a pokusy integrálně zkoumat otázky člověka v socialistické společnosti a současně vést boj proti všem buržoazním, nemarxistickým a abstraktním koncepcím, jak na to poukázalo i ideologické plénum ÚV KSČ v říjnu 1972. Buržoazní koncepce bez ohledu na jejich vnitřní protiklady mají i bod, který je spojuje — apologetiku kapitalismu a boj proti marxismu-leninismu a socialismu.

K. Kára, předseda Československé sociologické společnosti ČSAV, v krátkém a výstižném referátu ocenil snahu sekce uspořádat symposium. V komplexu nastíněných problémů zdůraznil, že člověk není jen biologická, ale především společenská bytost. Proto je potřebné, aby otázky člověka byly zkoumány nejen z hlediska přírodních, ale především společenských věd. Vyplývá to z toho, že společenské aspekty, a z nich zejména ekonomické, jsou konec konců určující.

Základní referát akademika A. Siráckého a K. Rychtaříka, který přednesl K. Rychtařík,

obsahoval nejen základní myšlenky z děl klasiků marxismu-leninismu, ale i jejich konfrontaci se závěry XIV. sjezdu KSČ a s aktuálními otázkami praxe. Právě to umožnilo autorům ukázat podstatu integrálního zkoumání základních problémů člověka. Dominující sociologické hledisko nepotlačilo ostatní přístupy, nýbrž naopak v plné šíři je zvýraznilo. Autoři nazvali referát *Není lidského světa bez lidí*. Logickým vyústěním úvah v uvedeném referátu bylo to, že socialismus je adekvátní společností, ve které mohou lidský svět vytvářet a současně ho měnit jenom lidé všestranně připravení.

K otázkám socializace osobnosti z hlediska psychologie přednesl referát J. Helus. Objasnil podstatu socializace, základní hlediska její dynamiky a současně zdůraznil potřebu participace jiných věd při řešení této problematiky. Na uvedenou problematiku navazoval pak referát Jiřího Suchého *Marxistická koncepte socializace člověka*. Autor kromě základních otázek socializace naznačil roviny, v nichž je nutný integrální přístup k člověku a potřeba jeho formování jako všestranné bytosti z hlediska cílů komunistické výchovy. Velice zajímavý referát *Současný člověk ve společnosti a vědeckotechnický rozvoj* přednesl J. Mohelský. Autor využil bohaté zkušenosti z oblasti ergonomie a současně vyzdvihl význam řešení problémů člověka v období dynamického rozvoje socialistické společnosti a vědeckotechnického pokroku. Hlavní důraz položil na sociální dimenze. Z hlediska sociální psychologie podnětný referát *Motivační struktury mladistvých ve vztahu k volbě povolání* přednesl A. Suchánek. Využil přitom svých bohatých zkušeností z pedagogické praxe i poznatků z empirických výzkumů učňovské mládeže ve stavebnictví. F. Kahuda přednesl referát na téma *K hodnotovým orientacím*. Objasnil myšlenku, že člověk je v socialistické společnosti nejvyšší hodnotou. Dále zdůraznil potřebu systémového přístupu a v závěru se zabýval některými metodami a technikami výzkumu hodnot. J. Khol přednesl referát *Člověk a systém řízení*. Na téma *Vývoj člověka z hlediska bipolarity jevů* promluvil Jar. Suchý. Seznámil účastníky se svou koncepcí vývoje antropologie, která vychází z poznatků biologické antropologie a uvádí ji do kontextu vývoje lidské společnosti. M. Sovák přednášel o *teorii reflexního okruhu*. M. Hübschmannová přednesla referát *Člověk a jazyk*.

A. Fazik v závěrečném slově vyzdvihl význam symposia a zdůraznil, že i v dalším období se bude muset sekce sociologie pro integrální zkoumání člověka zabývat uvedenými otázkami, avšak na vyšší úrovni. Marxistická metodologie je základní bázi pro integrální zkoumání člověka.

Alexander Fazik — Jaroslav Suchý

Akademik Ladislav Szántó 80 ročný

ŠTÚDIE

Karel Rychtařík: Dialektická jednota empirického a teoretického poznávania v marxistickej sociológii

L. N. Kogan—J. R. Višiněvskij: Metodologické problémy výskumu duchovného života sovietskeho robotníka

25. VÝROČIE ROBOTNÍCKYCH PRÍPRAVIEK

Jaroslav Červinka: Príprava robotníkov a roľníkov na štúdium na sovietskych vysokých školách v rokoch 1919—1941

Róbert Roško: Z výskumu absolventov robotníckych kurzov

MLÁDEŽ A SOCIALIZMUS

Ladislav Macháček: Spoločenská aktivita pracujúcej mládeže

Gejza Blaas: K problematike pracovnej socializácie poľnohospodárskej mládeže

ZO SOCIOLOGICKÉHO ŽIVOTA

Sonja Mentelová: Spoločenské vedy v SSSR
Michal Francisci: Sociologické informácie v NDR

Ivan Figura: Komunistická výchova budúcich inžinierov

RECENZIE

Sociálne inžinierstvo v službách kapitalizmu (*L. Benkovičová*)

O účinnosti a neúčinnosti organizácie (*Z. Petrovská*)

Spoločenský rámec kultúry (*J. Štrba*)

R. Boudon o stave a problémoch súčasnej nemarxistickej sociológie (*J. Schenk*)

Errata:

V č. 1/1974 Sociologického časopisu byly v článku V. I. Usenina a M. N. Nočevnika „Automatizace a průmysloví dělníci“ nesprávně zařazeny grafy. Graf ze str. 17 patří na str. 18 a graf ze str. 18 na str. 17.

SOCIOLOGICKÝ ČASOPIS. Vydává Ústav pro filosofii a sociologii ČSAV, Jilská 1, 110 00, Praha 1, telefon 249-391, v ACADEMII, nakladatelství Československé akademie věd, Vo-dičkova 40, 112 29 Praha 1. — Objednávky a předplatné přijímá PNS, administrace odborného tisku, tř. Obránců míru 2, 656 07 Brno. Lze také objednat u každého poštovního úřadu nebo doručovatele. — Vychází šestkrát ročně. Cena jednotlivého sešitu Kčs 10,—, roční předplatné Kčs 60,—. — Objednávky ze socialistických zemí vyřizuje ARTIA, Ve Smečkách 30, 111 27 Praha 1. — Tiskne Státní tiskárna, n. p., závod 4, Sámova 12, 101 46 Praha 10. — Rukopis tohoto čísla odevzdán do tiskárny v lednu 1974. Číslo vyšlo v dubnu 1974.

Sole agents for all western countries with the exception of the German Federal Republic and West Berlin JOHN BENJAMINS B. V., Amsteldijk 44, Amsterdam (Z.), Holland. Orders from the G. F. R. and West Berlin should be sent to Kubon & Sagner, P. O. Box 68, 8000 München 34 or to any other subscription agency in the G. F. R. Annual subscription: Vol. 10. 1974 (6 issues) Dutch Glds. 42,—. (DM 42,—).

© ACADEMIA, Praha 1974.